Բարի

1 – 2 / 93

...Բառերը բառեր են միայն. ու Բանն է, որ հոգի կու տայ անոնց, ընելով զանոնք եռանդուն, յառաջխաղաց ձիեր՝ կամ հասարակ բեռնակիրներ:

•

Արուեստին մեծագոյն դրդիչ գաղափարը դիւրամատոյց ըլլալն է: ...Բայց մատչելի ընելու ըղձանքով չըլլայ որ արուեստը ոչնչացնենք. սահման մը կայ՝ ուրկէ վար չի՛ կրնար իջնել գրագէտը. թող ընթերցողը, եթէ կ'ուզէ բարձրանայ այդ աստիճանին ու ճաշակէ գրագէտին երկերը...

•

...Ես երբե՛ք դպրոցի մը հետեւելու կանխակալութիւնը կամ նոր մը հիմնելու ունայնափառութիւնը չեմ ունեցեր: Ամէն մարդ, որ իր անհատականութեան եւ արժանապատուութեան գիտակից է, ինքնին դպրոց մը կը կազմէ արդէն:

ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑ

digitised by A.R.A.R.@

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1.–Ա. ԱԼԻՔԵԱՆ ..... Մեծացուցէ

11.–Վ. ՕՇԱԿԱՆ ..... Կոիւը

43.–ՄԱՐՈՒՇ ..... Ինքնացանցում

45.– » » ..... Հայր մեր

46.–Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ ..... Տեսդեր

65.–Փ. ՃԵՐԱՆԵԱՆ ..... Թաց աչքերը

66.– » » ..... Բացական

67.– » » ..... Լուսագալի մրմունջներով

69.–★ ★ ★ ..... Սուրէն Ասատրեան

70.–Վ. ՀՐԱՉԵԱՆ ..... «Այս պահի համար»

73.–Ս. ԱՍԱՏՐԵԱՆ ..... Ուրացում

79.–★ ★ ★ ..... «Պոեզիա»յի ոդիսականը

80.–Դ. ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ ..... Մի գրքի եւ դրա շուրջ համախմբուած մարդկանց պատմութիւն

100.–Շ. ՏԱՅՆԱՊԵՏԵԱՆ ..... Հայ-թուրք հարցը Ց. Օշականի վէպին մէջ

108.–Մ. ԷՊԻՂԱԹԵԱՆ ..... Ջեսապի մակդիրները

121.–Ց. ԿԱՐԱՊԵՆՑ ..... Արմանտի *«Մատեան սիրոյ եւ ողբերգութեան»* գիրքը

127.–★ ★ ★ ..... Լոյս տեսան

276-2001

digitised by A.R.A.R.@

Բազմակ

ԱՅՍԱՁԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՎ ՍՐՈՒԵՍՏԻ

ԼԲ. ՏԱՐԻ 1-2 ՅՈՒՆՈՒԱՐ-ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1993 ՊԷՅՐՈՒԹ

Մ. ՄԵԾԱՐԵՆՑ

ՄԵԾԱՑՈՒՑԷ

Հայ Բերթուածեան գրեթէ միաժամանակ ծնած եւ իրենց խառնուածքային Բաղդրութիւններու համար միշտ միասին յիշուող երկու նակատագրակից բանաստեղծներու ծննդեան 100ամեակին առթիւ, մինչ մէկը առնուազն մենագրութիւններով, ռուսերէն թարգմանութիւններով եւ, հուսկ ապա, յոբելեանին օրը, համարեա՛ դիոնիսեան հանդիսութիւններով աստուածային տեղանի կոչեցեալը եղաւ, միւսը հազիւ յատուր պատշաճի Բանի մը յոդուածիկներու ադքատ գազարոսեան փշրանքներու «տարբայութեան» արժանացաւ։

«Մեծացուցէ» Բերթուածը Մեծարենցի յոբելեանէն ամիսներ առաջ հայրենի «բուխտակ մը» խմբագիրներու եւ անոնց շրախումբի «շարակոց»ին համար պարականոն սեպուեցաւ, կարծես թէ իրենց նոյնադաւան եկեղեցիին ուխտեալը չըլլար իր ամբողջ բանաստեղծութեան սրբարբաց անձով զՏէր մեծարած սուրբը, որ կը մեծարուէր հոն։

Ահա թէ ինչու մեր բնութերգակ մեծ բանաստեղծին ծնունդին համար բնութեան ումարդում բազմաշուրթն փառատրութիւնը ոգեղէն կոչուած եւ-տագայ Բերթուածը, տարիներ եւոք, տխուր գուգադիպութեամբ մը, լոյս կը տեսնէ անոր մահուան 85ամեակին առթիւ...

Ա.Ա.

2000

digitised by A.R.A.R.@

Ա. ԱԼԻԲԵԱՆ

ՄԵԾԱՑՈՒՑԷ [1]

(Մ. Մեծարենցի ծննդեան 100ամեակին)

Միթէ այսօ՞ր է միայն,
Որ կանչս բեզ թրթռում մի զոհութեան է նման...

Իմ օրերը՝ մանուկներ, ցորենարտիդ մէջ պարարտ,
Հարսերի պէս ափնեբաղ, կապել են խուրձ ու որայ,
Եւ իմ աղօթքս, իբրեւ կիրակնաբոյր «Լոյս գուարթ»,
Պաշտումներիդ սիւների հայեցութեամբ ծուարած՝
Պատարագո՛ւմ բո անուան ջերմացել է անկատ։

Կայծոռիկներ յոյզերիս գիշերներիդ մէջ անուշ
Լուսինների շառափով բոցել են ծով ու ճամբայ,
Մերթ զտնելով տեսիլքդ տիեզերքի դրասանգ
Ծիածանում ծփանուտ
Եւ մերթ որմին մի հիւղի, որ իր երազը ամպած՝
Կարծես հեռու բայլերի ձայնն էր լսում ծխանում։

Ո՛չ թէ բոյրերը փոցխող անձրեւները շամբաձայն,
Ո՛չ թէ այգերն՝ Ատղիկի նուաղանքով մերկացող,
Ո՛չ թէ ցայգերը, որոնք վաղորդայնի դէմ բացած
Առագաստներ ծիր-կաթնի՝ սուրում էին հասկացող,
Այլ մէ՛կ կշռոյթքդ յաճախ, այլ դաշնութեան ողկոյզում
Զոյգ բառերիդ արեւոտ ցօղերի ցոլքը ձուլուած
Շառաւիղներ էր բաշխում, շառաւիղներ էր կորզում
Կեանքի մարգում բացխփուող թիթեռներին սեւեռուած
Զմայլանքի աչքերից, ուր խայտանքներ էր բազում
Ընդելուզում տարօրէն երախտագէտ մի աստուած...
.....

1.-Մեծացուցէ (գրաբար՝ թող մեծցնէ, մեծարէ) է Հայ եկեղեցիին ամենապտառուչ շարակներէն մէկը, որ կը սկսի «Մեծացուցէ անձն իմ զՏէր» բառերով։

digitised by A.R.A.R.@

Գանգուրներիս օրերի ցերմակ ընկաւ, ու տակաւ
Տարիները տեսիլն առան աղուամազում իր կորած
Կաղամախու ծխալի,
Քանզի ինձ բախտը պահեց այնպէս, ինչպէս որ գտաւ
«Նոր տաղեր»ին նկարում, որպէս մի տաղ ամէլի,
Հայեացքիդ մէջ մանկութեան բիլ աղբիւրից մի կայլակ
Ու կոպերիդ տակ կարծես պիրկ պտուկներ արցունքի,
Որ, ա՜հ, էլ ո՛չ մի ցիւղին լուսաստղօրէն չեն խնկի։

Եւ համարեա՛ պատանեա՜կ...
Բայց ի՜նչ փո՜ղն է յոբելեան։
Այդ ի՜նչ ամեակ, ա՜հ, ի՜նչ դար,
Երբ այդ դարի Բառո՛ղն իսկ Բոնը չեղաւ, զրկեա՛լ իմ.
Քամին անգամ չի ասի, թէ մտել է մի անտառ,
Եթէ թերթել է նոյնիսկ թուփ ու ծառեր ծաղկալից։

Սակայն իրա՜ւ... Յոբելեան փողն է փառի՛դ բարձունքից...

Շնորհատ՜ր, Մեծարե՛նց, դարամուտքդ արփատր
Եւ դարը Բո, դա՛ըդ նոր,
Շնորհատ՜ր, Մեծարե՛նց։
Ու՜ր էր թէ նիչն այս լցնէր գիւղդ Բինկեան եւ այսօր
Ի տրիտուր ծնունդիդ եփրատօրէն մեծարէր
Ամէն լեռ, ծառ ու ծործոր,
Որպէս երգիդ պատերում մի բահ շաղախ ու բեւեռ,
Որպէս պտղունց կրի ծոր։
Բայց ո՞ր հայ տունն հայրենի շնորհաշուք իր որդու
Խանձարուրը գրկելուց յետոյ գրկեց եւ նրա
Պատանքի սուգն սպիտակ,
Որ Բոնն հիմա, Լուսածի՛ն, իմ մրտաբոյր ոլորտում
Օծման համար ծիրանուդ գէթ իր Բամուած Բուսպը տար։

Սակայն ես ի՞նչ մեկոնի շափրակների մէջ խեղդեմ
Ցիշողութեան որդն այսօր, որ դու ոչինչ չիմանաս,
Որ դու չզգաս, թէ ինչպէս նոյնիսկ այգում, երբ մեր դէմ
Անմահութեան խնձորն է ճառագայթում հեզանազ,
Վերյուշի Բարքն է յանկարծ պարապնդում մեզ արդէն,
Ինչպէս պրկում երազազ։

Բայց նաեւ ինձ է տրուած Բո գոյութեան իսկ ձիրով
Ծալծլելով ծուատել ամէն զգեստ մեղկութեան
Եւ ուսերին մեր գցել, բանուած լոյսի եւ սիրոյ
Ծաղիկներով՝ ոդջ աշխարհն, ինչպէս մի պերճ պատմուճան...

Քո ծննդեան օրն ահա լուսանում է շաղպէն.
Օ Ի՜նչ խայտանք ամէնուր, ի՜նչ ցնծութիւն ցնծագին,

digitised by A.R.A.R.@

Քանզի նրա բոպէի, վայրկեանի մէն մի հիւղէն
Բախտն է խոնարհ մի կեանքի,
Որ դարէ դար ծուարած համբերութեան սունկի տակ՝
Սպասում էր, որ ճաքէր արեւի նուռն այս օրուայ,
Եւ հայեացքիդ ափշից հրահոսան մի կայլակ
Կաթէր նաեւ ի՛ր վրայ։

Քո ծննդեան օրն ահա լուսանում է շաղալէն
Ծաղիկ ու ծափ քո գիւղի, գիւղիդ համար մշկենի,
Որի խորունկ խեղճութեան, անյայտութեան կուռ ոստրէն
Եդեմաբուխ Եփրատն իսկ ոչ մի անգամ չէր ծերպել
Աստուածաշունչ մատեանում իր անանց շուք ու փայլով,
Որ մարգարիտը նրա, քամած իր մէջ անտունի
Կարօտի մուխը բիւրեղ, արցունքի աղն հրեղէն՝
Երեսակ առ երեսակ լոյսին բերուէր շողալով։

Քո ծննդեան օրն ահա լուսանում է շաղալէն
Երանգների, բոյրերի, շշուկների համար տաք,
Որոնք հծծիւն առ հծծիւն, ծիւ-ծիւ, ծուէն առ ծուէն,
Տարածութեան թփերում մանկանց նման պահ մտած՝
Դրոնում են ձայնը քո, որ դու իրենց մանկօրէն
Արձագանգես ու ճչաս,
ծափիդ խարշափն ու ջաղբը տարափելով աներկմիտ
Հոգիներին բովանդակ
Եւ հոգեակի՛դ, հոգեակի՛դ։

Քո ծննդեան օրն ահա բարձրանում է արոյրէ
Զանգի նման, խնողուած ոսղանջների լռութեամբ։
Ինչպէ՞ս պիտի հասցրնի քնքշանքը քո պարուրել
Ցաւերժութեան մի մասնիկ հայցող կեանքերն այս խոնարհ,
Երբ նոյն օրուայ մէջ նաեւ
Օրերիդ սոյլն է հոծուած-հրաժեշտի մի թեւաթափ
Լերան ուսից, ուր պիտի արեւն անգամ յամենար։

Ցաւերժաւո՜ր, Մեծարե՛նց, ծնունդը քո եւ լուսոտ
Թարթումները առաջին աստուածարեայ աչքերիդ,
Որոնք, ինչպէս մարգերի մէկ-մէկ մանուկ առաւօտ,
Մերկացան մութ ու մուժից եւ բացուեցին անքթիթ
Աքարչութեան ցօղունին հրաշքօրէն տարուբեր
Ծաղկի վրայ գոյութեան,
Եւ ցանցելով նրա շուրջ հեռաստաներ եւ բոյրեր
Եւ կապելով հիացքի բեղմնափոշու ծիածան,
Ցօղի ցնծուն ոստիւնի ցոլցլանքում լոկ տեսան
Նրա արցունքն իսկ անձայն։

digitised by A.R.A.R.@

Օ՜ բիբերիդ բոլորշի լուսանցոյցները տոհմիկ,
Որ խորհուրդի խորանի խորշերում իսկ վառելով
Ճառագայթի մի մոմիկ,
Լուսաստղի պէս լցուեցին պայծառութեամբ վաղորդեան,
Ինչպէս եթէ ջահազարդ կամարների տակ թնդար
Ծաղկազարդի շարական։

Քանզի կոչմամբ գիտէիր, թէ զոհութեան օրհներգում
Երախտապարտ ժպիտի բարութեամբ է միմիայն,
Որ մարդն, ինչպէս արտոյտի նախրասլաց մի ներբող,
Արդար է իր գոյութեան ակնթարթի հանդիման,
Թէ խոտն անգամ, որպէսզի ինքնամփոփման իր խեցուց
Արձագանգ տայ մեր կանչին վստահութեան թակաղով
Եւ դառնայ մերն ու շրշայ երանութեամբ ադեցուն՝
Մեր նայուածքի կոչունքին
Ու մեր անկեղծ, անընդմէջ փառաբանմանն է կարօտ։

Եւ երգեցի՜ր, երգածիդ ամէն օր, ժամ ու վայրկեան
Հրաժեշտի մտերմիկ շարժուձեւեր յղելով,
Դարձըրած անձրդ ամբողջ մեծարման տօն ու մեհեան,
Իսկ երգը քո՝ մի անխառն, անանձնական ու գինով
Մեծացուսցէ բնութեան։

Մեծացուսցէ, Մեծարե՛նց,
Ինչպէս թփի մէջ անտես ցախսարեկի նիչն արթուն,
Որ բացւում է օրուայ պէս, ուր արմատները իրենց
Ստուերները թօթափած՝
Հատապտղի կեղեւն են արեւօրէն խտուտում։
Մեծացուսցէ, Մեծարե՛նց,
Ինչպէս բարտու թափառիկ ադուամազեր ու հունտեր,
Որ հովերի ձեռքերում ծննդուց գիրքն են թերթում,
Անեզրութեան շրշիւնով լցրած երկիր ու եթեր։

Օ՜ եամբոյրները անանց, որ քո հոգին էր խնկում
Տիեզերքի սրբութեան դաբիրների դէմ տարբեր,
Երբ (ա՛հ, այնպէս չէ՞, Դուրեա՛ն)
Կը փրփրէր քու ներսդ թէժ դժոխքի մը հանցոյն,
Որ, արդարեւ, միմիայն պէտք է «զԱստուած դղրդէր»։

Բայց դու, ինչպէս վաղնջուց այն սուրբերը, որ իրենց
Խոր վիրապում, մոռացած ինքնազգացում ու տարիք,

digitised by A.R.A.R.@

Լսում էին, ծնրադիր, ովսաննաներ ծնծղաձայն,
Եթէ նոյնիսկ պոկեցիր ցաւիդ անհուն գեհենից
Հեծրի մի խուլ պատառիկ,
Նա մեծ զոհիդ բոցերի շիջման երկիւղն էր միայն։

Նա խորթ հունչ էր ուսկերիդ վանքի համար, որ կարծես
Աղօթքների սրբութեամբ թորած ձայները բոլոր՝
Արձագանգում էր միայն, երբ լոյսերի կար մի ծէս,
Կային կոծեր որբութեան, գեղջկական շեր ու տկնոր
Եւ շշուկներ, շիկացած աստղերի փայլ ու բոյլով։

Նաեւ ծաղկի պէս փակուող լռութիւններ, Մեծարե՛նց,
Ուր հիացիկ հեշտանքից խոնարհուած կոպերով
Սուզում են խոտ ու ծառեր,
Իրենց բարակ ստուերին սիւքի մի բուղ կապելով...

Այնպէս էիր լեցուն դու տեսողութեամբ, ինչպէս վաղ
Մանկութիւնն է տոգորուն ապագայի յայտարար
Նախազգացման դողերով, որոնք նոյնիսկ անտեսուած
Իրերի դէմ բոնում են երազանքի մի լամբար։
Այնպէս էիր լեցուն դու լսողութեամբ, ինչպէս այն
Եղնորքները խաղացկուն,
Որոնց կարծես կնդակի պճեղների մէջ անգամ
Ցանկարծ մէկ-մէկ կսկծուն թմբկաթաղանթ է պրկում
Որսի շեփորը հեռուից, դալկացնելով շրջական։
Այնպէ՞ս էիր լեցուն դու ինքդդ բեզնով, ուստի եւ
Կեանքի լման տեսիլով,
Ուր լոկ խնձիդն է ճախրում բարձր, առոյգ, լուսաթեւ,
Դաղարների ժամանակ հազիւ մի պահ կասելով...

Ես չգիտեմ ո՛չ մի երգ ատոք հասկի պէս առոյգ,
Ինչպէս բանը, Մեծարե՛նց։
Ոգու այն ի՛նչ ձնաւ ջուր, մաքրութեան ի՛նչ պատառ հող
Նրա հնչուն հասակի հոյզն ու խորհուրդն ընձեռեց,
Երբ որ շուրջդ ամէն բոյս որդնազնաց էր, անպտուղ,
Քամիները՝ ժանգաբեր,
Իսկ դու, ա՜հ, դու...

Ի՞նչ տառապանք տեսնել բեզ՝
Ոգորումներդ հպարտ, կծկումներդ սպասիչ
Այն գրական գաղձերի գալարապիրկ օղակում,

digitised by A.R.A.R.@

Որոնց սմբած հասակից, օ՜, դու ինչպէ՜ս գիտէիր,
Շատ բարձր էր մնում քո ճակատի հասկը ոսկուն։

Եւ սակայն մե՜ղքն էր նրանց, երբ քո երգն էր օր աւուր
Գերմակ հացի ցորենի իմաստութեամբ հակում վար։
Ինչպէ՜ս յանկարծ դող չելնէր ու չճչար խոնաւուտ
Ցանկորմի տակ ծուարած անբուժելի ամլութեան
Եղինջուտը գինավառ,
Երբ նոյն ազնիւ հատիկից զոյգ ցօղուններ միասին,
Քնարաձեւ ճկուելով,
Ձագոց մեղրի խորիսխի արագութեամբ լցուեցին
Ու ծանրացան բիւրաւոր օրերի լոյս ու մութից
Քամուած շիթ-շիթ շառայլով։
Բայց ի՜նչ մենակ էիր դու։
Մինչդեռ կայնն, այնպէս չէ՞,
Նոյն ու նման հողերից ժայթքած հասկեր քառաշար...
Եւ ես սոսկում եմ հիմա, թէ դու խորհել ես զուցէ
Նրանց մասին, մանաւանդ երբ եղինջուտն այդ անկար
Մահուան տենդից մէջ անգամ դեռ խուժում էր ուժգնապէս,
Զթողնելով, որ անհուն սեւահողից այս կեանքի
Զգուշօրէն, շուշանի կոճղէզների պէս պոկես
Զգայարան ու հոգի։

Հիմա ինչպէ՜ս, ի՜նչ դողով կ'ուզէի ես հոտուրտալ
Այդ հասկերից հաճութեան գէթ մի սօսափ քո մասին,
Զգալով, որ նրա մէջ քեզնից տեւում է գոլալ
Ու գոհունակ մի ժպիտ, զուցէ ժպիտը վերջին։
Կ'ուզէի այդ սօսափի, նաեւ նրա՛ գոյութեամբ
Ձեռքերիս մէջ ունենալ կուռ հասկութիւնը նրանց,
Բայց հովերը, որ լի են շրշիւններով բիւրազան,
Ինձ չեն բերում հաճութեան
Այդ սօսափիւնը հեռուանց։

Ի սէր վերջին ժպիտիդ, ի սէր նրա՛նց միմիայն
Կ'ուզէի ես, Մեծարե՛նց։

Այլապէս, տե՛ս, հիւրի պէս, նորոգ դարն է գալիս քեզ,
Որ վանատրես դու իլեն, դու՝ յաւերժի մեծամեծ
Քսանեւկու տարեկան։

Ինչպէս նախկին դարի դէմ, նաեւ նորի՛ յանդիման
Բա՛ց պտղարան ու մառան, շտեմարան ու ամբար.
Ա՜հ, եթէ ո՛չ աւելի, նա էլ կարօտ է նոյնքա՛ն
Մանաւանդ քո՛ սեղանի բարիքներին անապառ։

digitised by A.R.A.R.@

Բա՛ց, տարմօրէն արձակի՛ր գոյութեան գովք-ներբողով
Հոգու հանդում հովտացող առաւօտների լուսոյ,
Որ մէն մի օրն այդ դարի, աղբատ, ինչպէս կոյր փողոց,
Ձիթաստանների ունենայ դրպէս բակ ու հորիզոն։

Աստղաթափի՛ր ուղխօրէն քո գիշերները ամէն,
Անուշ, ինչպէս ծաղկաւէտ լորենու շունչ ու ստուեր,
Որ հովն ու ծովը նրա պատուհանին դրոշմեն
Այլուրների լոյսերով օծուն անձիւթ համբոյրներ։

Սովորեցրո՛ւ համայնի պաշտամունքի մեղեդին,
Լցրո՛ւ հայեացքը դարի արբեցութեամբ կայծկլտուն,
Լուսոյ ցոյց տալով, թէ ինչպէս խոտն անգամ, շաղը շուրթին,
Թռչունի պէս, գոհութեամբ տնկում է աչք ու կտուց։

Բա՛ց, լայնօրէն բա՛ց նրա անմերձաւոր հոգու դէմ
«Ըլլայի»ներդ՝ մէկ-մէկ աւետարան բարութեան,
Մինչեւ սրտերը իրար արձագանգով լոկ լցուեն,
Ինչպէս գարնան գիշերում գոյգ պարտէզներ հարեւան։

Արա՛ այնպէս, որ դարի հովերը միշտ գրգանքի
Հրաւէրով բեռնատոր խաչաձեւեն մէկմէկու,
Եւ իրիկունը օրուայ հեզ վերջուշի մէջ յանգի,
Իր հրերից ու ոսկուց տալով ամէն մի հոգու։

Բանաստեղծի սրտերում, ուր խոր խոհանքն է թախծում,
Դեղձանիկից նոր լքուած խարտեաշ սգատերեւ նոճու պէս,
Ճողփացրրո՛ւ ցնծութեան խարտեաշ հնձանն ու քաղցուն,
Միայն նրա՛նց ցոյց տալով կրծքիդ զեհենն հրաղէզ։

Եւ երգիդ դէմքն զգեցած տարիների տողանցում
Հոգու մէն մի մասնիկից համայնական գոյութեան
Թող բազկօրէն բարձրանայ ուրախութեան աստծուն
«Արդի մարդուն Հայր մերը»դ՝ Մեծացուսցէ՛ղ աստուածեան։

.....

digitised by A.R.A.R.@

Ես չգիտեմ, Մեծարե՛նց,
Թէ ինչպէս են գնում մարդիկ ծննդավայրը իրենց՝
Այդ ի՞նչ ճամբով, որ խոստանում է եւ ստոյգ վերադարձ,
Կտրելով լացը մի մանկան, որ յանկարծ
Մայրամուտից երերացող ծառերի մէջ մերկուղէշ
Իր աշխարհին մինչ այդ օտար դռներից է երկիւղել։

Ես չգիտեմ։
Սակայն այսօր,
Ծննդավայր գիւղիս որպէս ապաժման ոխտաւոր,
Արշալոյսի հետքերով իսկ կը գնայի գրկելու
Այն մանկանը, որ դու եղար ծաղկի նման նշենու
Զրափոշու ճնահողմում եփրատեան
Եւ ձայնների ջրվէժի մէջ մոլեգին,
Ուր պայթում են պղպջակներ լռութեան...
Կը գնայի, բայց դէպի քո գիւղն էլ տանող ճամբէքին
Արշալոյսներն արդէն կոյր են ի ծնէ
Եւ մէկ հատիկ ճառագայթի ցուպն իսկ չունեն, որ գտնէ
Նրա ծայրին մի կոյր կածան կապէին...
Ուստի այսօր՝ այս յունուարեան իրիկուն,
Երբ նորածնի թաթիկի չափ փաթիլներով
Ձիւն էր տեղում այս հիւսիսեան Բաղամում,
(Ուր, ա՜հ, ինչպէ՞ս զգայիր, թէ երբեւէ
Կարող է քո երգի արտից զէր մի արտոյտ վերթեւել),
Ես նստեցի այնպէս, ինչպէս քո գիւղում
Ամանորի երեկոյեան, թոնրի շուրջ,
Իրենց ներքին հայեացքները յառած յոյսի քառուղում՝
Տան պանդուխտին էին օրհնում եւ սպասում անշշունջ,
Նրա դատարկ տեղում դրած
Լեցուն բաժակը գինու
Եւ արծաթեայ աշտանակով մի ճրագ,
Որպէս նրա ճամբան ջահող լուսատու։

Նստեցի ես այսպէս։
Նուրջդս անկարելի սպասման
Սրափոքներ հիւսում էին մի ոստայն,
Ուր ժամերի դողում էր թեւը ճերմակ,
Ինչպէս փաթիլը փաթիլի վրայ քամու հեւքի տակ։
Սեղանիս, զոյգ բաժակում,
Գինին մեղուի բզզուն այցեր էր ոգում,
Եւ թւում էր, թէ վառուող մոմը բուրեան
Կիրակմուտքեր էր երազում,
Խունկի խորհուրդ ու խորան։

digitised by A.R.A.R.@

Եւ մոմի հեզ ինքնամփոփման մէջ սուզուած սիրտ ու երես,
Քո աչքերի մասին էի խորհում ես,
Քո աչքերի՛, որոնք այնպէ՞ս գիտէին
Քերթուածի պիրկ սաւանի մէջ մաքրենի
Հիացքների ու դաշնութեան թափ տալ շաղոտ թթենին,
Լոյսերի մէջ շողացնելով դեռ օդում
Մինչեւ իսկ կուտ ու կոթուն։

Խորհում էի, թէ մի՞թէ
Աստուածային վնիռների դաժանութեամբ անիմաց
Նաեւ նրանց, նրա՛նց համար էր ասուած՝
Հող էիր եւ հող դարձի՛ր,
Եւ այնքան շուտ, ինչքան եղեամն է ցնդում
Ժայռին բուսած լայնատերեւ խոլորձից։

Խորհում էի, թէ դու նաեւ, ծարաւ միակ համբոյրին,
Սիրոյ մօտով անցար այնպէս, ինչպէս մահիկն է անցնում,
Զհպուելով ծաղկահանդերձ դեղձենուն,
Թէ բնութեամբ լիանալու ուրախութիւնդ կեանքում,
Ընդխառնուած քեզ ամէնուստ կանչող տարտամ ձայներին՝
Տասնապատիկ տառապագին էր թերեւս քո հոգուն,
Քան թէ քո ցաւը ինքնին,
Չէ՞ որ կապոյտ շերեփազի չէիր դու, որ օրն ի բուն
Լոկ արեւով արբենայիր ջրեզրին...

Եւ ոստեցի ես այնպէս։
Ու երբ օրը քո ծննդեան, բեղուն, ինչպէս մի պարտէզ,
Օրօրուելով քամիներից այգածին,
Շափրակների զորավանքով
Գրկեց լոյսի զով վարսանդները ամէն,
Ի փառս քեզ բմպեցի ես իմ գինին
Եւ հեծծելով մի հայրէն,
Գիւղակիդ սուրբ սովորութեամբ
Քոնը քո տեղը վաքեցի,
Մեծարե՛նք։

Ա. ԱԼԻՔԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Վ. ՕՇԱԿԱՆ

ԿՈՒԻԸ

Պէյրութ, 15 Մայիս, 1988։ Կիրակի։

Այդ գիշեր Արմենակ նորէն ուշ տուն դարձաւ։ Հեռուներէն՝ զէնքի տարտամ ձայներ, վտանգաւոր, ամայի փողոցներ, բայլերուն արագ, ջղային արձագանգը մթութեան մէջ, հիմա պզտիկ ցաւ մը կուրծքին ներսերը. ծանր, հին դուռը հրեց, մտաւ, կանգ առաւ։ Լոութիւնը մեղմօրէն գրկեց գինք, աչքը Անժէլին սենեակին գնաց. «Քուն մտած է շատոնց» խորհեցաւ։ Անդին, Պերճին դրան տակէն լոյս կար։ Խոհանոց ուղղուեցաւ, կերակուրի հոտէն բաշուած։ Կուսակցական ժողովներէն միշտ անօթեցած տուն կու գար, ձեռքերը սառ, բայց սիրտը փրփրած, մանաւանդ ասանկ ուշ ատեն...։ *Սանտուիչ* մը կերաւ, *ռատիո*ն բացաւ՝ լուր առնելու, յետոյ սուրճ մը շինեց։ Յոգնած էր, բայց տրամադրութիւնը բարձր պահեց, երգ մը մոլտալով՝ շարժեցաւ տղուն սենեակին կողմը։

Իր սենեակէն հետեւեցաւ հօր շարժումներուն։ Ատեն մը ետք, երբ զգաց, որ իր կողմը կու գար, վար դրաւ գրիչը, ետ կոթնեցաւ, սպասեց որ մտնէր։ Միտքը դրեր էր այս գիշեր անպայման ըսել հօրը իր որոշումը, ինչ ալ ըլլար հետեւանքը։

Մտեր էր, առանց զարնելու։

—Ի՞նչ է, Պերճ, արթուն ես։

—Այո։

Նստաւ անոր անկողնին վրայ, ձեռքերուն նայեցաւ։ Ի՞նչ ըսէր, որ տաք, մտերիմ, կարճ պահ մը ստեղծուէր իր ու տղուն միջեւ։

digitised by A.R.A.R.@

—Ժամանակ անգամ չկայ ձեռք լուալու. տպարանէն ուղղակի ակումբ, հոն ալ երկու ժողով...

—Վերէն վար սիկարէթ կը հոտիս կոր, պապա։

—Օր մը կուսակցական ըլլաս նէ՝ կը հասկնաս սիկարէթին կարեւորութիւնը։

—Հէչ միտք չունիմ ըլլալու։ Հէ՛չ։

Անմիջապէս գոչաց ըսելուն. «Ամ խօսքը կը տկարացնէ գինքը» խորհեցաւ, բայց լռեց։ Արմենակ վերջերս անսովոր պրկուածք մը, կարծրութիւն մը զգացեր էր իր տղուն ձայնին մէջ։ Արդէն իրարու շատ մօտ չէին եղած պատանութեան։ «Մէկ կողմէն կուսակցութիւնը, միւս կողմէն տպարանը՝ կերան-հատցուցին կեանքս» խորհեր էր յանախ, գաղտնի նայելով կնկան տարիէ տարի սմքող մորթին, այլանդակուող մարմնին. «Սէրէ սոված, Արմօ, կնիկդ *տոյմա* շինելէն զատ բան չհասկցաւ կեանքէն» մտածեր էր, յանցանքի մեղմ, սուր ցաւ մը տակաւ տեղաւորուելով իր ներսը...։ Հիմա նայեցաւ իր տղուն նիհար կռնակին. «Ոչինչ, ոչինչ անցուցի տղուս» շարունակեց, «աս իմ հրդեհէս կայծ մը անգամ չինկաւ մէջը»։ Խոր շունչ մը քաշեց. «Հիմա թոյլ պահ մըն է, անանկ ալ թող մնայ, գէնքերը վար, հայր ու տղայ» խորհեցաւ։ Եթէ միայն իրեն քիչ մը սէր ցոյց տար, իր կեանքի իտէալին հանդէպ քիչ մը տամ, բաց սիրտ մը՝ «Ի՞նչ լաւ կ'ըլլար», աչքերը արդէն կը խոնաւնային ու վար նայեցաւ։

—Խաչիկէն նամակ կայ այսօր, Պերճ, Ֆիլատելֆիոյ համալսարանի *կրանուէյթ* դպրոցը կը յանձնարարէ կոր ինքը, մօտ է իրենց տունին, աւելորդ սենեակ մը կայ կ'ըսէ, մեզի կը բնակի կ'ըսէ... հէչ ծախս չ'ըլլար, ի՞նչ կ'ըսես, հէ՞...

Կեանք մտեր էր ձայնին մէջ, բայց յանկարծ հազը բռնեց։ Պերճ սպասեց որ հանդարտի։

—Հապա կոուեր էիք նէ երկու եղբայր։

—Օ՜, հին պատմութիւն է ատիկա։ Կը յիշե՞ս, անցեալ տարի Հայաստան զացեր էր... փոխուած ետ եկաւ, նամակ մը ունիմ կը գրէ, որ դաշնակցական-հնչակեան կռիւները Սփիւռքի մէջ բոլորովին աւելորդ են. «Եկուր հաշտուինք» գրած էր։

—Իրաւունք ունի *վալա*... ամբողջ, ամբողջ աւելորդ ցաւ, ատելութիւն, կռիւ, *փաթըրտը*, ի՞նչ գիտնամ։

Պերճ կ'ուզէր շարունակել, խօսիլ, ըսել հօր հին աչքերուն, երեսին՝ այնքան մօտիկ հիմա իրեն այդ հազուագիւտ վայրկեանին, կ'ուզէր բռնել անոր կարծր մատներէն, ըսել այն ահաւոր վատնումին մասին, պատմել սիրոյ եւ հայրութեան, մանաւանդ զաւակութեան ամայութենէն, որ տարիներէ ի վեր լեցուցե՞ր էր, թէ պարպեր իրենց կեանքը այդ չորս պատերուն մէջ, բայց նորէն լռեց։ «Ատենը չէ» խորհեցաւ։

digitised by A.R.A.R.@

Արմենակ կը նայէր իր տղուն նուրբ կիսադէմին, լուսամփոփին ցոլքէն պայծառացած. «Ինչպէ՞ս պիտի բաժնուիմ բեզմէ... բայց դուն ի՞նչ կը հասկնաս հին, անբուժելի վէրքերէն, հէ՞... հայ ըլլալու կիրքէն, ի՞նչ գիտես ատելէն ու սիրելէն... թուրքը, թուրքը չես ճանչցած... միայն աղջիկ սիրել գիտեն ասոնք» խորհրդածեց ու շարունակեց. «Կուսակցութիւնը, ընկերները սիրելը, անցեալը սիրելը, հին երկիրը, մեռած ընկերները, յիշատակները...»:

—Ես հօրարը միշտ սիրած եմ:

Ցանկարծ ետ եկաւ եղբօր դէմքը՝ իր բարկութեամբ, հօրը հետ կռիւներով, կարծր բնաւորութիւնը, տառապանքով լեցուն աչքերը, ուժով կզակը, հիւսնի կարճ ու երկաթէ մատները, ցաւը սրտին...: «Պերճը հոն երթայ նէ՝ իր Սազոյին տեղը պիտի առնէ, վախ եմ ըսեր այդ *փաշա*յի պէս տղուն...» անցաւ մտքէն ու կախեց գլուխը: Տխրութիւն մը կար սենեակին մէջ:

—Լաւ կ'ըլլայ երթաս նէ, տունիդ պէս պիտի ըլլայ... աղբօրս արեւ պիտի տանիս...

Շուարած էր Արմենակ: Ամբողջ կեանքը ուզած էր որ տղան թէ՛ մեծնայ եւ թէ ալ պզտիկ մանչուկը մնայ, չերթայ բովէն, սէրը հետը չտանի, առանձին չթողու գինքը: Եւ հիմա, ինքը իր ձեռքովը ճամբու պիտի դնէր:

—Այո, տխուր մարդ ըլլալու է հօրարը:

Իրարու նայեցան: «Ա՜խ, տղաս, բեզմէ պիտի բաժնուիմ» մտածումը այրեց ու գնաց: «Բայց գոնէ ողջ ես, երիտասարդ, զարգացած, սքանչելի հայ տղայ մը... վաղը-միւս օր հայ աղջիկ մըն ալ կ'առնես», ու տղուն պատկերը կը պղտորէր առջին, յիշեց Սազոն, իր գիրկը...

—Է՜, դիւրին բան չէ մէկ հատիկ զաւակը կորսնցնելը:

—Ինչէ՞ն գնաց:

—Արկած էր, *օթո*յի յիմար *աքսիտան*...: Մեղք եղաւ:

Մէկէն վախ մը անցաւ մտքէն, թէ իր տղան ալ կրնար օրին մէկը ատանկ մէկ վայրկեանէն միւսը երթալ ու ա՛լ ետ չգալ: Ոտքի ուզեց նետուիլ, գրկել զայն, սեղմել կուրծքին, դնել գլուխը անոր ուսին, զգալ խորունկներէն, ամբողջութեամբ իր հայր ըլլալը, աշխարհի չափ սէր կար մէջը ու չկար մէկը, որուն ըսէր ատիկա, տար, նուիրէր...: «Ինչպէ՞ս կը սիրեն կեանքի մէջ» հարցումը եկաւ ու գնաց:

—Ատոր պէս անիմաստ բան մըն ալ ձեր կռիւն է... քանի՞ տարի կ'ընէ որ երկու *աղբար* չէք խօսիր իրարու, տա՞սը, բը-սա՞ն: Ինչ է եղեր. դուն դաշնակցական ես, ան ալ՝ հնչակեան:

Վերցուց գլուխը ու իրեն այնպէս թուեցաւ, որ այդ էր, այդ անշօշափելի, անբացատրելի բանն էր, որ իր տղան իրմէ հեռու

digitised by A.R.A.R.@

պահեր էր ամբողջ ժամանակը եւ իր սրտին, իր հոգիին էն մօտ բանը արգիլեր էր որ վայելէ հայրութիւնը։ «Չէ, չէ, անկարելի է» անցաւ մտքէն։

Սակայն մէջը ա՛լ ուժ չէր մնացեր աւելի բացատրելու, հասկցնելու՝ ինչո՞ւ իր սերունդին համար կուսակցութիւնը իրենց հոգիին հայրենիքը եղած էր, նախահայրէն մինչեւ հիմա, երկրորդ տուն մը, գաղտնի սիրուհի մը, որ հաւատ կերպով դաժան ու պահանջկոտ է եւ որուն համար զոհած էր իր կնիկը նախ, յետոյ՝ իր միակ տղան... բայց փրկած էր խիղճը, էրիկմարդու իր արժանապատուութիւնը։ Իր ժողովուրդը ասանկ մէջտեղերը թափուած փողոցին մէջ արկածի եկած, տապալած՝ կարասի փոխադրող *քամիոն*ի մը պէս եւ իրենք էին, որ հոգ կը տանէին գիշեր-ցերեկ գողերէ։ «Մարդ չի հասկնար ինչ ըսել է ընկեր ունենալ, ընկերներ՝ որոնց կեանքդ կրնաս վստահիլ» շարունակեց մտածումը. «Կնկայ սէրը չի զոհացներ մարդս... ընկեր պէտք է ունենաս, հապա, հէչ բան մը չի կրնար անոր տեղը առնել, ոչ կին, ոչ զաւակ, ոչ եղբայր, ոչ ալ ազգական... ընկերը ուրիշ է...»։

Զգաց թէ կը յուզուէր իր մտածումներէն. «Ինչու՞ համար ուրախ, աղուոր մտածումները տխուր բաներ են... արդեօք մահուա՞ն վախն է, ո՞վ գիտէ... ասանկ երջանիկ բաները չեն տեւեր, հարկաւ, օր մը ալ դուն պիտի ելլես-երթաս, Արմենակ, բան մը պիտի չմնայ... ի՞նչ հասկցանք, հէ՞, այսքան պայքար, այսքան տառապիր որ տղադ մարդ ըլլայ եւ էն վերջն ալ Աստուած գիտէ ինչ դուրս կու գայ... կ'արժէ՞ր...»։ Քննեց տղուն դէմքը, մօտէն երբեք չէր նայեր անոր երեսին։ «Ի՞նչ կ'անցնի-կը դառնայ մտքին մէջ արդեօք, հէ՞, ո՞վ էր աս տղան, ե՞րբ մեծցաւ, հոս հասաւ, ի՞նչ կը հասկնայ բեզմէ, բու ներսի աշխարհէդ, հէ՞, ի՞նչ...։ Չես կրնար հասկնալ» եզրակացուց։

—Չես հասկնար։

Կրկնեց աւելի ցած։ Պերճ աթոռը իր կողմը դարձուցած էր։ Դէմքը մօտեցուց, շիտակ աչքերուն նայելով։

—Կրնայ ըլլալ, պապա։ Որոշ բաներ կան, որ չեմ հասկնար, այո, բայց սա գիտեմ որ երկու եղբայր իրարմէ հեռու պահողը, իրարու դէմ հանողը թուրքն է, թուրքին ատելութիւնը, հաւանաբար վախը։ Ձեր անցեալը ձեզմէ զողցած են, ձեր ապագան ետ անցեալին երթալ է, անանկ որ, միայն ներկայ մը ունիք, ատ ալ թուրքն է։

—Ատ ի՞նչ խօսքեր են, Պերճ։

—Հապա ի՞նչ, ամէն բան հաւաքած, ձեր մարմնին շուրջը փաթթած էք որ պաշտպանուիք թուրքէն կամ մահուան վախէն, որ նոյն բանն է. թուրքը, կուսակցութիւնը, զգացումները, հայ-

digitised by A.R.A.R.@

բութիւն, հայրենիք, կին, զաւակ... ձեզի համար յեղափոխականի գաղափարը, կամ պարզապէս յեղափոխական բառն իսկ՝ ուժի պէս բան մըն է...

Պերճ, տարուած խօսքէն ու երեւակայութենէն, չգիտցաւ ուր հասեր էր։ Լռեց, զննեց հօրը աչքերը։ Անյատակ տխրութիւն մը տեսաւ հոն։ Սպասեց որ բան մը ըսէ ան, բնական իր ձայնով խօսք մը, որ կապը վերահաստատուէր իրենց միջեւ։

—Ատ գաղափարները ուրկէ՞ կը հանես կոր, գիրքերէ՞դ, չէ՞ մը խելքէդ, հէ՞։

Հանդարտ, բայց զսպուած ջղայնութեամբ ըսուած հարցումը հանդարտեցուց զինք։ Կրնային դեռ բառերու եւ լուռ հասկացողութիւններու կապը պահել եւ հայրը իր ճշմարտութենէն կը խօսէր, սխալ-մխալ, բայց իր իրաւութեան մէջն էր։ Ուժով մէկը եղած էր տարիներ առաջ, բեմերէ նաւ խօսած, ամբոխներ խանդավառած, պոռացած, Ընդհանուր Ժողովներու եղեր էր, ցոյցերու էն առջեւէն քալեր էր։

Կարծր արտայայտութիւն մը եկեր էր դէմքին վրայ, բարկութեան առաջին նշանը, որուն վարժուեր էր ինք, այսքան տարի։ Սուր, փխրուն, կոշտ, շատ արագ զայրոյթի գացող բարկութիւն մը, որ հօրը համար ուժի վկայութիւն էր, սակայն ինք գիտէր որ անիկա ուրիշ բան էր։ Անոր ուժը ուրիշ տեղ էր։

Հիմա ձայնը բարձրացած, նայուածքը խիստ՝ հայրը խօսեցաւ.

—Թուրքը չես նանչնար դուն, դուք բոլոր համալսարանականներդ։ Ես մորքիս վրայ զգացեր եմ անոր ինչ ըլլալը, մորքի՛ս վրայ, կը հասկնա՞ս։ Թուրքը ուրիշ է, ուրիշ, ոեւէ մէկ ազգի չի նմանիր։ Աս սեւերը, լաթինները անոնց քով հրեշտակ են, հրեշտակ։

Պերճ չպատասխանեց, բայց գոհ էր հօր ջիղ ցոյց տալէն։

—Ա՛լ մի խօսիր ինծի թուրքին մասին։ Զորս հօրեղբայր վրայ տուած եմ այդ գազաններուն երեսէն, երբէ՞ անգամ գաղթականութեան ելած եմ... ա՛լ չխօսիս ինծի թուրքին մասին։

Ոտքի ելաւ։ Կարճ ու քիչ մը լայնկեկ անոր մարմինը անշարժացաւ, անորոշ ու պիրկ։ Լռութիւնը կը շարունակուէր։

—Է՞,— ըսաւ ի վերջոյ,— ես երթամ, դուն ալ դասերդ ըրէ։

—Նստէ, նստէ, պապա, ես ալ քիչ ետքէ պիտի պառկիմ... քիչ մը խօսինք, նստէ։

Արմենակ չհաւատաց ականջներուն։ Առաջին անգամ էր որ հայր ու տղայ զիրար կը փնտռէին։ Ուրախութիւն մը յանկարծ խառնուեր էր բարկութեան եւ անձկոտ ու վարանոտ՝ ոտքի մնաց։

—Հօրարը կը յիշե՞ս։

digitised by A.R.A.R.@

—Շատ տարտամօրէն,— ըսաւ Պերճ։

—Իր ատենին, Դամասկոսի մէջ հերոսային գործ ըրած է, ֆրանսական *մանտայ*ի ժամանակ կամաւոր եղած է։

—Հա, պատմեր ես ինծի ատիկա։

—Պատմե՞ր եմ ինչպէս միս-միանակը չորս հատ չերքէզ աւազակ ապանցած է, *Լէժիոն էթրանժէր*ին մէջ մտեր էր ան ժամանակ, բայց ատոր վրայ ձգած-փախած էր Դամասկոսէն Գամիշլի, յետոյ անցած է Իրաք, վերջը Մուսուլէն փախած-գացած է, լեռներէն խենթի պէս փախստական, շունչը առած է Պարսկաստան, կարծեմ Սիւլէյմանիէ մնացած է Բիւրտերուն մէջ, *ամմա* վերջը իրեն մարդիկը զինք գաղտնի դրկած են Մարսէյ... ֆրանսացի կնիկ մը առած է, բայց յետոյ ան ալ ելած-մատնած է զինքը բանակին ու հինգ տարի ծակը խոթած են... ամմա մարդ է հա աղբարս...

—Այո, այո...

Արմենակ լոեց երկվայրկեան մը։ Անցնելու վրայ էր բարկութիւնը։ Անզգալաբար նստեր էր։ Հիմա աւելի մեղմ՝ աւելցուց.

—Օտար կնիկ առնես նէ՝ *իշտէ* ատանկ կ'ըլլայ։

—Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ։

—Իշտէ ատանկ բեզի կը մատնեն։

Պերճ խնդաց, բայց չէր ուզեր վէճի բռնուիլ։ Չպատասխանեց։ Պահը դէպի մտերմութեան կ'երթար, ջիղերը անպիրկ, հայր ու տղայ իրարու դիմաց յանկարծակիի եկած, բիչ մը բացուած իրարու...

—Պատրա՞ստ ես բնութեան։

—Հա, հարկաւ։

Ուրախ էր ձայնին շեշտը, ձեռքով անորոշ շարժում մը ըրաւ օդին մէջ, զոցեց առջեւի գիրքը, աթոռը հօրը կողմը դարձուց։

—Դուն ալ ժամանակին գործեր տեսեր ես, կոմիտէ եղած ատենդ, անանկ չէ՞։

—Հա, բայց աղբարս, ան ուրիշ մարդ էր... երթաս նէ՝ պիտի սիրես *թիփը*, ես գիտեմ։

Պերճ վեր նայեցաւ. ըսէ՞ր, թէ սպասէր տակաւին...

—Բայց այդ մէկ սխալը ամբողջ կեանքը *հարամ* ըրաւ։

—Ո՞ր սխալը։

—Օտար կինը, այդ *ճէնէպէթ* Մոնիքը։

—Օտար կինը աղէտ չէ անպայման, պապա։ Կախում ունի կնիկէն, կախում ունի անկողինի կեանքէն, ինչ գիտնամ, հազար ու մէկ բան։ Օտարը բռներ կ'երթաս։ Հապա նկարագի՞րը, հապա ուսո՞ւմը, ընտանի՞քը... ասոնք պզտիկ բաներ չեն։

digitised by A.R.A.R.@

Արմենակ կը լռէր տակաւին։ Առաջին անգամը չէր որ իր տղուն հետ ասանկ նիւթերու մասին կը խօսէր, միշտ բիչ մը զգոյշ՝ գիտնալով իր գաղափարներուն բիչ մը հնութիւնը։

—Հապա ուր՞ կը դնես սէրը։

—Ո՞ր սէրը։

—Ո՞ր սէրը, բանի՞ սէր կայ, մարդ ու կնկայ սէրը, հօրարը որքան գիտեմ նէ՝ կատաղի մարդ եղած է, անանկ մարդեր կան, մէյ մը սիրտը բռնէ նէ՝ խելքը կը թոցնէ, ա՛լ *խելքը* տես ատ մարդուն... դուն, նայէ, անանկ չես։

Լռութիւն տիրեց։ Արմենակ հատ ու կտոր կրցեր էր հետեւիլ Պերճին խօսքին, միտքը միշտ խաչիկին վրայ, անոր բայբայուած կեանքին, Ֆիլատելֆիոյ արուարձաններէն մէկուն մէջ նետուած, միս-միանակը իր Քսան կախաղաններու պատկերներով ու մեռած տղուն յիշատակովը շրջապատուած, խեղդուած, նստած ամայի փողոցին նայող միակ պատուհանին առջին, սպասելով մարդկային ձայնի մը կամ մէկու մը, որ զար դուռը զարնէր, բարեւ մը տար անոր եօթանասուն մաշած, վատնուած տարիներուն...։ «Ի՞նչ մնաց կիներէն, սէրերէն, խնամոյքներէն, փոքորիկներէն» մտածեց հիմա, տեսնելով մեծ եղբօր կարծր, անկիւնատոր դէմքը, անհանդարտ աչքերը...

—Գիտեմ որ ատոնք կարեւոր են, Պերճ, չէ՞ չեմ ըսեր կոր...

—Ո՛չ միայն կարեւոր են, այլեւ առանց ատոնց միւս բոլորը անարժէք են։ Հօրարին էն մեծ սխալը գիտե՞ս որն է։

—Ո՞րը։

—Աղբարդ յիսուն տարի առաջ բաբացած է ու ատանկ ալ մնացած է ատկէ ի վեր։ Կեանքի օրէնքն է, պապա, կա՛մ առաջ, կա՛մ ետ, բայց եղած տեղը մնալ չկայ։ Կա՛մ կ'աճիս ժամանակին հետ, անկէ արագ ալ եթէ կրնաս, կամ ալ ետ, դէպի մահ կ'երթաս։ Մեր ամբողջ կեանքը մահէն փախչիլ մըն է արդէն, անանկ մը ընել, որ չհասնի մեզի։ Մնացածը պարապ բան է, աստուած-մաստուած...

Լռեց, սպասելով որ հայրը հասնի իր մտածումին։

—Ես բեզի պէս փիլիսոփայ չեմ, ոչ ալ այնքան լեզուանի, բայց բիչ մը աւելի փորձառու եմ մարդոց, կեանքի մասին. ա-կանջ տուր ըսածիս... սա ալ գիտեմ որ մարդ ըսածդ ատանկ դիւրին-դիւրին չի փոխուիր, ոչ ալ փայտի կտոր է... կեանք ըսուածը խորունկէն պիտի ապրիս եւ այդ խորունկները՝ մարդը ազնիւ բան մըն է, տղաս... մարդ արարածը էութեամբ բարի է, ասանկ կը հաւատային մեր պապերը։ Ես սա ալ գիտեմ որ կեանքի բաղդրութիւնները երկար կ'ապրին, եւ աղբարս ալ իր գիտցած ձեւով իր կեանքին խմաստ մը տուաւ, հայկական ի-

digitised by A.R.A.R.@

մաստ մը, որ շատ հինէն կու գայ, պապայէս կու գայ։ Ա՜խ, այդ ի՜նչ մարդ էր պապաս, մե՛ղք որ չճանչցար...

Ջերմ, մտերմիկ զգացում մը համակեր էր զինքը, իր սրտին մօտիկ զգացումներ, բառեր ու խօսքեր էին ասոնք։ Արմենակին համար հայերէն լեզուն իրմէ անկախ կեանք մը ունէր, որ սրբութեան նման էութիւն մըն էր։ Կոթնեցաւ աթոռին. ինչքա՜ն ապահով կը զգար ինքզինքը իր ազգին մտածումին մէջ, ինչքա՜ն լեցուն էր տարտամ կարօտներով։ Սարսուռ մը անցաւ վրայէն, խփուեցան աչքերը ու ներս առաւ իր տղուն ներկայութիւնը, անոր սէրը, որ այսքան տարիներէ ի վեր սպասեր էր ասանկ վայրկեանի մը, որ տար անոր, նուիրէր զայն ազատօրէն։ Պզտիկ ցաւ մը սակայն կը յամենար տեղ մը, կը կծկէր իր ներսերը...։ Երջանկութեան հազուագիւտ պահ մըն էր, գիտէր, եւ Արմենակ բացաւ իր տառապած սիրտը իր տղուն։

—Հայ հոգին, Պերճ, հայ հոգին գիտնաս իմաստութեան ի՜նչ գանձեր ունի, հայ հանճարը դարերէ եկած ինձի-քեզի ի՜նչ գեղեցկութիւններ կը պարունակէ։ Ես ան գիտեմ որ կեանքի բոլոր կարեւոր հարցերուն մեր ազգը լուծում մը կամ գոնէ պատասխան մը ունի։ Ա՜հ, տղաս, գիտնաս ինչքան երջանիկ եմ...

Լռութիւն։ Մեղմ ու խոր համոզումով ըսուած բառերը անակնկալի բերին զինքը։ Խոնաւցան աչքերը։ Պերճ գլուխը կը շարժէր, սակայն Արմենակ չնշմարեց։ Բացաւ աչքերը։

—Հայ մտքի մարդիկ միշտ ալ հոգիի մարդ եղած են եւ ես անոնց փորձառութեամբ կը խօսիմ, Պերճ։ Կ'ուզեմ որ դուն ալ շարունակես այս աւանդութիւնը քու զաւկիդ մէջ, հայ հոգիին աս սրբութիւնը...

Պերճ զարմացած մտիկ ըրած էր հօր մենախօսութիւնը։ Ո՞վ էր սա մարդը, որ յանկարծ ներսէն մերկացեր էր իր առջին։ Ա՞ս էր իր հայրը, այսքա՜ն հին, ծերութիւն հոտող, անպատրաստար ու խոցելի։ Ա՞ս էր հայ մտաւորականը...։ Չկրցաւ զսպել ինքզինքը ու կտրեց լռութիւնը.

—Աս ի՜նչ հին ու մին գաղափարներ են, ո՞ր դարուն մէջն ենք, պապա։ Աւանդութիւն, հոգի-մոգի, ասանկ բաները ամէն մարդ ինք կ'որոշէ։ Մարդս առանձին կը ծնի, առանձին կ'ապրի, կը փորձէ սիրել կամ ատել՝ յուսալով որ կը լեցնէ այդ առանձնութիւնը։ Կը յաջողի՞, կը ձախողի՞... Աստուած գիտէ։ Յետոյ ալ առանձին կը մեռնի։ Աս է արդի աշխարհը. հայ մտաւորականութիւնը ու՞ր՝ այս աշխարհը ո՛ր...։ Ատ քու գաղափարներուդ ժամանակը անցած-գացած է այլեւս, հոգեհանգիստ ալ եղած է, քառասունք ալ...

Արմենակ գրեթէ ոչինչ գիտէր իր տղուն գաղափարներուն մասին։ Մինչեւ համալսարան՝ Պատանեկան միութիւններու

digitised by A.R.A.R.@

յանձներ էր անոր դաստիարակութիւնը. «Թող լաւ շարքային պատրաստեն, ուրիշ բան չեմ ուզեր» խորհելով։ Երկու տարի առաջ սակայն, Ամերիկեան համալսարանը մտեր էր ու հոն կորսընցուցեր էր անոր հետքը։ Բնատրութեամբ գոց տղայ. Ափբանեան բաղաքացիական կռիւներուն վայրագ, չափ ու օրէնք չգիտցող փոթորիկը ա՛լ աւելի ուժով գոցեր էր զայն ինքն իր վրայ ու հոն, այդ առանձնութեան մէջ, շուրջի կատաղութիւնն ու անհեթեթութիւնը մերժելով էր որ իր մտքին բացառիկ ազատութիւն մը տուեր էր։ Ամբողջ կռիւներուն՝ միայն չորս անգամ հօրը տպարանը գացեր էր։ Ամիսներով, երբ համալսարանը գոց մնացեր էր, սենեակը քաշուած՝ կարդացեր էր։ Արմենակ գիտէր որ ան աղջիկներուն հետ դուրս չէր ելլեր ու բիչ մը մտահոգուած էր ատով։ «Հասուն գլուխ, բայց խակ մարմին՝ իրարու փորձանք կ'ըլլան» ըսեր էր Անժէլին բանի մը անգամ։

Մեղմ խնդուքը Պերճին...։ Արտէն գարնուածի մը նման՝ Արմենակ ցնցուեցաւ նստած տեղը։ Հարուածը իր անձէն անդին՝ իր ազգին մտաւորականութեան դպեր էր։ Ասիկա հայր ու տղայ խօսակցութիւն չէր այլեւս, այլ անգութ յարձակում մը իր էն յարգի զգացումին վրայ, նախատինքի պէս նետուած երեսին, հոգիին, պատուին։

—Ինձի նայէ, Պերճ,— ըսաւ ակռաներուն մէջէն,— չեմ ձգեր որ ատանկ խօսիս հետս։

Պերճ սակայն դեռ կատակի տուած էր ամբողջ խօսակցութիւնը, ու զուարթ շեշտ մը ձայնին՝ պատասխանեց.

—Այսինքն, պապա, գիտեմ որ հին գլուխ չմնացի ես, բայց ընդունէ որ մէկէ աւելի ձեւեր կան հայ ըլլալու։ Քուկդ հինն է. այս է պարզապէս, որ չես ուզեր ընդունիլ։

—Ինձի դաս մի տար, եւ ատանկ մի խօսիր հետս։

Ոտքի ելեր էր Արմենակ, բիրտ ու սառած արտայայտութիւն մը դէմքին։

—Ինչպէ՞ս կ'ուզես որ խօսիմ։

Պերճին ձայնը փոխուած էր արդէն։ Այդ կէտէն ետք՝ ա՛լ անկարելի էր ետ գալը, երկուքին համար ալ։

—Քանի ամէն բան գիտես, ատ ալ գիտցիր։

—Ես ատանկ բան չըսի։ Նայէ, պապա...

—Նայէ-մայէ չեմ գիտեր։ Իմ տղաս իմ տանս մէջ այդ լեզուով չի խօսիր հօրը հետ։

Մէկ քայլ մօտեցեր էր Պերճին, որ դեռ նստած տեղէն չէր շարժեր։

—Շատ կը ցաւիմ, պապա, բայց...

—Պիտի յարգես հայրդ, հասկցա՞ր։

digitised by A.R.A.R.@

—...շատ կը ցաւիմ, բայց յարգանքը ո՛չ իրաւունք է, ոչ ալ պարտականութիւն։

—Ատ ծակ փիլիսոփայութիւնդ բեզի պահէ։

—Լռեց Պերճ։ Կը զգար որ բոլորովին նոր մարդ մը մտեր էր իր միտքը, մարդկային յարաբերութիւններու վտանգաւոր, մթին անտառ մը ու հօրը կերպարանքը յանկարծ մօտէն, դէմը ցցուած՝ հսկայ, անծանօթ աշխարհ մըն էր իրեն համար։ Բարակ, տարտամ վախ մը...

—Ի՞նչ տեսակ զաւակ ես դուն, հէ՞։

Հարցում չէր, այլ՝ զայրացկոտ աղերսանք մը տղուն շուարած դէմքէն անդին՝ իր ազգին տառապալի ներկայութեան, որ տան ձեւը առած՝ մտիկ կ'ընէր այս ահաւոր խօսակցութեան։ Պատասխան կը սպասէ՞ր Արմենակ իր աստուածներէն։ Վգին երակը ուռած, աչքերը լայն-լայն բացած անհաւատալի երեւոյթին վրայ, կարճ, հաստ մատները կղպած...

Պերճ զգաց որ ոտքի կայներ էր։ Կոթնեցաւ սեղանին, որուն վրայի լոյսը հօր կիսադէմին վրայ կը թափէր, անոր տալով եղերական ցայտք մը։ Պերճ, անակնկալի եկած՝ «Ինչ տեսակ զաւակ ես» կը կրկնէր մեքենայաբար ու չէր գտներ պատասխան։ Երբեք մարդկային բարկութիւնը տեսած չէր այսպէս իրական ու երբեք մարդոց բառերը, ձայնը եւ տեսքը զինքը այսպէս չէին հրած, սեղմած, անշարժացուցած անկիւն մը։

—Ես ալ ծրագիրներ որոնեմ, դրամ մէկդի դնեմ որ տղաս Ամերիկա եղբօրս քով ղրկեմ որ իր *տոքթորան* առնէ...։ *Խապար* չունիմ որ վրաս կը խնդայ կոր եղեր...

—Վրադ խնդացող չկայ։

—Լռէ՛։

Արմենակին ձայնը ռումբի մը պէս պայթեցաւ պզտիկ սենեակին մէջ։ Մարմինը վերէն վար կը դողար ու պատրաստ էր, իր ամօթէն ու անապրելի վիրաւորանքէն կատղած՝ ապտակելու զայն, եթէ բերանը բանար մէկ խօսք իսկ ըսելու համար։ Բայց Պերճ, շշմած՝ հօրը կը նայէր, անոր դողդողուն շրթունքներուն, յօնքին վրայի քրտինքի փայլին, անկարող հաւատալու, թէ հայրն էր, որ «լռէ՛»ն պոռացեր էր վրան։ Այդքան մօտէն՝ հօրը դէմքը, կէս մը շուքերու մէջ՝ անճանաչելի էր։ Ցանկարծ գութը շարժեցաւ սա հին, անպէտ մարդուն հանդէպ, որ արդէն լեղապատառ մահէն կը փախչէր, կը փորձէր իր կեանքին իմաստ մը տալ պոռալով, հայհոյելով։ Ու հիմա մեղմ, հանդարտ, խօսեցաւ անոր.

—Ես Ամերիկա չեմ երթար կոր։

—*Ինչպէս՝*՝ գնա։

—Մի՛ պոռար վրաս։

digitised by A.R.A.R.@

Լռեց Արմենակ, ինքզինքէն ելած։ Այլեւս բառերը չէին գար մտքին, բացի կորսուած ըլլալու մտածումէն՝ ինչպէս ճիպէյլի որբանոցին մէջ, նիհար, լուռ տղեկը, որ գիշերը մութին նիւաղներով, սատանաներով շրջապատուած...

Քանի մը վայրկեան տեւեց լռութիւնը։

—Ուրեմն այսպէս, հէ՞...

—Ինչպէ՞ս։

Գլուխը շարժեց, բայց չպատասխանեց։ Շուրջը նայեցաւ անծանօթի մը աչքով, յետոյ դարձաւ տղուն դէմքին։ Իրար դիտեցին, առաջին անգամ հանդիպողներու նման, բարկութեան բառերը դեռ արձագանգելով անոնց յիշողութեան մէջ։ Տխրութիւն մը արդէն կ'իջնէր Արմենակին վրայ ու կը կորսուէր ներսի պարապութեան, ամայութեան մէջ։ Ուզեց ձգել-երթալ, սակայն շարժիլը յանկարծ անկարելի թուեցաւ ու կեանքի զալիք վայրկեանները ապրիլը աւելի դժնդակ՝ քան հոս ասանկ կայնիլը։ Տան լռութիւնը սկսաւ վժժալ ականջներուն, տղան բան մը ըսաւ չէզոք ձայնով. «Ո՞ւր նայէր որ բան մը ըրած ըլլար» անցաւ մտքէն...

—Ի՞նչ։

—...Ամէնէն ապականած երկիրն է, որովհետեւ ամէնէն շատ հոն կայ կեղծիքը, սուտը, դրամի *չաքմը*, անասունների վրայ գուրգուրալը եւ մարդոց տառապանքին հանդէպ անտարբերութիւնը... ահաւոր անարդարութիւնը...

—Ո՞վ, ո՞ւր...

—Ամերիկա։

—Ատ ի՞նչ ըսել է...

—...Պապա, դուն էիր, որ մեզի սորվեցուցիր ինչու մենք հայերս արդարութեան ատանկ զօրաւոր զգացում ունինք, դուն էիր, որ մեզի կ'ըսէիր, թէ հայ ըլլալ՝ կը նշանակէ կռուիլ արդարութեան իտէալին համար։ Հիմա ինչո՞ւ կը զարմանաս, երբ նոյն բանը տղադ կ'ըսէ։ Հիմա՞ ինչ եղաւ։

—Ատո՞ր համար չես ուզեր կոր երթալ։

Կարճ լռութիւն մը։

—Մասամբ։

Հայր ու տղայ քիչ անգամ կը խօսէին քաղաքական հարցերու մասին։ «Խելքդ ասանկ բաներու չի հասնիր» ըսեր էր հայրը ժամանակին։ Տասը տարի անցեր էր ատկէ ի վեր, բայց վճիռը չէր փոխուեր։ Սակայն հիմա այդ նիւթը բաւական չէզոք ու անանձնական էր որ կապ մը ստեղծուեր անոնց միջեւ։ Պերճ գիտէր, թէ որքան պահպանողական էր հայրը։

—Ո՛ւր որ գացեր էք՝ հիւրերու պէս ապրեր էք, տանտիրոջ գործերուն չէք խառնուեր եւ մարդ ձեզի լուրջի չէ առեր։ Հանդէս

digitised by A.R.A.R.@

եղած է ամէն ինչ, տոմսակ առած՝ նստեր-դիտեր էք... ան է որ հոգի կու տաք հիմա հանդէս երթալու, ծափահարելու։ Խօսքի, քարոզչութեան աշխարհն է ձեր աշխարհը։ Դուք բոլորդ քահանաներու պէս բաներ էք, Սփիւռքը ձեզի համար աշխարհէն դուրս վանք մը, միաբանութիւն մըն է... *միլէթի* ոգին է դեռ կը շարունակուի...

Առանց զգալու հեռացեր էր նիւթէն։ Հայրը մտիկ կ'ընէր. վստահ չէր։ Նայեցաւ անոր երազի մէջ սառած աչքերուն, կորսուած ներքին ամայութիւններու մէջ։ Ամբողջ կեանքերնին ասանկ եղած էին ասոնք, իրարանչիւրը մենախօսելով առանձին կամ միասին, *ապսիրտ* թատերախաղի մը պէս, կտրուած իրական աշխարհէն, ահաւոր ողբերգութեան մը պաստառին առջին խաղալով եղերական զաւեշտ մը։ Հայրը միշտ իր գութը շարժած էր։

Որքա՞ն ատեն անցաւ։

—Նստէ, պապա, ինչո՞ւ ոտքի կայներ ես։

—Չէ, երթամ պիտի։

—Կ'երթաս, քիչ ետք։ Նստէ հիմա։

Արմենակ զտած էր ինքզինքի։ Երկար, կարծր նայուածք մը գամեց տղուն աչքերուն։

—Չէ՛։

Մեղմ, բայց շեշտ, գլուխը շարժելով աջ-ձախ, աչքը չհեռացնելով անկէ.

—Ի՞նչ չէ։

Պատասխան չկար։ Արմենակ անշարժ մնաց տեղը, իր մենախօսութեան բռնուած։

—Ի՞նչ կայ։

—Իմ զաւակս ասանկ պէտք չէ ըլլար, ամբողջ կեանքս քեզի տուած եմ, հոգիս քերանս եկած է որ հոս հասնիս՝ մարդ ըլլաս, լաւ հայ ըլլաս... եւ ի՞նչ կը լսեմ՝ միայն քննադատութիւն, չհաւնիլ, քիթին չդնել...

Պերճ ծանօթ էր տրամաբանութեան այս գիծին ալ. յանցաւորի խոր, անբնական զգացումը, ինքն իր վրայ ողբալը, որ նորէն կրօնական անցեալէն մնացած հետք մը։ «Թուրքը եւ եկեղեցին» մտածեր էր յանախ, «այս երկուքը կը բաւեն որ սա մարդիկը դիմանան... հերոսներու եւ սուրբերու պաշտամունքը, կամ աւելի շիտակ՝ զոհի, նահատակի, ով գիտէ՝ քաւութեան նոխազի հոգեբանութիւնը» մտածեր էր, երբ համալսարանը աչքը բացեր էր ու կրցեր էր ազատագրուիլ կուսակցական հիփնոսային մտայնութենէն։

—Խեղճ աղբարս ալ եղեր կ'ուզէ որ քովը գայ, որ իր տղուն կարօտը առնէ եղեր։ Եկու տես որ...

digitised by A.R.A.R.@

Արմենակ յանկարծ տղուն վրայ դարձաւ։

—Ինչո՞ւ չես ուզեր կոր խաչիկին քով երթալ, հը՞, կրնա՞մ գիտնալ։ Ձե՞ռ հաւնիր կոր աղբարս, քարացած-մարացած է կ'ըսէիր կոր քիչ առաջ։ Ա՞տ է։

—Ինչո՞ւ ջղայնացեր ես։

—Քու գիտնալիք բանդ չէ ատիկա։ Աղբօրս մասին ի՞նչ ըսիր։

Լռեց Պերճ, գլուխը շարժեց։

—Ձեմ երթար, որովհետեւ պատճառներ ունիմ։

—Ի՞նչ պատճառներ։

—Անանկ, պատճառներ։

Իրարու նայեցան ու կրկին հօր անզօրութիւնը, տարիքը առած մարդու քայքայումին առաջին թելադրանքը, հոն կայնած իր ամբողջ մարդկային ճակատագրական վրիպանքով՝ գուրը շարժեց։ Հօրը դէմքը. «Ա՞յս է տառապանքին դէմքը» անցաւ մտքէն, «եւ ասոր ետին ի՞նչ կայ տակաւին... ըսե՞մ պիտի ամէն ինչը, կը դիմանա՞յ... մեղք է հայրս»։

—Լաւ, կ'ըսեմ։

Արագ, վճռական շեշտը ցնցեց Արմենակը։ Առաջ ծռեցաւ։

—Նախ սա ըսեմ՝ եղբօրդ հետ բնաւ կապ չունի։

Կեցաւ երկվայրկեան մը։

—Նոյնիսկ եթէ երթայի՝ իր քով պիտի չկենայի։ Անանկ որ, այդ մասին ապահով եղիր։

—Ինչպէ՞ս պիտի ապրէիր, ան չէ ամմա, ուրկէ՞ դրամ պիտի գտնէիր սենեակիդ, ուտելիքիդ, դպրոցին, ապրելու, հէ՞։

—Բան մը կ'ընէի։

—Ցուսամ իմ վրաս յոյս չես դրած։

—Չէ, չէ, անհոգ եղիր։

—*Մաշալլա՜*...

—Ամէն պարագայի գացող չկայ, ի՞նչ իրար անցեր ես, եւ չերթալս դրամի հետ հէչ կապ չունի։

Արմենակ յոգնութիւն կը զգար։ Նստաւ։ Սենեակին պզտիկ ժամացոյցը ժամը մէկ ցոյց կու տար։

Լուռ էր Պերճ։ Խօսեր էր՝ ուշացնելու համար բուն ըսելիքը։ Ամիսներէ ի վեր երեւակայեր էր այս տեսարանը հօրը հետ, վարը՝ հիւրասենեակի ծանր, պաղ բազկաթոռներուն մէջ, ճաշարանը՝ ուշ ատեն, սուրճին հետ, կամ նոյնիսկ անոր տպարանը, առանձին, գիշեր մը անոր գործէն նոր ելած պահուն անոր պրզտիկ, խճողուն, խոնաւ *օֆիս*ին մէջ։ Իրեն ու հայրը միայն, ոչ մայրը, ոչ աղբարը, ոչ ալ մանաւանդ Հիլտան։ Բայց երբեմ՝ չէր երեւակայեր հոս, իր սենեակը, ուր հայրը շատ քիչ կու գար։

—Լա՞։

digitised by A.R.A.R.@

Մեղմ խնդաց Պերճ։ Տաք, թեթեւ զգացում մը ողողեր էր ջիղերը։ Ընելիքը իր կարճ կեանքին էն ուրախ լուրն էր, որ կրնար տալ ոեւէ մէկուն, մանաւանդ ընտանիքին...։ Եւ սակայն երջանկութեան ետին մթին վախ մը կը պահուրտէր, եղերական դէպքի մը նախազգացումը, որուն կը բշուէր ինք, ճակատագրական անխուսափելիութեամբ։ Հիմա սրտին տրոփը հասաւ ներսի ականջին։

—Լա՛ւ, կ'ըսեմ։

Ձորցեր էր կոկորդը։

—Աղջիկ մը կը սիրեմ ու պիտի ամուսնանանք այս տարի։

Արմենակ չուզեց հաւատալ ականջներուն։ Տարիներով այս նախադասութիւնը լսեր էր իր մեծութեան մէջ ու վոնտեր զայն։ Հիմա ալ փախչիլ չկար։

—Ի՞նչ...

—Սիրահարուած եմ աղջկայ մը հետ ու պիտի ամուսնանանք։

Լռութիւն։ Արմենակ առաջ ծռեցաւ։

—Պիտի ամուսնանա՞ք։

—Այո։

—Ինչպէ՞ս, ինչո՞ւ, ի՞նչ կ'ըլլայ կոր մէկէն...

—Ինչպէսը կա՞յ, ինչպէ՞ս կ'ամուսնանան։

—Չեմ հասկնար, տղաս... ո՞ւր պիտի ապրիք, հացդ ինչպէ՞ս պիտի շահիս, ինչո՞ւ մէկէն մէկ ասանկ կ'որոշես կոր առանց...

—Նայէ, պապա, Հիլտան աղուոր դրամ կը շահի, օդանաւային ընկերութեան մը մէջ կ'աշխատի, Համրա շնորհիւով յարկաբաժին մը ունի, մինչեւ որ աւարտեմ դպրոցը՝ հոն պիտի ապրինք, ատկէ ետք կարելի է...

—Կեցիր, կեցիր նայիմ։

Արմենակ չկրցաւ մտիկ ընել, ամէն ինչ տակնուվրայ էր մտքին մէջ ու յուզումը խցեր էր կոկորդը։ Անուն մը սակայն մնացեր էր միտքը։

—Սա Հիլտան...

—...ուրիշ տեղ փոխադրուինք, աւելի ապահով տեղ մը, ա՛լ նայինք յարմարութեան, աս երկիրը կը մեռնի կոր, ապագայ չունի, բայց վստահ եմ, գործ կը գտնեմ, մէյ մը վկայականս առնեմ, յետոյ...

Պերճ երկար խօսեր էր որ հայրը ժամանակ ունենար մտածելու, հասկնալու, հանդարտելու։ Բայց Արմենակ լռութեան մէջ ինկած-ապաստանած էր ու կը վախնար աղջկան մասին հարցում տալու։

—Պիտի ամուսնանաս, հա՞։

digitised by A.R.A.R.@

—Այո... պապա, սիրահարուած եմ, կ'երեւակայե՞ս, կեանքիս առաջին սիրահարութիւնն է... գիտե՞ս ինչ ըսել է։

Ու ժամանակ չտալով հօր նոր հարցումներու՝

—Շատ պիտի սիրես Հիլտան, տաք, անկեղծ, սրտոտ աղջիկ մըն է, պզտիկ մանչուկն ալ իրեն նման է...

Անմիջապէս չհասկցաւ խօսքին իմաստը, այնքան հեռու՝ իր մտքի աշխարհէն։ Յետոյ շուարումէն ոստնելով՝

—Ի՞նչ։

—Հինգ տարեկան պզտիկ մանչուկ մը ունի, շատ խելացի բան մըն է։

Արմենակ յանկարծ պարապութեան մը առջեւ գտաւ ինքզինքը։ Որո՞ւ կը խօսէր կոր, ինչպէ՞ս կարելի է ըսել ասանկ ատեն մը...։ Տղուն դէմքէն անդին նայեցաւ։ Պատին վրայ խոշոր, այլանդակ արձանի մը պատկերը կար, պարապութեան մէջ կախուած։ Շատ-շատ խորունկներէն, տարիներով մոռցուած, հսկայ տխրութիւն մը, պարտութեան մը նախազգացումը կամաց-կամաց կը մազլցէր դէպի գիտակցութիւնը։ Ամէն բան յստակ էր հիմա։ Դարձաւ տղուն.

—Քանի՞ տարու է։

—Հիլտա՞ն։ Օ՜հ, ինձմէ երեք տարու մեծ է միայն։

Գլուխը շարժեց, մեքենաբար։ Դանր յոգնութիւն մը կը տեղատորուէր ներսը տեղ մը։ Նորէն խօսեցաւ պարապութեան մէջ։

—Աս աղջիկը,— սկսաւ Արմենակ։

—Հա, Հիլտան։

—Ի՞նչ է, ո՞վ է, ի՞նչ է ընտանիքը, կը նանչնա՞մ ես։

—Ուրկէ՞ պիտի նանչնաս, ես ալ նոր նանչցայ, անցեալ շաբաթ։

Արմենակ լռեց, անկարող՝ բոլոր տեղեկութիւնները մէկ անգամէն հաւաքելու մտքին մէջ։

—Պապան որտեղացի՞ է։

Պերճ չկրցաւ անմիջապէս պատասխանել։ Հօրը նայեցաւ ու պզտիկ ցաւ մը անցաւ սրտէն այդ ծանօթ, բայց նաեւ անանուն դէմքին, մարդուն քաշելիք տառապանքին համար, հիմա, քանի մը երկվայրկեանէն՝ «Շատ կը ցաւիմ, պապա, բայց յանցաւոր չեմ, ոչ ալ դուն» մտածեց ու ըսաւ.

—Չեմ գիտեր։

—Ինչպէ՞ս թէ չես գիտեր։ Ուր ծնած են ծնողքը, հօրեղբայրը...

—Շատ ալ կարեւոր չէ թէ հայրը-մայրը ուր ծնած են, պապա, կարեւորը ինքն է, իր անձը, սիրտը, նկարագիրը...

—Աստուած *պեպ*ան չի տայ այդ նկարագիր-մկարագիր *պոչ* բաներուն, սրուր հայրը-մայրը ուրտեղէն են։

digitised by A.R.A.R.@

—Ըսի չեմ գիտեր։

Ձայները բարձրացեր էին նորէն։ Արմենակ սառեցաւ։

—Չէ նէ մի...

Ձայնը առկախ ու եղերական, աչքերը լայն-լայն, բերանը բաց՝ Արմենակ կախուեցաւ ծանր, անկարելի, անշարժացած, անվերջանալի երկվայրկեանէն։

—Հայ չէ, օտար է։

—Ի՞նչ ըսել է օտար է, ծօ՛, չեմ հասկնար...

—Այսինքն՝ հայ չէ։

—Չեմ հաւատար... չեմ հաւատար...

Հազիւ կը լսուէր ձայնը։ Տղուն մօտէն նայելով՝ խօսեցաւ.

—Կատակ է ըրածդ, Պերճ, հետս ատանկ կատակ մի ըներ...

Արմենակ փորձեց խնդալ, առաջ ծռեցաւ՝ բնելու եւ ստուգելու տղուն դէմքը, խօսքին լրջութիւնը։

—Չէ, լուրջ չես, ես գիտէի... լո՞ւրջ ես, իրա՞ւ օտար պիտի առնես... Պերճ, ատանկ բան չես կրնար ընել քու հօրդ, անկարելի է, չեմ ձգեր... մեր ընտանիքը ուրիշ է... աշխարհի երեսին հայ աղջի՞կ չի մնաց, որ իմ տղաս երթայ օտարին աղջիկը առնէ, ան ալ *չոճուխ*ով եւ իրմէ մեծ... Աստուած գիտէ ուրկէ հոս ինկեր է... չէ, չէ...

Պերճ լռեր էր։ Առանձնութիւնը կը գոցուէր նորէն շուրջը, ներսը, կը տեսնէր աչքին առջեւ հօր տառապանքը, ներքին բըզբկտումը, վախն ու շփոթանքը, սակայն անկարելի էր իրեն համար զգալ անոր ցաւը։ «Ծօ, ես քու հայրդ եմ» բառերը մեքենաբար կը կրկնուէին գիտակցութեան մէջ եւ ատկէ զատ ամէն ինչ կը հալէր-կը ցնդէր երեւակայութեան հետ։

—Լուրջ եմ, պապա, բայց ասանկ մի առներ ըսածս։

Ու պայթեցաւ Արմենակ.

—Ծօ, հապա ինչպէ՞ս առնեմ, ուրախանա՞մ, ծա՞փ զարնեմ որ տղաս օտարին աղջիկը առեր է, հէ՞յ մարդիկ, լսեցէք, Արմենակ Զատիկեանին տղան օտար առեր է... ասա՞նկ կ'ուզես որ խօսիմ, հէ՞։

Արմենակ միշտ ուժ առած էր հայերէն լեզուն գործածելէն, անոր բաղաձայնները, արու կշռոյթը...։ Հիմա բառերը շարժեցան նորէն.

—Ծօ դուն հէ՞չ մը սիրտ չունիս, ան ի՞նչ երեսով ժողովուրդին մէջ պիտի ելլենք, ան օտար կինը ինչպէ՞ս մեր տունը պիտի բերենք, հէ՞, մտածե՞ր ես այդ մասին... ծօ դուն ամօթ ըսած բանը չունի՞ս հէչ...

Արմենակին բառերը կը քակուէին թաւալգլոր, բայց բարկութիւնը բառի վերածուելով կը հատնէր, կը պարպուէր ու ներսի

digitised by A.R.A.R.@

տակնուվրայութիւնը կարգի կը մտնէր ու ձայնը կը բարձրանար ամէն բառի։

—Պոռալու պէտք չի կայ,— ըսաւ Պերճ զսպուած հանդարտութեամբ,— խուլ չեմ... գիտեմ որ պիտի ջղայնանաս ու բարկանաս, բայց...

—Բայց-մայց չի կայ, կը պոռամ ալ, կը հայհոյեմ ալ, աս իմ տունս է, դուն ալ իմ տղաս ես, ապուշ բան մը ըրեր ես, ես ալ պիտի պոռամ, հապա ի՞նչ ընեմ, չպոռամ, չբարկանամ, չը-կատղիմ ի՞նչ ընեմ, *էֆերիմ* տղա՜ս ըսեմ, ապրիս որ գացեր օ-տար կին մը առեր ես չոճուխով-մոճուխով...

Կը հեւար ձայնին թափէն։ Ստիպուեցաւ լռել։ Տղուն նայեցաւ, իր Պերճը, իր բուռն ու անձեւ սէրը մարմին եղած՝ հոս դէմը, իր առջինեկը, որուն ծնած օրը կեանքին մեծագոյն օրը հռչակեր էր, առաջին ոստումը ապագայի եւ անմահութեան մէջ, սա վրիպանքը, որուն պիտի յանձնէր իր ամբողջ ունեցածն ու եղածը...։ Լուռ, տրտում նայուածքին հետ յուզումն ալ կ'աճէր, կը խցէր կոկորդը, արցունք կ'ըլլար աչքերուն մէջ. «Ես ի՞նչ պատիժ է, Աստուած իմ» անցաւ մտքէն, «ես ի՞նչ մեղք գործեցի, սա տղաս ի՞նչ յանցանք ունի որ աս փորձանքը բերիր մեր գլխուն... ա՜խ, տղաս, տղաս...»։

Պերճ չհասկցաւ դէմը նստած մարդուն տագնապը։ Հայրը միշտ իտէալ մը եղած էր եւ ատոր հետեւանքով միշտ հեռու, վերացական անձ մը։ Պատանութեան պաշտած էր զայն, բայց աւելի ուշ ատելութեան պէս զգացում մը աւելցեր էր վրան, ա-մէն անգամ երբ կը պոռար մօրը լուռ, անշշան ներկայութեան վրայ։

Պահը կը ծանրանար ու կը խաղաղէր։ Արմենակին ջիղերը յոգներ էին։ Հիմա կոթնեցաւ աթոռին, գոցուեցան աչքերը, թուլցաւ մարմինը։ Սակայն Պերճին մէջ տակաւ կը սաստկանար խուճապի անակնկալ վիճակ մը, անհասկնալի անապարանք մը։ Բուն փոթորիկը դեռ չէր պայթած, գիտէր ու հաւանաբար հայրն ալ կը զգար ատիկա ու կը սպասէր հիմա որ դէմի հանգչած մարմինը յանկարծ պրկուէր, շտկուէր աթոռին վրայ, աչքերը զգուշութեամբ բացուէին ու հարցումը բերնէն լսելէ առաջ՝ նայուածքին մէջ նշմարէր։

Երկվայրկեանները կ'անցնէին, թէ կը կուտակուէին խեղդուկ վախի մը հետ անոնց երկուքին մէջ ալ նոյն ատեն։ Արմենակի սիրտը ուժգին կը հարուածէր ու չէր գտներ բառերուն շարքը։ Կամ գոնէ երկու բառ, միայն։ Բացաւ աչքերը։ Տղան իրեն կը նայէր։ Արմենակ բացաւ բերանը, բայց ձայնը չելաւ։ Նորէն փորձեց խօսիլ ու այն ատեն լսեց իր ձայնը, ցած ու յստակ՝

—Աղջկան հայրը...

digitised by A.R.A.R.@

Չշարունակեց։ Պերճ սեղմեց ակռաները։

—...արա՞ք է...

Պերճ ցնցեց գլուխը։

—Մայրը արաբ է։

Արմենակ շունչ մը քաշեց, բայց մնաց պիրկ։ Եթէ տղան աւելի մօտ ըլլար իրեն, հաւանաբար դպնար անոր ձեռքին։ Սակայն հիմա իրմէ հզօր ուժ մը կը հրէր զինք առաջ, դէպի անվերադարձ հանդիպումը ճշմարտութեան մը, որմէ ամբողջ կեանքին փախչեր էր։ Շունչը նորէն բռնուեցաւ ու վերջին բառը լուռ բզկտուեցաւ իր անձէն.

—Հա՞յրը...

Պերճ այնքան երեւակայած էր այս պահը որ չգիտցաւ հիմա ինչ եղաւ. հայրը առջե՞ւ ծռած էր, ուրիշ բա՞ն մըն ալ ըսաւ, որքա՞ն սպասեց ինք, բա՞րձր ելաւ ձայնը, ո՞ւր կը նայէր կոր ըսած ատենը։

—Թուրք է։

Զհասկցա՞ւ, չհաւատա՞ց, չլսե՞ց։ Արմենակ արձանի նման մնաց եղած տեղը, իրմէ վեր ուժերու անձնատուր։

—Ո՞չ...

Կրկնեց բանի մը անգամ մեքենաբար խուլ ձայնով մը, աթոռին թեւը ուժգին սեղմած։ Յետոյ, բերա՞նը կղպուեցաւ իրմէ անկախ, թէ նախադասութիւնները, բառերը յանկարծ անգտանելի դարձան, անհետացան մտքէն՝ չգիտցաւ բնաւ։ Հոն մնաց նստած, լուռ ու անշարժ, ժամանակէն ու տարածութենէն դուրս տեղ մը, մինչեւ որ Պերճին մեղմ ձայնը եկաւ.

—Ասիկա սիրել է, պապա։

—Ի՞նչ։

Հարցում չէր, ոչ ալ աղաղակ, այլ՝ անմեկնելի գայթակղութեան մը ճիչը, անհեթեթին բողոքի ձայնը։ Այնպէս որ, մտիկ չկրցաւ ընել տղուն խօսքը ու սկսաւ ինքն իրեն հետ խօսիլ.

—Իմ տղաս թուրք աղջիկ առնէ եւ թուրք թոռնիկ գրկեմ ես, Արմենակ... թուրքը իմ տունէս ներս ոտք կոխէ, ապականէ տունս... ոչ, ոչ, ոչ, անկարելի է, վրաս կը խնդայ կոր, խաբեր են տղաս, արդէն *զաւալլը*ին մէկն է, խաղի բերին տղաս...

Ու գութը շարժեցաւ սրտին մէջ, նայուածքը վերցուց դէպի տղան.

—Խօսէ, Պերճ, բան մը ըսէ, իմ տղաս չի կրնար թուրք սիրել, մահ է ատիկա, մա՛հ։

Շրթունքները շարժեցան նորէն, բայց ձայն չելաւ ու որքան մօտենար ճշմարտութեան մը մթին, անապրելի փոսին, այնքան կ'աճապարէր խօսելու, պարապը լեցնելու, որ պաշտպանուէր։ «Խելքի՞ն եկաւ» մտածեց Պերճ ու շուարեցաւ, երեւակայեց հայ-

digitised by A.R.A.R.@

ը պառկած խենթանոցը նեղ, չոր սենեակի մը մէջ, աչքը յառած անթարթ առաստաղին, կրկնելով՝ «Տղաս... տղաս... տղաս... ի՞նչ ըրիր...»

Լուռ էր Պերճ ու բարկութիւնը, վախը կը կուտակուէին Արմենակի կուրծքին տակ։ Հիմա դժկամութեամբ խօսեցաւ տղուն.

—Ուրեմն ճի՞շդ է, հա՞, Պերճ... բան մը չես ըսեր կոր, ճի՞շդ է...

—Ի՞նչը ճիշդ է, պապա։

—Պատասխանէ՛ ինծի։

Արմենակ ա՛լ չկրցաւ թուրք բառը արտասանել։ Պերճ բերանը կը բանար պատասխանելու, երբ Արմենակ պայթեցաւ.

—Ուրեմն ճիշդ է... խելքիս պիտի գայ... իմ տղաս թուրքի հետ պիտի պսակուի... մեռնէի՝ այդ օրը չտեսնէի, սատկէի ես... չէ, չէ, չէ, չեմ ձգեր...

Արմենակ չէր կրնար այլեւս տեղը անշարժ նստիլ, ոչ ալ շիտակ մտածել ու տարիներու իր ամբարած բառերէն, խօսքի երկար շարաններէն միայն իրեն ծանօթ մետաղեայ ձայնը մնացեր էր։ Պերճ գիտէր որ առաջին պոռթկումը անցնելէն ետք պիտի կրնար հետը խօսիլ։ Բայց հիմա խենթենալու վախը տեղի տուաւ ուրիշ անձկութեան մը՝ թէ հայրը անտրամաբանական բան մը պիտի ընէր, պիտի յարձակէր վրան, կա՛մ պիտի ապտակէր, կամ ալ թքնէր երեսին։ Պերճին անստուգութեան վիճակը մէկէն իրեն զգացուց իր ահաւոր անփորձութիւնը, խակութիւնը կեանքի ճշմարտութիւններու ու մանաւանդ իր հօր խորունկ ինքնութեան մասին։ Ո՞վ էր իր հայրը. երբեք չէր հարցուցած։ Եւ հիմա ալ ուշ էր ատիկա։ Նայեցաւ հօր աջ ձեռքին, բռունցք եղած, պիրկ ու պատրաստ։ Ու եթէ փորձէր զարնել՝ պիտի զսպէր անոր շարժումը, բայց պիտի չզարնէր. «Ոչ, ոչ, հօրս չեմ կրնար զարնել, անկարելի բան է» խորհեցաւ ու առանց ուզելուն, իր ձեռքը գոցուեցաւ հօր աջ դաստակին շուրջ։

—Ա՜ս ինչ է,— խեղդուկ ձայնով հարցուց Արմենակ։

Պերճ լուռ մնաց։

—Քաշէ՛ ձեռքդ։ Հիմա պապայիդ վրայ ձե՞ռք կը վերցնես, հա՞։

Պերճ ետ քաշեց ձեռքը։

—Ատանկ միտք չունիմ։

—Նայէ՛, բեզի ինչ պիտի ըսեմ,— շարունակեց Արմենակ նոյն խիստ շեշտով,— լա՛ մտիկ ըրէ։ Դուն աս աղջիկէն ձեռքդ քաշէ, ամէն ինչ կտրէ ձեր միջեւ։

—Անկարելի բան է,— բողոքեց Պերճ։

—Պիտի կտրես։

—Ո՛չ։

digitised by A.R.A.R.@

—Ատ ճենեպէք աղջիկը ա՛լ պիտի չտեսնես, կը հասկնա՞ս։

—Ոչ ըսի, պիտի տեսնեմ ու պիտի ամուսնանամ, կը սիրենք իրար եւ դուն իրաւունք...

Պերճ չկրցաւ նախադասութիւնը աւարտել։ Հօրը ձեռքը կայծակի արագութեամբ շարժեցաւ, բարձրացաւ ու նոյն թափով վար իջաւ անոր աղեղը եւ ապտակը փակաւ Պերճի այտին։ Պերճ «ա՜յ» խոպոտ ճիչ մը արձակեց ու մարմինը փլաւ աթոռին վրայ եւ ծուռ իր դիրքին մէջ անշարժացաւ, բոլորովին անկարող հակազդելու. «Ահա է եղեր ապտակ ըսուածը» անցաւ մտքէն, «ի՞նչ պիտի ընեմ հիմա» շտկուեցաւ աթոռին վրայ, ձեռքը այտին գնաց, տաք ցաւ մը կար հոն, բայց միտքը վայրկեան մը շուարած, կորսուած էր ու չգիտցաւ ինչ ընելիքը։ Հօրը դարձաւ ու տեսաւ իր ներքին անձկութեան պատկերը անոր դէմքին վրայի շփոթանքին, բարկութեան մէջ։ Ու այդ վայրկեանին ան տարօրինակօրէն մօտ, մարդկային զգաց իր հօր հանդէպ։

—Ինչո՞ւ զարկիր, ես քու տղադ եմ։

—Ես տղայ չունիմ։

Արագ, ուժեղ՝ բառերը այրեցին երկուքին ականջները։ Եւ, անբացատրելի պահանջին մէջէն ինքզինքը պատժելու, ցուցնելու՝ Արմենակ նոյն թափով շարունակեց.

—Ամէն օրէնք, ամէն սրբութիւն ոտնակոխեցիր, ա՛լ ինչպէ՞ս պիտի ապրիս աս տան մէջ, հը՞...

Հարցումը տղուն նետուած էր, սակայն բառերը գրեթէ ինքզինքին ուղղուած էին։ Հայր ու տղայ կարճ պահ մը երկուքն ալ դուրս ելեր էին իրենց մտերմութեան եւ մարդկային կապերու սահմանէն, չյիշուած, բայց միշտ ներկայ թուրքին ստեղծած անմարդկային, ապաբարոյ հոգեբանութեան հետեւանքով։ Ամէն ինչ արտօնուած էր այլեւս, ու կարելի։

—Եթէ չես ուզեր որ հոս ապրիմ, ես կ'երթամ։

—Կ'երթա՞ս, ո՞ւր կ'երթաս կոր։

—Կ'երթամ։

—Ո՛չ։

Զայնը լեցուց սենեակը ու ետ եկաւ պայթեցաւ անոնց գիտակցութեան մէջ։ Խորունկ կապ մը նորէն միացուցեր էր զանոնք։ Հօրը «ոչ»ը ուժ տուեր էր Պերճին։

—Պէտք չէ զարնէիր։

Զայնը, առաջին անգամ ըլլալով, հօրը խստութիւնը առած էր։ Արմենակ լուռ կը սպասէր։ Պերճ շարունակեց.

—Ես միայն ձեռքդ բռնած էի, ձեռք չէի վերցուցած վրադ։

—Ես քու հայրդ եմ, մտիկ պիտի ընես խօսքս, ես ամէն իրաւունք ունիմ։ Բնաւ մտածե՞ր ես ինչ կ'ըլլայ հետեւանքը, եթէ...

digitised by A.R.A.R.@

—Հարկաւ մտածեր եմ։

—Մտածե՞ր ես ինչ կ'ըլլայ մամայիդ հալը...

—Հէչ մի խօսիր մամայիս մասին։

Վերջնական, ուժգին՝ նախադասութիւնը դանակի պէս կտրեց ամէն մտածում ու խօսք։ Լուռ՝ իրարու նայեցան։ Մէկէն, Արմենակ իր տղուն վրայ դարձաւ, բարկացած՝

—Ծօ դու ո՞վ ես որ...

Բայց Պերճ ժամանակ չտուաւ անոր։

—Հէչ մի խօսիր մամայիս մասին։ Եթէ կայ մէկը աս տունին մէջ, որ չարչարած, տառապեցուցած, նախատած ես՝ ան ալ մաման է։ Թուրքէն աւելի անգութ եղած ես իրեն հանդէպ... ի՞նչ աշխարհ տեսած է խեղճ կինը, հէ՞, ըսէ, պապա, քու գերիդ եղած է ամբողջ կեանքը ու հիմա՞ է որ կը մտածես անոր զգացումներուն մասին...

—Ատ քու գիտնալիք բանդ չէ, մի խառնուիր գլխէդ վեր բաներու։ Լռէ՛։

—Ոչ, պիտի չլռեմ, ինչ ուզես նէ՝ ըրէ...։ Ամբողջ ընտանիքը քու քէֆիդ խաղացած է հոս ու ձայն չենք հանած... արդէն ամբողջ ազգը բեգի պէս մարդոց ձեռքը ինկած է, կորսուած դրախտներու ետեւէն կը վազէք, պատանիներու պէս յեղափոխական հերոսներ, ֆետայիներ սրբացուցած կը պաշտէք, որովհետեւ չէք ուզեր կամ չէք կրնար մեծնալ, հասունցնալ... քաղաքականութիւնը կրօնական արարողութեան վերածած էք, իրար կը խաբէք, առանց գիտնալու... բայց ես չեմ կրնար...

—Պե՛րճ...

—Մտիկ ըրէ, պապա, չեմ բարկացած, Աստուած վկայ, շատ հանդարտ եմ, մտիկ ըրէ, որովհետեւ դուք չէք զգար որքան հինցած, մեռած-գացած է ձեր ամբողջ աշխարհը եւ ինչքան կը խրտչին ինծի պէս երիտասարդներ հայութեան մասին ձեր տղայական եւ ծերացած ըմբռնումներէն... եւ տակաւին կը հարցնես, թէ ինչո՞ւ հայերը կը հեռանան հայութենէն, օտար կ'առնեն... չեն հեռանար, այլ կը փախի՞ն ձեզմէ, ձեր շինած սուտէն, կեղծ իրականութենէն...

Պերճ կը հեւար ու հայրը, շունչը կտրուած, շփոթահար՝ կը փորձէր հասկնալ եղածին իմաստը։ Պերճ սակայն ժամանակ չտուաւ անոր.

—Եւ գիտե՞ս ինչու օտար աղջիկ պիտի առնեմ... ըսեմ բեգի, պապա, անգութ խօսք է, բայց ճշմարտութիւնն է։

Երկվայրկեան մը լռեց։ Արմենակ բրտներ էր, շունչը կտրուեր, սիրտը ուժգին կը զարնէր։ Ներսէն գութի ալիք մը կը բարձրանար։

digitised by A.R.A.R.@

—Ազատ մարդ ապրելու համար... հայութիւնը բանտի վերածուած է, չեմ գիտեր մի՞շտ ասանկ էր, թէ նոր եղաւ, եւ բանտապահը նորէն նոյն անձն է,— թո՛ւրքը։ Ուր դառնամ հայ կեանքի մէջ՝ արգելքի մը կը հանդիպիմ,— մի մոռնար անցեալը, յիշէ ջարդերը, չըլլայ որ օտար լեզու գործածես, օտար աղջիկ առնես, չմոռնաս մեր գրաւուած հողերը, ծնողքդ պիտի յարգես, չհեռանաս հայութենէն, աշխարհը թշնամիներով եւ օտարներով լեցուած է։ Ի՞նչ գիտնամ, միշտ մահուան վախը կախուած է մեր վրայ՝ Դամոկլէսի սուրին պէս. լեզուն կը կորսուի կոր, հայութիւնը կը հատնի կոր, հողերնիս կ'առնեն, մեր ջարդերը կ'ուրանան, մեր անցեալը կը գողնան կոր կամ կը փճացնեն կոր։ Եւ ոչ մէկ անգամ հայ ըլլալը կեանքին եւ գալիքին կը դառնայ, կը բացուի, ոչ մէկ պայծառ ապագայ կ'երեւի մեր առջին...

Պերճ ինքն ալ զարմացաւ իր ըսածէն։ Ամիսներէ, տարիներէ ի վեր այս բառերը շարուեր էին ու կը սպասէին։ Սպառած իր նիւթէն՝ լռեց։ Արմենակ մտիկ չէր ըրած վերջին վայրկեանը։

—Բա՞նտ, հայութիւնը բա՞նտ, ատ ուրկէ՞ հանեցիր, ծօ դուն ի՞նչ գիտես հայութեան մասին, ի՞նչ տեսեր ես կեանքէն որ ատանկ ծրի-ծրի կը խօսիս... Քու տարիքիդ ես տուն կը նայէի, մարդ էի, մարդ եւ ոչ թէ ասանկ յիմար-յիմար գաղափարներ առած մէկը, ելեր ինծի սիրոյ մասին կը խօսիս, ծօ դուն բանտի բովէն իսկ չես անցեր, ես վեց ամիս մէջը ապրեր եմ, ցեխին, ծեծին, աղտին մէջ...

Ձայնը իջեր էր, սակայն կիրքը չէր պակսած։ Ոչ մէկ արժէք ունէին տղուն ըսածները։ Հիմա շարունակեց.

—Աս պատմութիւնը հոս կը վերջանայ, հասկցա՞ր։ Ա՛լ անգամ մըն ալ չլսեմ այս մասին։ Խաչիկը Ֆիլատելֆիա քեզի կը սպասէ կոր, սենեակ, համալսարան, ամէն ինչ պատրաստ է, օթոն իսկ կու տայ քեզի։ Խելքդ գլուխդ հաւաքէ եւ հասուն մարդու պէս մտածէ, քսաներեք տարեկան եղար։

Պերճին ձայնը նորէն կը կրքոտէր.

—Այո, քսաներեք տարեկան եղայ եւ օրէնքով ազատ եմ ուզածս ընելու։ Ես աղջիկ մը կը սիրեմ եւ կեանքս անոր պիտի կապեմ։

Երկվայրկեան մը միայն անցած էր այս խօսքերէն, երբ Արմենակին զայրոյթը պայթեցաւ հազար փշուր՝ իրմէ անկախ ու անկապ.

—Կ'արգիլեմ... այդ աղջկան հետ պիտի չտեսնուիս, ամէն կապ հիմա պիտի կտրես... չէ նէ՝ կը սատկեցնեմ քեզի, գիտցած եղիր։

digitised by A.R.A.R.@

Ոտքի կայներ էին դէմ դիմաց, անկարող տրամաբանութեան կամ զգացումի, իւրաքանչիւրը նետուած բառերէն անդին, անսանձ ու դաժան.

—Ոչ,— պոռաց Պերճ, դեփ-դեղին կտրած։

—Քեզի կ'անիծեմ, Պերճ, գիտցիր ատիկա, երդում կ'ընեմ անգամ մըն ալ երեսդ չտեսնել, եթէ շարունակես աս յամառութիւնդ։

—Ինչ ուզես ըրէ։

—Կորսուէ՛ սըկէ։

Փշրուող բառերու աղմուկին մէջ, թեք ուղիղ երկարած դէպի դուռը, դողդողացող մատը առաջ, մինչ տղան, վախը աչքերուն, խուճապին եզերքը հասած, սեղանին կառչած...։ Դուռը կամաց մը կը բացուէր...

Հայր ու տղայ անզգալաբար հոն դարձան եւ անոնց լայնլայն բացուած աչքերուն առջին կը նայէր Տիկին Անժէլ, իր սրճագոյն գիշերանոցով, լաչակին տակէն իր յիմար, զոյնզգոյն վարսազլանները ճօճուն, պզտիկցած ու շուարուն։

—Հոս ի՞նչ գործ ունիս։

Բարկութեան, խուճապի եւ զորովի ձայնը բզկտեց բառերը տեղէ մը, որ մարդկային էն մթին անձկութեան քարայրը ըլլալու էր։ Արմենակ, իր տղամարդութեան հպարտանքը վտանգուած՝ շարժեցաւ դէպի իր կինը, արգիլելու համար անոր մուտքը պղծումի սենեակէն ներս։

—Ներս եկուր, մամա։

Երեք բառ, պարզ ու խիտ՝ իբրեւ թէ հայրը զոյութիւն չունենար ու միայնակ ըլլայիր, մայր ու տղայ։ Կոիւին արձագանգով ծանրացած միջոցին մէջ Պերճին ձայնը անիրական եղչում մը ունէր։

Տիկին Անժէլ, երկվայրկեան մը վարանիէ ետք, ներս մտեր էր երկու քայլ ու անշարժացեր խաղաղ եւ անխօս։ Հիմա լոյսը վրան ինկեր էր, քունէն նոր ելածի աչքերուն մէջ։ Դէմքը տժգոյն՝ անորոշ վախի մը թելադրանքով։

—Ի՞նչ կ'ըլլայ կոր հոս։

Իր հին, մաշած ձայնն էր, սակայն տարօրինակ, անբնական թուեցաւ անոնց։ Արմենակ արդէն քովն էր, կը բռնէր բարակ դաստակէն։

—Սենեակ գնա՛, հոս բան չկայ։

Մեղմ՝ բայց հրամայական։ Մտիկ չըրաւ։

—Ինչո՞ւ կը պոռայիք կոր։ Մինչեւ սենեակ եկաւ ձայնը։

—Պոռացող չկայ։

Լուռ էր պահ մը։ Յետոյ դարձաւ երկանը.

—Ինչո՞ւ յուզուած ես, Արմենակ։

digitised by A.R.A.R.@

—Բան մը չունիմ, Անժէլ։ Հաւատա՛ խօսքիս։ Գնա՛, ետ սենեակ գնա՛։

—Չէ, չէ, կը դողան կոր մատներդ։ Պէ՞րճ։

—Հա մամա։

—Բան մը ունի՞ս, տղաս, լա՞ւ ես։

—Հա մամա, լաւ եմ։

—Կը կռուէի՞ք կոր, շիտակը ըսէ ինծի։

Լռութիւնը յանկարծ մօտեցուցեր էր զայն։ Միայն ճշմարտութիւնը կար երկուքին միջեւ։

—Այո մամա, կը կռուէինք կոր։

Արմենակ քայլ մը առեր՝ դրան կոթներ էր։ Սպասեցին։

—Ինչո՞ւ, ի՞նչ կայ, ի՞նչ եղաւ։

Անժէլին նայուածքը մէկէն միւսը գնաց, յետոյ արագ մը սենեակը բնեց ու անշարժացաւ էրկանը կախ գլխուն վրայ։ Դարձաւ Պերճին.

—Ըսէ, տղաս, ըսէ մամայիդ՝ ինչո՞ւ կը կռուէիք։ Դո՞ւն պապայիդ ցաւցուցիր։

Կռնակը պատին եկած, Պերճ անկարող պատասխանելու, մօրը պզտիկ կլորցած կերպարանքին կը նայէր, սենեակին մէջտեղը կայնած, բոլորովին անմեղ ու անզէն։ Լռութիւնը կ'երկարէր...

—Արմենա՞կ։

Հիմա ինքը անոր քով գնաց ու ձեռքը մեղմօրէն անոր ուսին վրայ դրաւ։

—Չե՞ս կրնար ինծի ըսել։

Լուռ սպասեց։ Յետոյ, մէկէն, պրկուեցաւ մարմինը։

—Արմենա՞կ, ի՞նչ ունիս, մարդ... ինչո՞ւ կու լաս...

Բայց չլսուեցաւ լացին ձայնը, միայն ուսերն էին, որ կը ցնցուէին մեղմօրէն ու բարակ, շատ բարակ ողբ մը կը փախչէր անոր բերնէն։ Կինը աւելի մօտեցաւ ու թեւերը մեծ փափկութեամբ գրկեցին անոր իրանը ու անոր գլուխը, լաչակով ու վարսազլանիկներով խճողուն, եկաւ հանգչիլ էրկանը ուսին։

Որքա՞ն մնացին այդպէս։ Դուրսէն, փողոցէն ձայներ հասան։ Յետոյ նորէն լռութիւն։

—Էկու, մարդս, սենեակ երթանք։

Արմենակ վեր վերցուց գլուխը ու դանդաղօրէն ու թաց աչքերը փնտռեցին իր տղան։ Հոն էր, կռնակը պատին, նեղ ուսերը առաջ, նուրբ դէմքը հիմա հանգչած, ետ իր մանկութեան անմեղութեամբ, բարութեամբ պարուրուած։ Որքա՞ն գորով եւ լուռ սէր թափեր էր վրան, ի՞նչ խենթ յոյսեր...։ «Չէ, չէ, լմնցաւ ատիկա» անցաւ մտքէն, «իմ Պերճս մեռաւ... վախ եմ ըսեր... ասիկա նոր մէկն է» մտածումը երկարեցաւ, խորացաւ իրեն անծանօթ տեղեր, իրմէ ներս եւ յանկարծ մահուան ու սուգի սեւ,

digitised by A.R.A.R.@

անթափանցելի պարապութիւն մը լեցուց իր ամբողջ էութիւնը։ Փղձկելու վրայ էր...

—Քալէ, մարդս։

Իր կնկան ձայնը հեռուէն եկաւ ու փրկեց զինքը։ Դանդաղ քայլերով դուրս ելան էրիկ-կնիկ, դուռը բաց ձգելով։

☆ ☆ ☆

Առաջին իսկ ակնարկէն հասկցեր էր աղջկայ խնդիր ըլլալը։ Վերջերս տղուն սենեակը շտկած ատենը անուշահոտի բոյր եկեր էր քիթին անոր բանկոնէն։ Երկվայրկեան մը իր աղջկութենէն յիշատակներ եկեր էին,— դպրոցին թուփերուն ետին, պըզտիկ սրուակը, խնդուքը, յետոյ հանոյքի ալիքը ու մազերը ամպերուն մէջ... ու նշանտուքը՝ Հալէպի տան պզտիկ հիւրանոցը եւ Արմենակին սեւ մազերը՝ իւղով սանտրուած... ու փախեր, զինքը լքած անշարժ, երազկոտ։ Բայց ոչինչ ըսեր էր էրկանը։ Մէկ-երկու անգամ ալ ուշ եկեր էր տուն, կռիւներու տամ ատենը մանաւանդ, ոտքի մատներուն վրայ սենեակ վազեր էր, դուռը կղպեր, բայց չէր բնացեր ժամերով։ Այդ ալ պահեր էր ամուսինէն՝ «Կրակը ինկած էր տղուն սիրտը» մտածելով, «օգուտ չունի բան մը ըսելը, ընելիքը պիտի ընէ ան... սիրել է ասիկա, կատակ չէ... Արմենակը չի հասկնար»։

Անժէլ շաբաթը լեցուց սրճեփին մէջ։ «Ա՛լ գիշերները սուրճ մի խմեր, Արմենակ» ըսեր էր ու մտիկ ըրեր էր իրեն։ Յետոյ բանի մը անգամ ալ բժիշկի գացեր էր, իրմէ գաղտնի ու դեղերը տպարանը պահեր էր, բայց ինք հասկցեր էր։ Փախստական, հալածուած բան մը մտեր էր աչքերուն մէջ, գաղտնի յանցանքի մը նման։ Երբէք տարիէ ի վեր չէր մօտենար իրեն գիշերները, հազար ու մէկ պատճառներ գտնելով։ Սկիզբները մէկ-երկու անգամ փորձեր էր սիրաբանիլ, բայց չէր... յաջողեր, բարկացեր էր, ջղային դարձեր էր, երբեմն մինչեւ լոյս արթուն մնացեր էր, կոնակը դարձուցած, իբրեւ թէ բուն էր...։ Բայց երբեք չէին խօսած այդ մասին։

Երկու դգալ սուրճ աւելցուց ջուրին, սկսաւ դանդաղօրէն խառնել։ «Ահա սուրճը բացառութիւն է» խորհեցաւ։ Ներսը լուռ էր։ Մութ հիւրասենեակէն անդին՝ ննջարանին դրան տակէն լոյսի շեղբ մը կ'երեւար։ «Արմենակս նստեր կը մտմտայ... վախ մարդս... ով գիտէ ինչքա՞ն կը ցաւի հոգին... ասիկա ուրիշ բան է, չի դիմանար, սիրտ է, կը ճաթի... տղաս ալ իրաւունք ունի, մէջը կ'այրի կոր, սիրել է աս, սիրե՛լ...»։

digitised by A.R.A.R.@

Սուրճը պարպեց պզտիկ գաւաթներու մէջ, մարեց խոհանոցին տկար լոյսը ու մութին մէջէն, զգոյշ քայլերով, գնաց ննջասենեակ, դուռը ետեւէն գոցելով։

Արմենակ երկնցեր էր բազմոցին, աչքերը գոց։ Երկվայրկեան մը մեռած կարծեց։

—Ելիր, Արմենակ, ելիր սուրճ մը խմենք։

Չշարժեցաւ տեղէն։

—Արմենակ, քնացե՞ր ես։

—Հը՞...

—Ելիր, սուրճ բերի, խմէ։ Հիմա կը պաղի։

Դժուարութեամբ շտկուեցաւ, նստաւ կուզը տնկած, նայուածքը անորոշ տեղ մը, գոց՝ շուրջի իրականութեան։ Խուլ, չարագուշակ ցաւ մը կը կոտտար իրմէ ներս, շուրջը ու կ'արգիլէր մտածումը եւ անյատակ, մահուան պէս մթին փոսի մը եզերքը կայնած ըլլալու տպաւորութիւնը կու տար իրեն։

Կինն էր, որ նախ խօսեցաւ.

—Տղան...

Սպասեց որ շարունակէ։ Անժէլ ումպ մը քաշեց ու գաւաթը ձեռքը՝ շարունակեց.

—...օտար աղջիկ կը սիրէ, չէ՞։

—Բա՞ն մը լսեցիր դուրսէն։

—Ոչ, բայց անանկ է։ Ես քեզի գիտեմ։

Երկար լռութիւն։ Յետոյ, հազիւ լսելի, հեռուէն եկած ձայնով.

—Կնիկ, ես վերջացած եմ, լմնցած։

—Արաբ է, չէ՞։

Արմենակին ձեռքը կը դողար ու սուրճը սկսաւ թափիլ գորգին վրայ։ Կինը ոտքի ելաւ։

—Ի՞նչ կ'ըլլաս կոր, մարդ։

—Սատկիմ երթամ, աւելի լաւ է։

—Հէյ սուրճդ խմէ, կը հանդարտիս։

Անժէլ խնամքով շտկեց բարձերը, քակեց կապերը ու հանեց կօշիկները, քով քովի դրաւ դրան մօտ։ Երբ նորէն երկնցած էր ամուսինը, եկաւ քովը նստաւ, ձեռքերը գոգը դրաւ, սպասեց։

—Սատկիմ երթամ,— կրկնեց Արմենակ։

—Ո՛չ կը սատկիս, ոչ ալ կ'երթաս, ամէն բան կը շտկուի, միայն թէ գլուխդ ողջ ըլլայ։

—Չես հասկնար կոր, կնիկ, տղան ձեռքէ կ'երթայ կոր, կ'երթայ կոր, ես ալ հետը...

—Հանդարտէ, Արմենակ, ջղայնանալով տեղ մը չես հասնիր։

—Դուն ալ, քու խրատներդ ալ, խելքդ բանի մը չի հասնիր արդէն։

digitised by A.R.A.R.@

Վայրկեան մը չխօսեցաւ, Անժէլը վար զարնելը միշտ ուժ տուած էր իրեն։ Գիտէր որ տեղ մը սէրը կը շարունակուէր։

—*Ճղարա* մը տուր նայինք։

Անժէլ ելաւ տեղէն, առաւ տուփը պահարանին զզրոցէն, ետ բովը եկաւ։ Արմենակ հատ մը առաւ, շոշափեց, լուռ վառեց ու խորունկ ծուխ մը քաշեց։

—Կարօտցեր էի։

Անժէլ ետ տեղը նստեր էր։ Տարիներէ ի վեր այս եղած էր անոնց մտերմութեան կարգ պահը, անխօս զիրար զգալով, անձնատուր հաւանաբար յանցանքի նոյն, մխացող յիշատակին, այդպէս սուրճի մը բով, մտիկ ընելով իրարու շնչառութեան, մոռցած դուրսի կռիւները։ Յետոյ բանի մը բառ օրուայ դէպքերու մասին, յետոյ լռութիւնը ետ պիտի հոսէր, մինչեւ որ ինք ոտքի ելլէր։

—Պառկինք, կնիկ։

Լուռ, առանց իրարու նայելու կը հանուէին, կինը խաչ մը կը հանէր ու մեծ, կարծր ու պաղ անկողինը կը մտնէին...։ Բայց Տիկին Անժէլի բուռն, ակամայ սէրն ու գորովը բնաւ չէին նուազած տարիներու վրայով։ Ամուսնին կոնակը կը գոցէր, ձեռքով խաչի նշանը կ'ընէր անոր վրայ, «գիշեր բարի, Արմենակ» կը շշնջար, գիտնալով որ ան արդէն քնացած էր։ Ինքը արթուն կը մնար երկար ատեն, գոհունակ որ էրիկ-կնիկ միասին են, Պերճը կը հասնի արդէն, Արժանթինէն բոյրը ինչու նամակ չի գրեր, վաղը ինչ պիտի ուտեն, աս փաթրտրն լմննար տէ՝ շունչ մը քաշէր իր մարդը...

Արմենակ դեռ բերանը չէր բացած։

—Ուշ է, եկուր պառկինք, ժամը երկու ըլլալու է։

—Քուն չունիմ։

Այն ատեն է որ միասին լսեցին դրան բացուիլը, յետոյ զգոյշ քայլերու ձայնը։ Ահաբեկած՝ իրարու աչք փնտռեցին, պիրկ ու սրտատրոփ։ Արմենակ բացաւ բերանը, բայց ձայն դուրս չեկաւ։ Անժէլ ոտքի ելեր էր արդէն, ափերը կուղպ, ու կը սպասէր։

Քայլերը զացին դէպի փողոցի դուռը, որ կամաց մը բացուեցաւ ու գոցուեցաւ։ Լռութիւն։

—Տղա՛ն։

Աղաղակը նետուեցաւ բերանէն, հասնելու իր երեխային, բռնելու զայն, պահելու, պաշտպանելու...։ Հողաթափները քսքսելէն հասաւ դուռ, ուժգին բացաւ ու պոռաց.

—Պե՛րճ։

Ճիչը փշրեց մութին մարմինը ու ետ եկաւ կտոր-կտոր պարպուքեան հետ։ Դիւահարի պէս առաջ նետուեցաւ հիմա ու վազեց տղուն սենեակը, քաշեց-բացաւ դուռը։ Սեղանին պզտիկ

digitised by A.R.A.R.@

լամբը կը վառէր խաղաղ ու լուռ սենեակին մէջ։ Արագ մը ակնարկը պտտցուց շուրջը — ամէն ինչ տեղն էր։ Խորունկ շունչ մը առաւ, կոթնեցաւ դրան։ Քրտինքը ողողեր էր դէմքը ու մարմինը, կը դողար վերէն վար ու սիրտը ուժգին կը հարուածէր։

Արմենակ Բովն էր, լուռ, մռայլ։

—Ի՞նչ կայ։ Ինչո՞ւ իրար անցեր ես։

Անմիջապէս չկրցաւ պատասխանել։

—Դուրս ելեր է։ Հիմա ուր է նէ՝ կու գայ։ Օդ առնելու գացած ըլլալու է։ Լոյսը *տահա* կը վառի կոր։

—Հանդարտէ, կնիկ։ Բան մը չի կայ։

Դանդաղօրէն ետ ենջասենեակ գացին։ Դուռը վրայ ըրաւ եւ ամուսնին դարձաւ.

—Ի՞նչ եղաւ սենեակը, Արմենակ, պիտի ըսես ինծի։

Արմենակ նստաւ անկողինին վրայ, կախեց գլուխը։ Երբեմ չէր կրցեր յստակ իմաստ մը տալ հայր ըլլալուն. «Լաւ հայ ըլլալը կը բաւէ ամէն բանի» ու հիմա կինը ինչպէ՞ս գիտէր ինչ ըսել է մայրութիւնը։ «Ո՛չ կինս, ոչ ալ զաւակս հասկցած եմ» խորհեցաւ, «ոչ ալ հետերնին խօսած» աւելցուց։

—Ծանր է սիրտս, կնիկ, վաղը խօսինք։

—Չէ, չէ, հիմա...։ Ինչո՞ւ տղան դուրս ելաւ աս ժամուն։

—Ես ինչ գիտնամ, կնիկ, կ'ուզես նէ վաղը...

—Ոչ, Արմենակ, պիտի ըսես, մայրն եմ, պիտի գիտնամ։

Սպասեց որ լռութիւնը հատնի։ Գոնէ մէկ բան գիտէր կնկան մասին. միայն հիւանդութենէն ու մահէն վախցեր էր ամբողջ կեանքին ընթացքին։ Ոչ Պէյրութի կռիւները, ոչ Քարանքինայի թշուառութիւնը, ոչինչ կը վրդովէր անոր ներսի վստահութիւնը. «Միայն մահ չըլլայ, մնացած ամէն ինչը կը կարգադրուի, Արմենակ» կ'ըսէր միշտ։ Ինք վրան կը խնդար, անոր պարզամիտ ըմբռնումներուն. «Բանէ *խապար* չես դուն, կնիկ, ինչ երջանիկ ես»։

Ստիպողական շեշտ մը մտեր էր կնկան ձայնին մէջ, որ զարմացուց զինք։ Բան մը փոխուած էր, ուժ մը զինք կը հրէ՞ր, կը թաշէ՞ր — չհասկցաւ։ Շուրջը նայեցաւ ու աչքերը փնտռեցին անծանօթ բան մը, ներկայութիւն մը, որմէ ուժ կրնար առնել, որուն կառչէր...։ Ոչինչ՝ իրենց ամուսնական կեանքին պէս մերկ, անգոյն սենեակին մէջ, իր հինցած կնիկէն զատ, հոն, անկողինին ոտքին, իրեն դարձած, բարի, անկործանելի։ Եւ այդ պահուն իր նայուածքին մէջ օգնութեան մը լուռ կո՞չն էր, թէ թակարդը ինկած, նարահատ մարդու մը պաղատագին աղերսանքն էր, որ իր աչքերէն անցաւ անոր — Անժէլ ելաւ տեղէն ու եկաւ Բովը, առաւ սառած ձեռքերը իր խորտուբորտ ափերուն մէջ եւ սկսաւ մեղմօրէն շփել, յետոյ՝ թելը կամաց մը դրաւ անոր ու-

digitised by A.R.A.R.@

սին ու գլուխը փափկութեամբ իր կողմ քաշելով՝ բերաւ հանգչեցուց իր կուրծքին վրայ։

—Իմ Արմենակս...

Ինչքա՜ն տարի կ'ընէր որ չէր լսած այդ շեշտը կնկան ձայնին մէջ...։ Ցած ու անճիգ, խորունկ թաղուած սիրոյ մը անուշ տրտմութեամբ, տարիներու կարօտին ու զորովին հետ։ Խոնաւացան աչքերը ու հազիւ զգալի կերպով սեղմեց անոր ձեռքը։ Անժէլ պատրաստ էր լալու, բայց զսպեց, հանեց ձեռքը անոր ափէն ու սկսաւ անոր ցանցառ մազերը շոյել։

—*Տարտ* մ'ըներ, մարդ, հոգիդ ողջ ըլլայ։

Արմենակ յանկարծակիի եկած էր ամբողջ եղածէն։ Սիրոյ մոռցուած, կորսուած ջերմութիւնը ուրկէ՞ ուր եկաւ ու ողողեց գիտակցութիւնը։ Դող մը անցաւ շրթներէն...։ Մոռցաւ սենեակը, զոցուեցան աչքերը, մինչ կինը կը մրմռար.

—Մենք կանք, ես ու դուն, ու մեր տղան՝ Պերճիկը... լաւ տըղայ է, մի վախնար...

Հիմա կինը իր թեւերուն մէջ առաւ, սեղմեց անոր կակուղ իրանը, դպան այտերը իրենց ու մտերմութեան ծարաւին մէջէն ու մորթին տաքութենէն անդին՝ ուրիշ հաճոյքներու, ախորժակներու յիշատակը ետ եկաւ, շատ տարտամօրէն, եւ արթնցաւ ցանկութիւնը...

—Կնիկ...

—Այո։

—Սիրէ ինծի...

—Հա մարդս։

Աւելի ուժգին սեղմեց զայն, բայց հոն էր միշտ սեւ-սեւ ցաւը տղուն, ահաւոր փոսը, որուն եզերքը կայներ էր ինքը, մինակը։

—Կնիկ։

—Ինչ է։

—Աս տղան...

Չկրցաւ շարունակել։ Խցուած էր կոկորդը յուզումէն։ Ու տխրութիւնը մեծցաւ եւ իրեն թուեցաւ, թէ կինն ալ մէջն էր իր յուզումին։ Աւելի սեղմեց իր կուրծքին, շնչեց անոր մազերուն զոց, խոնաւ հոտը, զգաց անոր կուրծքերուն զանգուածը ու սիրոյ եւ ուրախութեան ալիք մը բարձրացաւ գիտակցութեան մակերեսը։ Ա՛լ կ'ուզէր խօսիլ, ոչ վախ կար, ոչ բարկութիւն։

—Արա՞ք աղջիկ է։

Երկվայրկեան մը չհասկցաւ ինչի մասին էր հարցումը։ Յետոյ՝

—Երանի թէ արաք ըլլար։

Պրկուեցաւ Անժէլ։ Չէր հասկցած — փորձեց մտածել, բայց չկրցաւ լսածը մտածումին չափերուն բերել։ Արմենակը միշտ

digitised by A.R.A.R.@

դժուար բաները կը բացատրէր իրեն. «խելքդ չի հասնիր» կ'ըսէր, «դպրոց չեմ գացած» կ'ըսէր ինք, «քայց ես ալ չեմ գացած» կ'աւելցնէր ամուսինը անհամբերութեամբ, «ամմա խելքս կը գործածեմ» ու կը գոցէր խօսակցութիւնը։ «Երանի թէ արաբ ըլլար» կրկնեց, «ուրեմն, ուրեմն...»։

Այդ վայրկեանին է որ վախը ինկաւ Անժէլի անդորր սրտին մէջ։ «Գողութիւն մը, ոճիր մը, սարսափելի սխալ մը, մահ մը...» անցաւ մտքէն ու երբ զգաց որ ամուսինը միս-միսակը լացին եզերքը հասեր էր՝ խուճապի նման իրարանցում մը տակնուվրայ ըրաւ գինքը։

—Արմենակ, ի՞նչ կայ, ի՞նչ է, ըսէ։

Պզտիկ դող մը անցաւ էրկանը մարմնին վրայէն։

—Աղջիկը գաւակո՞վ է։

Արմենակը գլուխը շարժեց։ Ցաւի մանր սլաք մը անցաւ Անժէլի սրտէն։

—Հապա՞... կը վախնամ կոր, Արմենակ, ըսէ...

Ի վերջոյ բառը բգկտեց բերնէն ու դուրս նետեց.

—Թուրք է, թու՜րք։

Ցետոյ, մեծ փորձանքէ ազատուածի նման, թուլցաւ թեւերուն օղակը, մարմինը ետ ինկաւ բարձին վրայ, կղպեց բերանը։ Հիմա լռութիւն կ'ուզէր, գոցէր աչքերը ու կամաց մը, սիրոյ այս մտերմութեան հետ՝ անյայտանար։

—Ուրի՞շ, ուրի՞շ ինչ կայ։

—Չի՞ բաւեր։

Այն ատեն կացութեան եղերական նկարագիրը թափանցեց Անժէլին մտքին մէջ։ Սակայն ա՛լ չկար վախը, ոչ ալ խուճապը։ Աւելի մօտեցաւ իր էրկանը.

—Մի լար, Արմենակ, մի լար, ատկէ զէշ բաներ կան կեանքի մէջ։ Սագոն յիշէ։

—Չեմ լար կոր։

—Ի՞նչ պիտի ընես։

Արմենակ պատասխան չունէր, սակայն աւելի ապահով կը զգար ինքզինքը, հիմա որ կինն ալ կը մասնակցէր ահաւոր գաղտնիքին։ Բայց ատկէ աւելի՝ անոր մէջ ծագած սիրոյ պըզտիկ արեւն էր, որ տաքութիւն կու տար իր գիտակցութեան։

—Չեմ գիտեր։

—Ինչո՞ւ կը կռուէիք կոր սենեակը։

Ամբողջ խօսակցութիւնն ու հարցումները անօրինակ նորութիւն մը ունէին, իրարու առանձնութեան մէջ թափանցումներ էին, գիրկընդխառնումի նման յանդուգն շարժումներ՝ ամուսնական մտերմութեան մը մէջ, որ տասնեակ տարիներէ ի վեր լքուեր, մոռցուեր ու սառեր էր...։ Այնպէս որ, Անժէլին հարցումին

digitised by A.R.A.R.@

միամիտ, բնական նկարագիրը խաղաղեցուց զինքը։ Սակայն մը-թին կծկումը կը յամենար մէջը, տեղ մը...

—Ասոր վրայ։

—Ի՞նչ ըսիր տղուն։

Անժէլ շատ լաւ կը ճանչնար իր ամուսինը ու գիտէր, թէ ան ինչ ըսած էր։ Հարցուց՝ պարզապէս խակելու համար անոր ներ-սի լռութեան հանգոյցը բառերով ու խօսքերով. «Ինչքան բանայ սիրտը՝ այնքան կը պարպուի, կը հանդարտի» լսեր էր ուրիշ կիներէ։ Անոր մարմնին հպումը արդէն հին, կորսուած զրգիռներ կ'արթնցնէր իր մէջ։ Մոռցեր էր կին ըլլալը, ու հիմա...

—Չեմ յիշեր հիմա ինչ ըսի։

Նախ մէկ. յետոյ երկու ու անմիջապէս ետի՝ փամփուշտնե-րու համազարկ մը ն էր, որ ընդմիջեց անոնց խօսքը ու ծիսակա-տարութեան մը նման գրաւեց անոնց գիտակցութեան անջրպե-տը։

—Սկսան *կէնէ*։

—Տղան դուրսն է։

—Մի վախնար, բան չ'ըլլար։

Այդ վայրկեանին էր որ փողոցին դուռը կրկին ճռնչելով բացուեցաւ ու գոցուեցաւ։ Լռութեան մէջ ոտքի հատիկ-հատիկ քայլերը լսուեցան իրենց սենեակի քիչ մը բաց դռունէն, յետոյ ուրիշ դուռ մը բացուեցաւ ու անմիջապէս գոցուեցաւ։ Կրկին լռութիւն։

Խորունկ շունչ մը առաւ, եւ անկարող պզտիկ ուրախութիւնը զսպելու՝ սեղմեց ամուսնին ձեռքը։ Եւ անոր դառնալով՝

—Փառք Բեզ, Տէր Աստուած... տեսա՞ր, տեսա՞ր, ի՞նչ կ'ըսէի կոր Բեզի, լաւ տղայ է։

—Օ, Անժէլ, աս տղան... կրակէ շապիկ պիտի հագցնէ մեզի...

—Չէ, չէ, ատանկ մի ըսեր, Աստուած կը պատժէ։

—Արդէն կը պատժէ կոր։

—Բերանդ խերով բաց, Արմենակ։

Կարճ լռութենէ մը ետի՝

—Ո՞վ է աս աղջիկը, հարցուցի՞ր իրեն։

—Դեռ ի՞նչ պիտի ըլլայ, թուրք է *իշտ*... թուրքին լա՞ւը կայ... ա՞խ ես աչքը սիրեմ այդ տղոց, որ շան սատակ ըրին անոնցմէ քանի մը հատը փողոցներու մէջ... չէ՞ր կրնար իմ տղան ալ ա-նոնց խումբերուն միանալ...

Մտածումը իր ներքին թափը առած յանկարծ զարգացեր էր երեւակայութեան մէջ։ Արմենակ շտկուեր էր նստած տեղը, ձայնը բարձրացեր՝

—Աստուած վկայ, եթէ այդ օրերուն տղաս եկած ըլլար ու ինծի ըսէր. «Պապա, ես ահաբեկիչներուն պիտի միանամ»՝

digitised by A.R.A.R.@

ճակտէն կը համբուրէի, օրհնութիւնս կու տայի եւ կը դրկէի իր հերոսային բախտին... միակ տղան է, բայց սիրով կու տայի ազգին։

Անժէլ կախեց գլուխը — իսկ ի՞նքը, ո՞վ իր կարծիքը պիտի հարցնէր իր տղուն ճակատագրին մասին, Արմենա՞կը... «Դուն ինծի ձգէ, Անժէլ, ասանկ բաներէն չես հասկնար, ինչո՞ւդ է պէտք...»։ Բայց ինքը պիտի կոուէր այն ատեն, չէ, չէր ձգեր որ իր տղան մարդասպան ըլլայ, անկարելի է...։ Արմենակ կը խօսէր տակաւին.

—...ոչ թէ հերոս՝ այլ դաւաճան պիտի ըլլայ եղեր... վա՜խ եմ ըսեր բեզի, Արմենակ, աս օրերո՞ւն պիտի հասնէիր։

Անժէլ վար իջեր էր անկողինէն, հոդաթափները անցուցեր ու կը շտկուէր դէպի դուռ։

—Ո՞ւր...

Բառ չէր, այլ՝ անձկութեան ձայնը կործանելու մօտ մարդուն, որ չէր կրնար առանձին մնալ իր ցաւին ու երեւակայութեան հետ։ Նստած տեղէն հիմա ձեռքը անոր երկարեց։

—Քովս եկուր, Անժէլ, բեզի պէտք ունիմ, ծանր է հոգիս...

Բայց ա՛լ ուշ էր։ Կինը դրան մօտն էր արդէն։

—Տղան պէտք ունի ինծի։

Դուրս ելաւ, դուռը ետեւէն զոցելով։

(Մնացեալը յաջորդով) ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ՄԱՐՈՒՇ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԻՆՔՆԱՑԱՆՑՈՒՄ

Կատուի նման զսպանակուած
իբրեւ թէ փակ աչքերով
գոյութեանդ անմտերիմ սենեակին ճիշդ մէջտեղը
սպասեցի ծուարած
երբ ժամանակը լեցուեցաւ
եւ մեծազոյն ոստումս ըրի
լուռ յաղթական հանոյքով
դուն սենեակէդ լեղապատառ
դուրս փախար

մինչեւ ե՞րբ կենալ այսպէս ձեռնածալ
լուսանցքէն անդին առանցքէն հեռու
եւ դիտել կեանքը չէզոքացումով
շատ-շատ երկու բառ խօսիլ ձեւացնել
կէս քայլ դէպ՝ առաջ փորձել շարժիլ
մնալ ձեռնածալ գոհ եւ յոփացած
մինչեւ ե՞րբ երթալ ժողով-ձեռնարկի
ապրած ըլլալու խաբկանքը ապրիլ
բայց «ապրիլ չկայ առանց անցնելու մահուան հովիտէն»
անցումն այդ նոյնիսկ մինչեւ ե՞րբ մերժել
փակել աչք-ականջ
լուսանցքէն ասդին թաւալող անուին ճռինչին հանդէպ

այնքան խճողել նայուածքին ծիրը
սին եւ անշնչան մանրամասներով
ծածկել հոգիին զիլ մերկութիւնը

digitised by A.R.A.R.@

գնչուներու պէս կրկնազգեստներով
հայելիներով միշտ շրջապատուիլ
եւ կեանքին վրայ պատուհան բանալու սխրանքը ապրիլ

մինչեւ ե՞րբ դիտել քաղաքին ծայրը
դիզուած աղբերը եւ հորիզոնի արբշռանք ապրիլ
մինչեւ ե՞րբ կապկել նորաձեւութեան
կեղծիքը վերջին
ապրելու համար փառք տալ աստուծոյ
փառք տալ ամուսնին
բանտել իղձերը աւանդոյթներու շղթայակապով
թոյլ տալ որ քալեն կեանքի մայթերէն
մարմինդ իբրեւ ճամբայ բանալով
փակուիլ արտաքուստ
բացուելու համար ներսի ծովերուն
անհով բայց կիրքով առագաստելու

ընդունիլ մարդը իր անկողնին մէջ
ներքուստ հաշուելով եւ հաշուարկելով
ամէն համբոյրի գին որոշելով
սակ որոշելով յարաբերութեան ամէն նոր ձեւի
եւ սակացոյցը ննջարաններուն
թափանցիկ դրան ամրացընելով

սեւեռել մահը ճիշդ մէջտեղ
յետոյ անտեսել կեանքի հոսքին մէջ
կամ շատ-շատ զանձնել իր էութեանը
համակարգիչի նուրբ խղճմտանքին
արտաքուստ փլիլ անոր թաթին տակ
անխախտ պահելով հիմերը ներքին

կրկին անգամ
կատուի նման զսպանակուած
եւ միշտ այսպէս
իբրեւ թէ փակ աչքերով
գոյութեանդ անմտերիմ սենեակին ճիշդ մէջտեղը
սպասեցի ծուարած
երբ ժամանակը լեցուեցաւ
եւ մեծագոյն ոստումս ըրի
լուռ յաղթական հանոյքով
դուն սենեակէդ լեղապատառ
դուրս փախար

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՅՐ ՄԵՐ

Ամէն մարդ եկաւ
առջեւդ, Բովդ կամ հետդ նստաւ
եւ բոլոր-բոլոր բառերը ըսաւ.
Մեր թաղի տժգոյն աղբահաւաքը,
անհայր մանուկը,
Նիքանոր Բարրան, Վէտ Օշականը,
Կարիկը, գիտես, որ լեզու հանեց...
խնդրեցին, լացին,
հաւասարի պէս հետդ խօսեցան
ու նատրակ խաղցան,

ազդարարեցին.

թէ չէիր տեսներ ցաւէն ալ անդին,
Բեգի ցոյց տուին.

թէ չէիր լսեր հեկեկանքներու
խազերուն միջեւ սողացող որդը,
ականջներուդ մէջ բարձրախօս դրին.

թէ չէիր զգար,
իրենք փոխարէնդ ապրեցան-մեռան.

ինծի ի՞նչ մնաց ընելիք հիմա.

այս բոլորէն ետք գլուխ օրօրել,
կռնակ դարձնել,
լուռ գործի երթալ։

ՄԱՐՈՒՇ

digitised by A.R.A.R.@

Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

ՏԵՆԴԵՐ

Մերկ ու ջերմութենէ բռնուած, կը դողայինն, կը դողայինն՝ երբ կը բռնէի զանոնք ու արեանս ամբողջ անյազ տենդը կը յագեցնէի վրանին՝ բու սպիտակ ձեռքերուդ, մինչեւ որ այլեւս խոնջ՝ հանգստութիւն հայցէիր անոնց համար։

Սկիզբները, երբ կ'ըսէի, թէ կրնայ պատահիլ, որ անոնց գերին դառնամ, դուն իսկ շփոթ՝ այդ յեղակարծ ու շուշանային գեղեցկութեան առջեւ, բու ձեռքերուդ, գէջ ակնարկով մը կը նայէիր աչքերուս ու կը տարակուսէիր։ Բայց յետոյ, երբ համոզուեցար, որ առաւօտեան բաղցր սնունդի պէս էին անոնք ափերուս մէջ, կու գայիր վրաս ու զանոնք ամբողջովին կու տայիր ինձ ու կը թողէիր, որ խօսիմ բեզի տաք ու հպարտ բառերով։ Բերանովս կը յագենայի անոնց ջերմութենէն ու ափերուդ եւ մատներուդ վրայ, սպասման ամբողջ անձկութիւնս, բեզմէ ստացած բոլո՛ր կասկածներս եւ բոլո՛ր պզտիկ վշտերս կը մոռնայի։

Դաստակէդ վեր, թուխ ու մանրանկար խալերու ամբողջ խումբ մը կար։ Աւելի վեր, արմուկիդ ներքին էջին վրայ այնքան բաղցր, նուրբ ու սպիտակ էր մորթդ, որ բերնիս գրեթէ հիւանդ ու մեղաւոր համբոյրը արագութեամբ սեւ հետքեր կը թողուր։ Ու բանի ամբողջովին կ'ընծայուէիր ինձ՝ այնքան ծարաւս կը մեծնար։ Մեր գուրգուրանքներու կէսին, յանկարծ կը բարձրանայի, որպէսզի դէմքս անդին դարձուցած, մտքով երկարաձգեմ բեզմէ ստացած հաճոյքս, վերստեղծեմ բեզ, բառերդ ու նայուածքդ պահեմ գիշերուան համար, երբ յաճախ շատ ուշ կը բաժնուէինք իրարմէ։

digitised by A.R.A.R.@

Ու քանի ամբողջովին կ'ընծայուէիր ինձ՝ այնքան ծարաւս կը մեծնար։ Յագեցման ձանձրոյթն ու մեղկութիւնը չճանչցայ քեզ հետ ու անօթութիւնս՝ մնաց միշտ աշխոյժ ու զերզգայուն։

☆ ☆ ☆

* Եւ երբեմ չըսի քեզի, երբեմ չըսի՝ թէ իմս ես ամբողջովին։ Երբ վէրքի պէս ջերմ շրթներով հակած ծոծրակիդ վրայ, կը զգայի մարմնիդ ամբողջ նուիրումը, կարծես որեւէ տեղ, որեւէ թանկ ու անգնահատելի բան մը կը մնար, հեռու՝ ձեռքերուս հասողութենէն։ Ի՛նչ որ աղջիկ մը կրնայ տալ տղու մը, ի՛նչ որ կարելի է տալ, նոյնիսկ նուաստութեան գնով, դուն տուիր ինձ։ Շռայլութեամբ ու վաղ ժամու միշտ ընդունեցիր, որ ազահ ափերով վերցնեմ հարստութիւնդ։ Քեզմէ առաջ, որեւէ էակի ներքին կեանքին մէջ՝ երբեմ ճամբորդութիւնս այնքան երկարատեւ, մանրակրկիտ ու արդիւնաւէտ չէր եղած։ Կը պատահէր, որ որեւէ դէպքի առջեւ, աչքերուդ մէջ հետեւիմ հոգւոյդ վերելքին ու բառերու կազմութեան՝ շրթներուդ վրայ։ Ինչպէս մանուկ մը, իր սիրած առարկային՝ ես ալ տիրեցի քեզ, ձեռքերուս մէջ մարմինդ մանկութեամբ ու սիրով թրթռաց։ Բայց քանի նուիրումդ կը ստանար ամբողջական, կարծես վերջնական բնոյթ, քանի բերնիդ վրայ կը զգայի հոգւոյդ մեծ տապը՝ այնքան կը մեծնար կասկածս, քեզ ամբողջովին ունենալու։ Նոյնիսկ երբ երկչոտ, այլ անկեղծ բառերովդ կը պատկանէիր ինձ ու կ'ուզէիր որ քեզ իմինս կանչեմ՝ հոգիս կը զգար հեռաւորութիւնը, որ կայ էակէ մը՝ դէպի ուրիշ էակ մը։ Որեւէ որմ, որեւէ վարագոյր, որեւէ մառախուղ իսկ չկար մեր միջեւ, որոշ ժամերու ընթացքին, բայց դուն միշտ մնացիր անբաժանելի եւ անտիրապետելի ամբողջութեանդ մէջ, աղջիկ մը՝ որ կամովին ու զորովով կու տայ իր ամբողջ կրակը ու կրնայ, պատեհ ժամուն, ետ վերցնել ամէ՛ն բան։ Ընծայելու յուզիչ ու բոլորանուէր ընդունակութեանդ ու կարենալ ետ առնելու այդ անգութ կարողութեանդ առջեւ, երբեմն իմ մանկութիւնս կը զայրանար ու կը վիրաւորէր քեզ։ Յետոյ մատներուդ զորովովը կը վերադարձնէիր ինձ վաղուց կորսըւած եւ ծլարձակ յոյսեր։ Յետոյ կը բանայիր երջանկութեան դուռը ու կ'ըսէիր.— մտիր...

Ու երբ խուլ ու տառապագին ձայնով, այս բոլորը կ'ըսէի քեզ, նայելով ձեռքերուդ երակներուն, մեղմ ու անկեղծ յուզումով մը կը նայէիր աչքերուս ու կ'ըսէիր՝

digitised by A.R.A.R.@

—Բոլորովին սխալ ես, պզտի՛կ Աշոտ, բայց որեւէ ձեւով կարելի չէ հակառակը փաստել, քանի որ ի՛նչ որ կարելի է տալ՝ տուած եմ ու սպառած բոլո՛ր ապացոյցները։ Եկո՛ւր, գլուխդ դի՛ր ուսիս, հոս՝ ուսիս վրայ ու աշխատէ երջանիկ ըլլալ, սիրելի՞ս...

Յետոյ թոյլ կու տայիր, որ ձեռքերս խաղաղութեամբ մակաղին մարգագետինները վրայ ու արածին մարմնիդ եզերքը, կշտացնելու համար իրենց անօթութիւնը։

Եւ այսպէս, երկուքիս վրան ալ երջանկութեան մեծ քող մը կ'իջնէր, պահելով մեր ցուցական ու խանդավառ ուրախութիւնը ուրիշներէն։ Որովհետեւ այսքան թշուառութեան ու զրկանքներու մէջտեղ, չորրորդ դասակարգի պատկանող տղու հոգիս խորը՝ մեծ ամօթ մը կը ծնէր այս ինքնաբաւ ու եսասէր երջանկութեան պատճառաւ։ Ու այդ ամօթին ձայնը այնքան զօրաւոր կ'ըլլար երբեմն, որ քու համբոյրդ չէր կրնար լռեցնել զայն։

☆ ☆ ☆

✱ Ու յետոյ բազմաթիւ բաներ պատահեցան, որ կրնային միանգամընդմիշտ մեզ բաժնել իրարմէ։ Յանկարծ լռութեան մէջէն, խզելով ներդաշնակութիւնը, բառ մը կը բարձրանար, տարահունչ, զէշ ու յղի անգթութեամբ։ Ու այդ բառը, մի՛շտ ես էի, որ կ'արտասանէի։ Կը թուէր, թէ ահա վերջաւորութիւնն է։ Բայց քու նշաձեւ աչքերդ կը փրկէին ամէ՛ն բան ու կը վերադառնային, մեծ զգուանքներու վրայէն, մեր ներքին դաշտանկարներուն։ Այն ատեն, նուրբ ժպիտ մը կը ծլէր բիբերուդ մէջ ու կը կախուէր թարթիչներէդ։ Ու այդ ժպիտը կը նշանակէր, թէ՝

—Այլեւս ազատուած էինք բառերու չարագործ զօրութենէն։ Ու այդ բառերէն անդին, կայնն աղջիկ մը եւ տղայ մը, որ կը լրացնէին իրար, մեծ լիութեան մը մէջ։

Ու կարկաչուն եւ հոսուն բան մը կար, արտասովոր կերպով կարկաչուն եւ հոսուն բան մը, քու աչքերուդ մէջ։ Եւ ասիկա դժուար է բացատրել։ Վայրկեաններ կային, որ քու նայուածքդ ու ձայնդ կ'երկարաձգուէին իրարու մէջ։ Շուրջը, լռութիւնը կը բաբախէր քեզմով ու մութը այնքան անհրաժեշտ կը դառնար, որ վարագոյրներս կը փակէի դուրսի ցոլքերուն դէմ ու լոյսը կը հանգչեցնէի։ Ու ես ու դուն կրկին կը խորասուզուէինք ծանր նինջով մը, թանձրացեալ լռութեան մէջ։ Միայն քունքիս վրայ սիրտս կը հնչէր ու ձեռքերս կը փնտռէին, խաւարին մէջ, քու

digitised by A.R.A.R.@

տաք մերկութիւնդ։ Մաղիկներ, պտուղներ ու ճառագայթներու խուրձեր՝ վարսերուդ թողիքուն։ Ասիկա այնքան ճիշդ էր, որ չէինք զարմանար անգամ, երբ զարթօնքի ժամուն, մեր զրկախառնուած մարմիններուն վրայ, մեր ձեռքերը կը գտնէինք այլուրէք, Բաղցր հանգիստի մը մէջ ու պատրաստ՝ մեկնելու նոր զգուանքներու համար։

Ու մեր ձայներէն առաջ՝ որ կը ծուլանային եւ մեր աչքերէն առաջ՝ ուր կը տիրէր դեռ խաւարը, անոնք կը գտնէին իրար ու մեր արեան տենդը մենք կը զգայինք՝ ուժգին սեղմումի մը մէջ, ուր դուն ու ես մեր հոգիներուն ջերմութեան մեծ մասը դրինք միշտ։

Աղքա՜տ, այս օրերը։ Ո՛չ։ Ինչու որ, երկուքով կրցանք իրագործել մեր հոգիներուն լիակատար ծլարձակումը։ Նեղ, այս հորիզոնը։ Ո՛չ։ Ինչու որ, երկուքով ընդունեցինք բոլո՛ր զգայութիւնները, խորաչափեցինք բազմաթիւ տառապանքներ, ապրեցանք անկարելի ուժգնութեամբ մը մեր երիտասարդութեան այս շրջանը ու խանդավառութիւնը՝ մեր առօրեայ սնունդը եղաւ։ Ըմբռնեցինք բազմաթիւ մարդոց ցաւերը ու փորձեցինք մի՛շտ մեկնիլ մեր նեղ ափերէն՝ հասնելու համար լուսաւոր կատարներու։

Կային սակայն հին վշտեր՝ մեր կեանքին մէջ։ Կար անցեալն ու իր տարիները, իրենց մեզմէ օտար մանրամասնութիւններով, այն բոլոր օրերը՝ որ իրարու հետ չէինք եղած։ Եւ երբ մեր կեանքին մէջ բազմաթիւ կարեւոր բաներ պատահած էին։ Ու որքան ալ, որ հսկումի երկար ժամերու ընթացքին, մեր մարմինները հպած, խառնուած իրարու ու մերթ ընդ մերթ համբուրելով իրար՝ ամէ՛ն բան պատմէինք ու ներէինք, ես՝ քեզի, դուն՝ ինձ, դեռ կը մնային անթիւ մութ կէտեր, մեծ ուրախութիւններ ու վշտեր, որ անկարելի կերպով կը տառապեցնէին մեզ։ Այն ատենն կ'աշխատէինք ամէն բան մոռնալ, մեկնելով մեծ զգուանքներու վրայէն, մեկնելով դէպի սիրոյ ամենանորոգ մոռացումը։

Եւ սակայն, անկարելի էր չվերադառնալ անցեալին, որովհետեւ ան երբեմն յամառութեամբ կ'երկարածգուէր մեր ներկային մէջ։ Կային ուրիշ աղջիկներ՝ իմ կեանքիս մէջ ու զուցէ ուրիշ տղա՜՝ քուկինդ։ Ու յանախ, մեր սիրոյն ամէնէն քաղցր ժամուն, այդ միւսները կու գային ու բազմաթիւ ձայներով մեզ կը կանչէին տարբեր յուզումներու, տարբեր ժամանակի եւ տարբեր ուրախութեան։ Եթէ չգային ալ՝ մենք կը ստեղծէինք զանոնք, կարծես թունաւորելու համար մեր մեծ սէրը։ Եւ այս բոլորը կ'ընէինք կարծես թէ՝ իրարմէ վշտանալու եւ յետոյ հաշտուելու համար, քանզի հաշտութիւնը գեղեցիկ էր ու մեզ կը վերադարձնէր՝ իրար սիրելու մեր ամբողջ կարողութիւնը։

digitised by A.R.A.R.@

☆ ☆ ☆

* Ինչ որ ինձմէ բեզի մնաց սակայն՝ անպայման աւելի կ'արժէ այս բոլորէն։ Սկիզբները՝ զգայարանքներուդ համար ապրող աղջիկ մըն էիր, որ զոհողութիւն ընել չէր գիտեր։ Ո՛չ մէկ բարի վրայ՝ ո՛չ մէկ արեան հետք ձգած էիր եւ մարմնիդ վրայ զրկանքի, բաղցի, տառապանքի հիւանդ հլութիւնը չկար։ Ինչ որ կը ճանչնայիր կեանքէն, սիրոյ չնչին վշտեր էին ու անշան արգելքներ վայրկեանի բմահանոյքներուդ առջեւ։ Դանդաղօրէն ու անխոնջ համբերութեամբ մը, որուն համար հիմա սիրտս երջանկութենէն կը դողայ, բեզ տարի մտածումի տարբեր ճամբաներէ։ Միասին փնտռեցինք բոլո՛ր բառերուն ետին՝ հոգեկան խռովքներ, տառապանքներ, նոյնիսկ յեղափոխական գործ ու ստեղծագործ, կենարար աշխատանք։ Միասին ու նո՛յն ատելութեամբ՝ մէկդի հրեցինք բոլո՛ր սուտ բառերը որ մեր ճամբան կը գոցէին։ Դանդաչելէն, մեր հոգիները թափառեցան մտածումէ մտածում ու տեսանք որ բոլո՛ր եսասէր մեկնումներէն յետոյ, պէ՛տք էր կանգ առնել, արծարծելու համար մեր սիրոյն բոցը, որպէս բարեկամութեան հրաւէր՝ ամայի դաշտերու մէջ, որպէս կարմիր դրօշ՝ հրապարակին վրայ։

Երբեմն սակայն՝ երբ տաք ու մեծ բառերով եւ շատ զգայնական յուզումներու վրայէն, կը մեկնէի անկարելի ու վերացական խանդավառութիւններու՝ բու անձնուէր ձայնովդ կ'ըսէիր՝ ժպտելով աչքերուս ու կարծես նախօրօք ներողութիւն խնդրելով.

—Գիտե՞ս երբ այսպէս մտիկ կ'ընեմ բեզ, կարծես այն տպաւորութիւնը կը կրեմ, որ կրնաս սիրել ձրի խանդավառութիւնները, զուր բաջութիւնը, գեղեցիկ կեցուածքները, որ բանի չեն ծառայեր ու բոլո՛ր դերասանական շարժուձեւերը։ Որովհետեւ բեզ կը ճանչնամ մօտէն՝ գիտեմ որ ճիշդ հակառակն է։ Բայց ուրիշ մը կրնայ սխալ մեկնել խօսքերդ։ Հաւատա՛...

Իսկ ես՝ յեղակարծ կերպով իջնելով գետին, գրեթէ մտովի կ'աւելցնէի.

—Այո՛, կեանքը արուեստի գործ չէ՝ ինքնաբաւ ու ինքնօրէն։ Ու կարելի չէ ապրիլ արուեստագէտի պէս զայն։ Մնաց որ, ես չեմ ուզեր, կեանքի մէջ, երբ շուրջս մեծ ալիքներ կը բարձրանան, վրիպած բանաստեղծի մը պէս՝ կենալ ջուրի մը եզերքը, ծաղիկ մը ձեռքիս մէջ, նայիլ աստղերու հոյլին ու պզտիկ, յիմար երգ մը երգել...

—Օ՜,— կ'ըսէիր՝ ցաւելով, որ ամէն գաղափար կը տանիմ իր ծայրահեղ ձեւին ու շրթներուդ անկիւնը կը զգայի նուրբ պրկում մը,— ես այդ ըսել չուզեցի...

digitised by A.R.A.R.@

—Ո՛չ ալ ես ըսել կ'ուզեմ, որ երգերը գեղեցիկ չեն։ Միայն թէ անհրաժեշտ է նախ արիւն փսխել, մեր ծունկերուն կափարիչներովը սալայատակը մաղել, կարենալ յուզիչ երգ մը տալու համար։ Իսկ այս երգը նոյնպէս կենդանի գործ է, անկորնչելի ստեղծագործութիւն...

Իսկ դուն՝ Բու փոքրիկ ձայնովդ, կ'ուզէիր զիս անպայման վերադարձնել իրականութեան, աւելի պարզ ու սովորական բառերու, գուցէ աւելի խոնարհութեան։ Կը կծկուէիր կուրծքիս ու կը հծծէիր՝

—Ապրի՛լ պարզ մարդոց նման՝ առանց ամէն դէպքի առջեւ խորհրդածելու եւ թունաւորելու մեր ուրախութիւնը։ Ծաղիկի մը պէս՝ որ առաւօտեան կը ժպտի ծագող լոյսին, զգա՛լ զարթնող բաներուն գեղեցկութիւնը, հրաժարի՛լ բացատրելէ...

Ու յետոյ սկսանք սպառել մեր ժամերը՝ ապերախտ աշխատանքներու վրայ, որովհետեւ, հակառակ մեր ամբողջ մանկութեան, կ'ամչնայինք մեր եսասէր երջանկութենէն, այսքան աղքատ մարդոց մէջտեղ։ Եւ երբ ծանր խոնջէնքէ յետոյ՝ կը վերադառնայինք, մեծ զգուանքներու վրայէն, ներքին դաշտանկարներու, արտասուքի կաթիլներ կը թափէին մեր ձեռքերուն վրայ եւ մեր աղի համբոյրները՝ իրենց յուսահատութենէն կը մեռնէին։

☆ ☆ ☆

* Ու օր մը ալ պատահեցաւ անխուսափելին։ Առաջին անգամ ըլլալով խորապէս վշտացանք իրարմէ եւ որովհետեւ մեր քէնը յամառ էր ու երկուքս ալ շատ հպարտ էինք, ամբողջ երկու շաբաթ հեռու մնացինք իրարմէ։ Մեր քայլերը սակայն, ամէն տեղէ կը վերադառնային իրարու ու քաղաքին մէջ անկիւն մը չկար՝ ուր իրար չհանդիպէինք։ Կ'անցնէինք գլխահակ ու գունատ ու սէրը կը սուլէր մեր ետեւէն։

Եւ երբ, կարծես թէ ժամը չէր դեռ հաշտութեան, քանի որ շատ վշտացած էինք իրարմէ՝ կարենալ շուտով ներելու համար, երբ ո՛չ դուն, ո՛չ ես չէինք յուսար, որ այդքան ուշ մնալէ յետոյ, այդքան յեղակարծ կերպով՝ պիտի կրկին պատկանէինք իրարու ամբողջովին, որ դուն կործանեցար այդ ցած անկողնին վրայ, որ այնքան լաւ գիտէր մեր մարմիններուն կաղապարը ու բերանդ, անձկագին հարցականի մը պէս, մնաց կիսաբաց։ Ձեռքերդ պաղատագին հրաւէրներու պէս էին ու շատ սպիտակ։ Ու ժամը չէր...

digitised by A.R.A.R.@

Երբ դուն յանկարծ կանչեցիր զիս, կարծես, յոգնութենէ ու ներքին կոիւէ յոգնած ձայնովդ։ Գարնան նախօրեակն էր, փողոցին մէջ արեւ կար։ Կը զգացուէր, որ բնութիւնը ժամ առ ժամ կը զարթնուր, եռվը կը բարձրանար պատերէն վեր ու բնաւ ժամը չէր, ժամը չէր, երբ դուն Բու հաւատարիմ մերկութեամբդ տապալեցար այդ անկողնին վրայ...

Գունատ ու դողահար՝ այդքան անակնկալ երջանկութենէ, ես կ'ուզէի հոգւոյս երախտագիտութիւնը յայտնել ու շրթներուս գոհութիւնը, բայց դուն տաք ափերդ դրիր բերնիս վրայ ու ըսիր՝

—Հիմա լռէ՛, որովհետեւ կրկին պիտի խորհրդածես ու թունաւորես այս ուրախութիւնը, պարզ տղայ մը եղիր ու միայն մը աւելի սիրէ զիս...

Օ՜, սիրելի՛դ իմ...

☆ ☆ ☆

* Ու յետոյ, հետզհետէ, հակառակ իմ բոլո՛ր բուռն ու անզիջող բառերուս՝ հպարտութիւնս սկսաւ խրիլ ճահիճի մէջ։ Շարունակաբար Բու զօրութիւնդ մեծցաւ՝ կարծեմ որովհետեւ սկսայ շատ սիրել Բեզ։ Հակառակ Բու փաստական զիջումիդ՝ յաղթանակը մնաց Բեզի։ Անհրաժեշտ ու անխուսափելի էիր ինձ համար ու Բու բառերդ, օրեր կային՝ որ սնունդ ու հաց էին։ Անշուշտ ո՛չ մէկ բան կը մերժէիր ինձ՝ բայց շռայլելու եռանակիդ մէջ, բան մը կար, որ մանուկի պէս երկչոտ ու երախտընկալ մարդու պէս անզօր կը դարձնէր զիս։

Հոգիս՝ թեւարկութեանդ տակ էր։ Ու Բեզմէ դուրս ապահովութիւն չկար ինձ համար։

Տխուր օրեր էին, Հելլա՛...

Եւ երբ, խուլ ու դժգոհ ձայնով մը, բոլո՛ր վշտերս կը դնէի ոտքերուդ տակ, մաքուր ու անեզր ժպիտով մը կը յաղթէիր ինձ ու նուիրումիդ մեծութեամբը՝ զիս կը վարկաբեկէիր։ Կ'ըսէիր՝

—Տե՛ս, ամբողջովին Բուկդ եմ, զիս ունիս՝ ինչպէս որեւէ իր։ Ինչ որ կը խեղաթիւրէ հոգիդ՝ զիս կորսնցնելու վախդ է, գիտե՛մ։ Բայց զգա՛ իրանս, որ կը դողայ բազուկներուդ մէջ։ Պարզ տղայ մը եղի՛ր, սիրէ՛ զիս ու վստահութիւն ունեցիր վրաս...

Իսկ ուրիշ օր մը, ժպտուն ու կատակով, կարծես աւելի յուսահատեցնելու համար զիս՝

digitised by A.R.A.R.@

—Գիտե՞ս, կը տառապիս, որովհետեւ կը զգաս, որ վտանգը, իրապէս, քու մէջդ է։ Կրնաս բառով մը կործանել ամէն բան ու ետ մղել իմ ամբողջ սէրս։ Ամբողջ տուածիս փոխարէն՝ միայն քեզմէ մաս մը տուած ես ինձ ու բոլո՛ր դժգոհութիւններդ, փաստօրէն, ուղղուած են քու դէմ։

Կասկածս կրնկակոխ կը հետեւէր քայլերուդ։ Նայուածքս կ'ընկերանար, հիւանդ նախանձով մը՝ քու աղուոր աչքերուդ ցոլքին։ Կը բաւէր որ աչքերդ կանգ առնէին որեւէ իրի, դէմքի կամ տեսարանի վրայ՝ որպէսզի քեզ կարծեմ հեռու ու սիրտս դողայ քեզ համար։ Ցաճախ կ'արթննայի, անհանգիստ ու ծանր գիշերներու կէսին ու անկողնիս վրայ կը փնտռէի քու հարուստ իրանդ։ Ու բացակայութիւնդ՝ անկարելիօրէն կը ծերացնէր զիս։ Կը սպասէի անձկութեամբ արեւածագին, համոզուելու համար, որ շրթներուդ վրայ կրնամ ծարաւս յագեցնել ու խոնջ բազուկներովս փաթթուիլ զարնանային իրանիդ։

Տխուր օրեր էին, Հելլա՛...

Եւ քու ամբողջ նուիրումդ զիս չէր կրնար տանիլ ու հանել խաղաղութան ափ։

Ահա՛ այդ օրերու ընթացքին էր՝ որ սկսայ ցանուցիր թղթերու, գրքերուս ու տետրակներուդ վրայ՝ խօսիլ հոգիիս տենդին մասին։ Կը բաւէր, որ հասակդ կորսուէր մութին մէջ, որպէսզի բոլո՛ր վշտերս վերադառնային։ Ցաճախ կ'ընկերանայի քեզի, մինչեւ սենեակդ, ուշ գիշերին ու կը սպասէի, որ իրանդ երեւայ պատուհանիդ կիսալոյսին մէջ։ Ցետոյ բարեւդ ձգես վրաս, մեծ նուէրի մը պէս։

—Գիշեր բարի՛...

Գլխաբաց, ձեռքերս՝ գրպաններս, կը սպասէի սալայատակին վրայ, անեզր վայրկեաններով։ Հոգիդ կը զգար, որ հոդ եմ, պատուհանիդ տակ։ Ու կրկին կու գայիր եւ վշտահար, շատ զորովագին ու յանդիմանութեամբ դողացող ձայնով մը կ'ըսէիր՝

—Աշո՛տ, գնա՛ ալ, տղայ մի՛ ըլլար...

Վարագոյրիդ սեւ խորքին վրայ կ'երեւէր գեղեցիկ ու սպիտակ ձեռքդ ու նայուածքս կը կախուէր, մահուան դատապարտուած բանի մը պէս, քու գիշերային դէմքէդ։ Ի վերջոյ անկարելի կ'ըլլար այլեւս մնալ։ Կը խորասուզուէի ցայգային փողոցներուն մէջ ու դեւահար հոգիս՝ կը կռուէր մարմնիս խոնջէնքին հետ։

Երբեմն, երջանկացնելու համար զիս, հակառակ ամէն խոչընդոտի, կը գիշերէիր սենեակս։ Ատիկա մեծ զոհողութիւն մըն էր։ Կը փաթթուէի իրանիդ ու երկարօրէն կը խօսէի՝ դատարկելով հոգւոյս ամէնէն մութ անկիւնները։ Ժամը կը յառաջանար, քունը կը յաղթէր քեզ, բայց իմ հոգիս, զարթուն՝ կը հսկէր

digitised by A.R.A.R.@

վրադ։ Քունիդ մէջ, կը զգուէի վարսերդ ու անզգալի համբոյրներով կ'ողողէի քեզ, մինչեւ որ ընդոստ արթննայիր ու տայիր աւնուս։

—Աշոտ, արթո՞ւն ես...

—Այո՛, Հելլա՛, չեմ կրնար քնանալ, որովհետեւ հոգիս արթուն է, բայց դուն քնացի՛ր...

Բայց ո՛չ։ Երկուքով կը խօսէինք, ընդհատ լռութիւններով, մինչեւ որ կրկին թերթերումներդ փակուէին։ Կը ննջէի՝ ձեռքս ձեռքիդ մէջ։ Ու ձեռքդ՝ գրաի պէս էր։ Եթէ պատահէր՝ որ արթննայի գայն կը զգայի տաք ու բոլորովին իմինս ու այդ զգացումը՝ անկարելիօրէն կ'երիտասարդացնէր զիս։ Առաւօտեան, բերնիդ վրայ երկար համբոյրով մը կ'արթնցնէի քեզ ու իրանդ, թեւերուս մէջ, կը զարթնուր ու կ'ուրախանար։ Ու գիշերուան ստոյգ յիշատակը՝ ամբողջ օրուան ընթացքին՝ զիս զերծ կը պահէր ընթացիկ հոգերէն։

—Հելլա՛, Հելլա՛...

Ցաճախ կը վշտանայի դէմդ ու ժամերով կը մնայի խոով։ Ու զրեթէ միշտ, հակառակ անկներեւ անիրաւութեանս, դո՛ւն էիր, որ կ'ընէիր առաջին քայլը։ Մեծ բրոջ պէս՝ կը բռնէիր ձեռքս ու նայուածքիդ ջերմութեամբը կը յաղթէիր դեզ ու բիրտ բնաւորութեանս։ Կ'ըսէիր՝

—Կը բաւէ որքան խոով մնացինք, եկո՛ւր հաշտուինք ալ...

Այո՛, շարունակաբար զօրութիւնդ կը մեծնար վրաս, ինչու որ սկսած էի շատ սիրել քեզ։ Ու տկարութիւնս այնքան մանուկ էր եւ տմօթապարտ՝ որ չէի կրնար պահել զայն։ Մնաց որ, ձայնս կը մատնէր զիս։ Ու նաեւ այն երկար նամակը, զոր մաս առ մաս կը գրէի, ամէն անգամ որ բացակայութիւնդ անկարելիօրէն ապերջանիկ ընէր զիս։ Հետեւեալ օրը կը կարդայի քեզի, բայց կարդալէ յետոյ, կը պահէի քովս, առարկելով, որ չէ վերջացած։ Ատոր համար էր որ այդ ցանուցիր թղթերը, ծածուկ վշտով՝ որուն քիչ մը հեգնութիւն կը խառնուէր, անուանեցիր՝

Նամակ Անառաքելի

* Հելլա՛, ո՛չ, անտարակոյս արժանի չեմ այս բոլորին։ Ինչու որ, ի՛նչ որ կ'ընծայես ինձ զիս անառակելիօրէն կը հարստացնէ։ Երբ յուզումէ խոնջ ձեռքերով կը հպիմ վարսերուդ, երբ տագնապահար, ջերմ, շատ քաղցր ձեռքդ կը դնես բերնիս վրայ, երբ անօթի բազուկներով՝ կը պլլուիմ աղուոր իրանիդ, երբ կը լսեմ սրտիդ հապճեպ զարկը՝ դաստակիդ վրայ, Հելլա՛, երբ կը ստանամ քեզ, գիտե՛ս, մարմնիդ բոլոր պզտիկ բաներով, կը մոռնամ

digitised by A.R.A.R.@

բոլո՛ր կարելի ադիատութիւնները, ու ամէ՛ն վիշտ։ Քու նուրբ ու քաղցր մորթիդ վրայ՝ սիրոյ ծարաւս կը դառնայ աւելի հրամայական ու շատ գեղեցիկ։ Եւ կը մնայ առանց յագեցումի։

Անցեալ գիշեր, յանկարծ, անկողնիս վրայ, քու ջինջ ծիծաղդ հնչեց հրաշալի բանի մը պէս, մեղսակից լռութեան մէջ։ Ան հնչեղ էր եւ յաղթական։ Ան առողջ էր ու առանց խղճի խայթի. եւ ան զիս հրաւիրեց բացարձակ ուրախութեան մը։ Երբե՛ք, սպիտակ բարեկամուհի, այս սենեակը բնակելէս ի վեր, նման հրաշալի բան մը պատռած չէր խաւարը. կարծես թէ մեռեալ եղանակէ մը յանկարծ վերադարձանք զարնան։ Ծառերուն վրայ կեռնիխներ երգեցին եւ կապոյտին խորը ծաղիկներ բուսան։

Ո՛չ, Հելլա՛, անտարակոյս արժանի չեմ այս բոլորին։ Ահա՛ թէ ինչու չեմ գիտեր երախտագէտ ըլլալ։ Հասկցիր զիս ու ներէ՛ ինձ, շա՛տ սիրելի...

* Քանի մը օրէ՛ ի վեր, հոգիս ամբողջովին կ'ապրի քու եզերքներուդ վրայ։

Կայ մեծ հրճուանք մը կեանքիս մէջ, խանդավառ՝ ինչպէս յաղթանակ, զոր մարդ կը տանի թշնամիին վրայ, հրճուանք մը՝ որ քաղցր է եւ յարատեւ, մեծ եւ կարեւոր հրճուանք մը։ Ոչինչ ըրած ըլլալով՝ արժանի ըլլալու համար այս մեծ վարձատրութեան, շփոթ եմ՝ ինչպէս մանուկ մը, մեծ ուրախութեան մը առջեւ։ Օրերէ ի վեր շրթներս կը հեգեն զոհութեան նոյն եղանակը։ Կարծես թէ խելագար եմ սիրով ու կ'երկնչիմ որ չպիտի կարենամ պահել հրճուելու այս մեծ պատեհութիւնը։ Կարծես հարկ է որ ներկան դառնայ անցեալ՝ զգալու համար այս սիրոյ եւ գեղեցկութեան ժամերուն ամբողջ քաղցրութիւնն ու անբաղդատելի յուզումը։

Ո՛չ, Հելլա՛, անտարակոյս արժանի չեմ այս բոլորին։ Եւ ոչինչ կրնամ տալ քեզի՝ արտայայտելու համար իմ ամբողջ շնորհակալութիւնս։ Ես ադիատ եմ ու առանց ինքնայատուկ շնորհի։ Ձեռքերս ծանր են եւ ապերախտ։ Ամբողջ ունեցածս հինցած եւ հասարակաց բառեր են միայն, զուրկ իրենց ներքին ուժէն։ Եւ երբ իրապէս կոկորդս կը սեղմուի մակընթաց յուզումէս՝ կը վախնամ գանոնք գործածել, որովհետեւ մերկ՝ ցոյց կու տան իմ բոլո՛ր վրէպներս ու բոլո՛ր տկարութիւններս։ Հելլա՛...

Ազատէ՛ զիս ինձմէ։ Թո՛ղ վշտերս մեկնեն ու բոլո՛ր կասկածներս ընկղմէ՛ նայուածքիդ խոր ջուրերուն մէջ։

* Հարցումս մնաց անպատասխան։ Շատ ուշ եկար...

Երէկ խոնջ էիր — ինձմէ գուցէ։ Եւ առանց ուրախութեան։ Բաժնուեցանք՝ առանց սրտապնդիչ ու անուշ բան մը ըսելու։

digitised by A.R.A.R.@

Բաժնուեցանք՝ մարդոց պէս, որ լաւ շահուած առանձնութեան մը կը դիմեն, մեծաձայն։ Եւ կամ ազատութեան։ Կամ փրկարար բունի։

Կարծես թէ՝ մեր սէրը կը խրի ծանծաղուտի մէջ։ Միթէ մե՞նք ալ պիտի ճանչնանք հաշուուած բարեկամութիւնը, թշուառ ու փոքրիկ վէճեր եւ ձանձրոյթը։

Գիտե՛մ, որ անպատասխան հարց մըն է։ Եւ օրեր կան՝ երբ բառերդ կը վիրաւորեն զիս, որովհետեւ զանոնք կը զգամ ցուրտ ու շատ բանական։

Համարէ՛, շատ սիրելի՛, որ կրկին անպատեհ խորհրդածութիւններով կը պղտորեմ վայրկեանին գեղեցկութիւնը։ Բայց ձեռքդ տուր ինձ ու կեցիր հոս...

☆ ☆ ☆

✱ Ցետոյ հպարտութիւնդ սկսաւ վիրաւորել զիս։ Դիւրազգած ու կասկածամիտ դարձայ քու ներկայութեանդ։ Բառերուդ տակ սկսայ յետին միտք փնտռել։ Եւ երբ չէի գտներ՝ ցասումս կը մեծնար դէմդ, որովհետեւ կը կարծէի թէ նրբամտութեանս պակասէն է։ Կարծես մեծապէս հիւանդ էի սիրով ու ջերմս հետզհետէ կը բարձրանար։ Միակ ապաւէնս՝ սպիտակ էջեր էին, ուր կը ձգէի, անձերելի մանկութեամբ մը, բոլոր վշտերս։

✱ Եթէ տուածէդ աւելին կը պահանջեմ, կրնաս հաւատալ, ագահ ըլլալուս համար չէ, եւ ոչ ալ գռեհիկ եւ սողուն ցանկութիւնն է, որ զիս կը բերէ քեզի, քանի որ երէկ գիշեր իսկ, քեզի առաջարկեցի փորձել զիս, չափելու համար բարեկամութիւնս։

Եթէ տուածէդ աւելին կը պահանջեմ, որովհետեւ մեծ է հպարտութիւնս։ Հոգիս կը զգայ տարբերութիւնը միւսներէն ու չի գոհանար ընդունելով՝ ի՛նչ որ սիրով կու տան իրեն։ Կ'ուզէ որ ինքնաբեւս, բանայ ափը ու տայ ամբողջ ունեցածը։

Բայց քու հպարտութիւնդ խորապէս կը վիրաւորէ զայն։ Ինչո՞ւ կը կրկնեմ՝ ինչ որ երէկ ըսի արդէն։ Որովհետեւ կրկնելով կ'ազատագրուիմ ցաւէս։ Հելլա՛, հարկ է որ ըմբռնես՝ որ անսարկելիօրէն զօրաւոր է դիրքդ՝ քանի որ միշտ բան մը **կու տաս**։ Հարկ է որ ըմբռնես՝ որ անտարակոյս որոշ նուաստութիւն կայ իմ խաղացած դերիս մէջ, քանի որ՝ **միշտ կ'ընդունիմ**, եւ ինչպէ՞ս կրնայի մերժել, ըսէ՛, Հելլա՛...

digitised by A.R.A.R.@

Կ'ըսէի բեզի, որ աղբատ եմ։ Ու կը զգամ, որ վրիպած, տըխուր ու անկարող բան մը կայ այս բառին մէջ։ Կ'ըսէի՝ ձեռբերս ծանր են եւ ապերախտ. այսուհանդերձ գուցէ յիշես օր մը, որ ես եւս կարողացայ բան մը աւելցնել կեանքիդ մէջ, ընդարձակել բեզ։

Հպարտութիւնդ, խորապէս կը վիրաւորէ զիս։ Երբ կը հպիմ ձեռբերուդ ու կը զգամ մարմնիդ ջերմութիւնը, երբ շրթներս կը հայցեն բու տաբ եւ անգութ բերանդ եւ լիութեամբ զայն կու տաս ինձ, երբ կը խօսիմ բեզի՝ բառերուս ամբողջ տենդովը ու կը ժպտիս, հպարտութիւնդ՝ ձեռբերուդ եւ բերանիդ վրայ ու աչբերուդ խորը, կարծես կը խնդայ գունատ երեսիս։ Զայն կը զգամ զիս սիրելու եղանակիդ, շռայլութեանդ, արցունքներուդ մէջ։

Եւ յետոյ, երբ յոգնած կամ տխուր ես ու չես ուզեր սիրե՛լ զիս...

Զայնս կը դողայ յուզումէն։ Գգուանքներս կը մնան անաւարտ ձեռբերուս վրայ եւ նայուածքս կը մսի։ Գիտե՛մ, որ ժամ մը յետոյ, կրկին պիտի վերադարձնես ինձ՝ բեզ սիրելու ամբողջ իրաւունքս։ Պիտի տաս աւելին՝ բան ի՛նչ որ կը սպասէի. բայց մտածէ՛ բիչ մը ու ըսէ ինձ, չե՞մ նմանիր միթէ գէշ ժամու հասած հիւրի մը որ կը բախէ դուռը անձկութեամբ եւ որուն կը պատասխանեն — Հանեցէ՛ք ժամէ մը վերադառնալ ու սիրով պիտի ընդունինք ձեզ, թանկագին բարեկամ...

Հպարտութիւնդ կը վիրաւորէ զիս, ինչու որ ես ալ հպարտ եմ։ Ու հոգւոյս դեզ բնոյթը ո՛չ ոբի կ'ուզեմ գիջիլ։ Քանի՞ անգամներ, համբոյրներուդ կէսին, նայած եմ տխրութեամբ բեզ եւ ուզած եմ ըսել — կը բաւէ՛, չե՛մ ուզեր այլեւս, մի՛ տար ալ, սպիտակ բարեկամուհի։ Զէ՞ որ գիտես թէ սիրոյ թշուառ մուրացիկ մը չեմ, Հելլա՛, յարգէ՛ հոգւոյս անկախութիւնը...

Օ՜, հպարտութիւնդ կը վիրաւորէ զիս։ Հա՞րկ է որ դեռ կրկնեմ այս թշուառ, անարգ խօսքը, որպէսզի ըմբռնես հոգւոյս թշուառութիւնը։ Որպէսզի փրկես զիս ինձմէ։

* Ո՛չ, իրաւունք չունիս ենթադրելու, թէ մարմնիդ տենդն է միայն ու գգուանքներուդ խելագար ուրախութիւնը, որ կը յաղեցնեն զիս։ Ո՛չ, իրաւունք չունիս կարծելու՝ թէ միայն սեռային հաճոյքն է՝ որ զիս կը պահէ պատուհանիդ տակ։ Որովհետեւ բեզ ճանչնալէ առաջ միշտ ունէի այդ զանցառելի, պզտիկ բանը։ Բայց հեշտութիւնը տխուր է եւ ամէ՛ն սիրոյ ժամէ յետոյ՝ բերնիս վրայ միշտ մոխիրի համ կը մնար եւ շատ մեծ տխրութիւն մը, դառնութիւն եւ հմայաթափութիւն՝ մարմնիս մէջ։ Նոյնիսկ բիչ մը զարշանք։ Եւ մեծ բաջութիւն հարկ էր, Հելլա՛,

digitised by A.R.A.R.@

սիրալիր ու հեզ ըլլալու համար, այն անգէտ կամ պատահական աղջկան հետ, որ սխալը գործած էր անկողինս բաժնելու. թշուառ բան մըն էր հաճոյքը, Հելլա՛...

Բայց թեզ հետ՝ երբեք չպատահեցաւ ատիկա։ Ծունկերուդ առջեւ՝ հոգիս միշտ կը խայտար ու զգուանքներով՝ ձեռքերս շոայլ էին միշտ ու գորովով՝ ձայնս թրթռուն։ Շրթներս՝ առանց սուտի էին ու բառերս՝ առանց կեղծաւորութեան։ Երբեք հոգիս լիուն չմնաց այդ բանէն յետոյ։ Ընդհակառակն, մեծ խաղաղութիւն մը կ'իջնէր վրաս եւ մարմնիս մէջ՝ ընդարձակ ու առողջ ուրախութիւն մը։ Անդամներս կը շարունակէին հրաշալիօրէն սիրահար մնալ՝ թու գիրգ իրանիդ եւ ամբողջ էութեանս վրայ կ'իյնար սիրոյ թաղցր եւ ջինջ թուն մը։ Գլուխս կը դնէի ուսիդ ու մանուկի պէս կը ննջէի։ Աւելի յետոյ էր միայն՝ որ վիշտս կը վերադառնար ինձ, կը գրաւէր իր հին տեղը ու բինախնդիր եւ անողոք բառերով, կը սուլէր ականջիս տակ։

Հպարտութիւնը, խորապէս կը վիրաւորէ թեզ։ Եւ այդ վէրքը դեռ տաք է ու արիւնայեղց։ Ամբողջ գիշերը պիտի հոգիդ թափառի այս նախադասութեան շուրջ ու մարմնիդ բոլոր մասերով, պիտի զգաս ինքզինքդ նուաստացած ու վիրաւոր։ Զի թշուառ մուրացիկ մըն ես սիրոյ, մէկը շատերէն։ Օ՜, ռեւէ մէկը։ Ու գիտենք մենք, ես ու դուն, որ դուն չես ուզեր ծռիլ մինչեւ հող։ Խե՛ղճ դուն։ Շտկէ՛ հասակդ ու այլեւս ո՛չ մէկ բան ընդունէ, երբ գիտես, թէ չե՛ս կրնար փոխարէնը հատուցանել...

Այսպէս էր մեր օրէնքը, դեռ անցեալ տարի, կը յիշե՞ս...

Հպարտութիւնդ կը վիրաւորէ զիս, Հելլա՛, ու վէրքը դեռ բաց է ու կը կոտտայ։ Հասկցի՛ր զիս։ Մի ըսեր, թէ այլեւս անզօր ես, դեռ պզտիկ աղջիկ մըն ես տխրութեանս դիմաց։ Այնքա՞ն կարելիութիւններ կան աչքերուդ խորը ու այնքա՞ն հաւատարմութիւն ձայնիդ մէջ։ Վերադարձուր ինձ իմ կատարեալ խաղաղութիւնս, եղի՛ր բոյր ու խնամէ՛ այս հիւանդ տղան։ Տո՛ւր ձեռքդ ու համբոյրներուդ տարափին տակ խեղդէ՛ այս հին վիշտը։ Օ՜, կը դողան ձեռքերդ եւ բերնիդ վրայ, կարծես ծաղիկներ կը ծլին։

Գիշերը սեւ է դուրսը։ Բախէ՛ դուռը ու մտիր ներս, Հելլա՛։

☆ ☆ ☆

* Լոյծ ու մեղկ յետմիջօրէ մըն էր։ Ուրախութիւնը մարմին առած կը թալէր փողոցներէն։ Միասին գացինք թատրոն։ Կը

digitised by A.R.A.R.@

խաղայինն **Մարիվոյի** մէկ գուարթ թատերգութիւնը։ Թատրոն երթալէ առաջ՝ թեւանցուկ մանն եկանք սօսիներուն տակ, յետոյ գացինք պարտէզ։ Երեկոն անգայտ ու գուարթ էր։ Ու ան անառարկելիօրէն շռայլ, բաղցր եւ գորովագին աղջիկ մը եղաւ ինձ համար։ Առիթէ մը օգտուելով, ահա՛ այս երկտողը կը գրեմ՝ որպէսզի վաղը կարդամ իրեն։ Յետոյ ի՞նչ պիտի ընենք, արդեօք պիտի յաջողի՞նք այս հրճուանքը երկարաձգել ու գիշերը մեզ ո՞ւր պիտի գտնէ...

Իրաւ որ, չե՛մ կրնար ըսել բեզի, պզտիկ սիրելի՛...

* Շնորհակալութիւն, Հելլա՛, ամբողջ օրուան եւ գիշերուան կէսին եւ բոլո՛ր տուածներուդ համար, ծաղիկներուն եւ բառերուդ եւ անհաշիւ համբոյրներուդ։

Ինչո՞ւ համար մարդ չի կրնար անաղարտ պահել միշտ իր ամբողջական, լրիւ հպարտութիւնը։ Որքա՞ն փխրուն է, Հելլա՛, որոշ վայրկեաններու ընթացքին մեր կամքը։ Կրնաս ներել կամ շնորհակալ ըլլալ ինձ, յամենայն դէպս, հակառակ խոստմանս, չեմ ուզեր սենեակդ գալ այսօր։ Քեզ կ'ուզեմ գիտնալ, այսօր, հեռու ինձմէ ու մերձ նոյն ատեն՝ բու բացակայութեամբդ։

Կը յիշե՞ս, Հելլա՛, այն բանի մը էջերը, որ միասին կարդացինք երէկ, երբ դուրսը գիշեր էր ու մենք երջանիկ էինք, մեր մարմիններուն բաղցր խոնջէնքովը։ Կը յիշե՞ս բու խենթ ու մելամաղձիկ երգերդ, որ կարծես կը խեղդուէին բարձին մէջ եւ իմ անյագուրդ ծարաւս։ Իմ գլանիկներս եւ բու մարգարտածաղիկներդ։ Քու ձեռքերդ՝ շատ սպիտակ ու հեշտագին եւ գիշերը։ Բուռն եւ հպարտ համբոյրներդ եւ իմ ձախլիկ գուրգուրանքներս։ Եւ սպասեակը՝ որ կը ժպտէր, ձայնագիրը՝ որ կը խնդար։ Ու այն տղան, իր թուխ դէմքով՝ որ ծարաւով կը նայէր բեզ։ Ու անձրեւը փողոցին մէջ, թրջած լոյսերը կտուցներուն...

Եւ երկդիմի հրաւէրդ, երբ շունչդ ծոծրակիս վրայ, ըսիր՝

—Եկո՛ւր, երթանք իմ սենեակս...

Ու իմ պատասխանս առանց հեգնութեան, բու նահանջդ, իմ բրիջս...

Կը յիշե՞ս Հելլա՛...

Վաղը, արեւածագին, պիտի գամ ու արթնցնեմ բեզ։ Ու բարձիդ բով՝ պիտի խօսիմ ականջդ ի վար։ Յետոյ միասին պիտի երթանք պտոյտի, արտերուն մէջ։

* Այս դժնէ ու ամայի տարածութեան մէջ՝

Մնացի առանձին։ Հոգիս սիրով խելագար։ Ո՞ւր ես, Հելլա՛...

Պիտի գայիր, չեկա՛ր։ Մեր միջեւ, գուցէ կը ցանկաս, որ լայնանայ տարածութիւնը...

digitised by A.R.A.R.@

—Տե՛ս, աղջի՛կ անողոքելի, ես քեզի պէս չեմ։ Ու կ՚ուզեմ, որ սենեակ վերադարձիդ, իրիկունը, թղթիկ մը գտնես ինձմէ։ Ի՞նչ փոյթ քու երկդիմի ու ծուռ նախադասութիւններդ, քու բառերդ՝ որ կ՚ուզեն մնալ անտարբեր ու առանց ջերմի, ի՞նչ փոյթ աչքերուդ չարութիւնը ու ձեռքերուդ ցուրտը, սիրելի՞ս։ Կ՚անցնին, կը կորսուին վաղը արժանապատուութեան այս փցուն խնդիրները, գէշ հասկցուած պատմութիւնը կը ծածկէ իր գէշ դէմքը եւ առօրեայ պզտիկ դժուարութիւնները՝ աւելի կը մեծցնեն մեր մեծ կարօտը։ Կարեւորը այն է, որ երբեք մարդ չսակարկէ իր բարեկամութիւնը։ Մնայ առատաձեռն։ Կարեւորը կենալն է զարթուն ու քաջ սրտով՝ մեծ ցաւերուն դիմաց, ունենալ անապական հոգի ու անսպառ խանդավառութիւն։

Գնա՛, վերադարձի՛ր մեր մեծ սիրոյն, առանձնութեանդ մէջ։ Եւ գիշերը անկողնիդ վրայ, ուր իմ յիշատակս պիտի գրկէ իրանդ, բաց գիրք մը ու բարձրաձայն կարդա՛ մեր սիրած էջերէն մէկ քանին, ինձի համար։ Տե՛ս, հակառակ ամէն բանի, ահա՛ հետս ես դուն, քովս ի վեր, փողոցներու գաղջ խաղաղութեան մէջ, շա՛տ սիրելի։

Տխուր եմ ու գէշ է տրամադրութիւնս եւ ահա՛ որեւէ մէկն եմ փողոցին մէջ, որ չի գիտեր, թէ ի՞նչ պիտի ընէ քիչ յետոյ...

Հելլա՛, տխուր մէկը որեւէ...

* Լա՞ւ ես, բարեկամուհի՛ս, ըսէ՛, լա՞ւ ես...

Լաւ ընկերնե՞ր, առաջուան նման, աւելի՞, պակա՞ս...

Բարե՛ւ, չար, պզտիկ գայլ, չար, սպիտակ գայլ...

—«Իրա՛ւ է, յանցաւոր եմ պատմելուս համար այս բոլորը,— ըսաւ կէս-լուրջ, կէս-ժպտուն, բայց ինչո՞ւ այդքան կարեւորութիւն ընծայել, օդին մէջ նետուած խօսքերու»։

—«Իրա՞ւ, երբեք ամբողջ գիշեր մը առանձին չէ՞ք հսկած,— հարցուց դանդաղօրէն խոնարհելով իր հայեացքը»։

* Կրկին բարի գիշեր, Հելլա՛ եւ աղուոր արեւածագ։

Բարեկամուհի՛, աղջի՛կ սիրոյ, անո՛ւշ սիրելիս, կրկին բարի գիշեր...

Մարմինս ծարաւ է աղուոր իրանիդ, ձեռքերս՝ ձեռքերուդ գորովին...

—«Երբ ձեռք տուինք իրարու, ցտեսութիւն ըսելու համար, առաջին անգամ ըլլալով զգացի, որ շատ լուրջ բան մը տեղի ունեցած էր կեանքիս մէջ»։

digitised by A.R.A.R.@

* Եկո՛ւր, բախէ՛ դուռը, մտի՛ր ներս։

Քու սպիտակ ու անծնուէր գեղեցկութեամբդ փարատէ՛ այս մեծ վիշտը։

Բարե՛ւ, բարի՛ գիշեր, բարեկամուհի՛ եւ շատ մը ուրիշ բաներ, աչքերուդ ու ձեռքերուդ վրայ, շատ մը ուրիշ բաներ...

—«Քեզմէ կը խնդրեմ միայն գրել ինձ՝ եթէ կ'ուզես որ գամ գտնեմ քեզ։ Պիտի ըսեմ՝ ի՛նչ որ ըսես»։

—«Միշտ անհեթեթ է վինիլ։ Բառերը ոչինչ կը բացատրեն։ Եւ դուն գիտես, որ իրապէս, այս բոլորը մեծ բան մը չեն։ Ինչ որ կարեւոր է, այս երկրին վրայ, ընդունայն իրար չբզկտելն է, սիրելի՛ս»։

Այս գիշեր պիտի գամ առ քեզ թրջած ծաղիկներով,
Գարնանային շաքիլներ ափերուս մէջ,
Կոկորդիս մէջ՝ խեղդուած հեծկլտումներ...
Կարկամ մատներուս վրայ երկչոտ, անուարտ զգուանքներով,
Իմ թշուառ, աղքատ սիրովս պիտի գամ առ քեզ։
Տաք ու յուսահատ ձայնիս մէջ, թռչուն մը վիրաւոր
Պիտի երգէ խաղաղութեամբ...
Տխուր եւ ծաղկայեղց ծառի մը պէս այս գիշեր բազկաբաց,
Պիտի մերձենամ առ քեզ։

Աւա՜ղ, աւա՜ղ, ծաղիկները չեն ծլած դեռ,
Գարնան պտուկները չեն պայթած, ջուրերը
Պղտոր են, անուրախ...
Մատներէս կը կաթին արեան կաթիլներ, աւա՜ղ,
Եւ հին երգ մը գիտեմ միայն, բարեկամուհի,
Երգ մը՝ զուսաթափ, հմայաթափ,
Զոր կը կրկնեմ միշտ պատուհանիդ տակ,
Ու կը մսիմ փողոցին մէջ, տեղատարափ կայ
Քաղաքին վրայ...

* Հասկ մը՝ ինչպէս կը հակէ գլուխը, արեւին համբոյրին տակ, ես ալ ահա՛ կը խոնարհիմ ակնարկիդ առջեւ։ Ինչպէս տրտում ու մսկոտ ծաղիկ մը, որ իր պսակը կը կարկառէ ծաղող լոյսին, ե՛ս ալ խոնջ դէմքս առ քեզ ահա կ'երկարեմ։ Ու եթէ չեմ ուզեր բախել դուռդ, դուն գիտես, որ հպարտ ըլլալուս համար չէ։ Ոչ ալ տխրութիւնս է պատճառ, որովհետեւ քու ներկայութեանդ հոգիս կ'ազատի իր բեռէն։ Պզտիկ ու քաջ տղայ մը կ'ըլլամ ու կը ժպտիմ աչքերուդ։ Քու ներկայութեանդ՝ բոլո՛ր ուրախութիւններս կը վերադառնան, ինչպէս նժդեհ ծիծեռնակներ դէպի տաք երկիր։

digitised by A.R.A.R.@

Որովհետեւ, սկսած եմ շատ սիրել քեզ, Հելլա՛, ու սիրտս իր տկարութենէն կը վախնայ, ահա՛ թէ ինչու չեմ զար։ Ասիկա եւս դուն գիտես։ Ուրեմն ինչո՞ւ չես բարձրացներ գիս առ քեզ ու չես օրօրեր անհանգիստ հոգիս. ինչո՞ւ կը լռես, երբ հարկ է խօսիլ ինձ, փարատելու համար այս մառախուղը ու անկարեւոր բաներ կ'ըսես, երբ հարկ է լռել, Հելլա՛։

Ամէ՛ն օր ունի իր ցաւի բաժինը, այլեւ իր ուրախութիւնը։ Երկու օրէ ի վեր, եղանակ մը կար հոգւոյս խորը։ Եւ այդ եղանակը քեզ համար էր։ Ձայն կրեցի շրթներուս վրայ եւ ձայնիս մէջ։ Եւ կարծես թէ դուն էիր, որ կը մրմնջէիր զայն՝ իմ ձայնիս մէջ։ Երկարօրէն կը թալէի փողոցներէն եւ երբ տուն կը վերադառնայի, կրկին պզտիկ երգ մը կ'ըլլար շրթներուս վրայ, եւ այդ երգը կ'ըլլար բուկդ։ Ու ան կը թափառէր սենեակիս մէջ եւ իրերուս վրայ։

Հին երգ մըն էր ու շատ տխուր։ Եւ կը կողկողար շրթներուս վրայ։ Կ'ըսէր.— Մէկը դուրսը կու լայ, հոգիդ չըլլա՞յ, տանիքին վրայ, յիմար տղայ... կ'ըսէի.— Չէ՛, ծանօթ մէկն է, ձայն մը գուցէ, կը կանչէ գիս, երթա՛մ բանամ դուռը կամաց։ Հին երգ մըն էր, թիչ մը յիմար, քեզի համար էր եւ ինձ համար։ Ձայն կ'երգէի պզտիկ ձայնով մը մանկական, կարծես մէկն էր թափառական, օտար երկիր անմխիթար, զայն կ'երգէի քեզի համար։ Երբ լռէի՝ կարծես թէ դուն կը սկսէիր երգել՝ մանուկ իմ ձայնիս մէջ։ Ու ինձ համար։

Ան շողոմ էր, թռչուն ու մերկ ու շատ պզտիկ։ Ու անուշ էր, անուշ՝ քեզ պէս, տխուր՝ ինձ պէս։ Կը հեծկլտար, իմ ձայնիս մէջ ու ձայնիդ մէջ, յիմա՛ր, յիմա՛ր, ինծի համար եւ քեզի համար։ Հին երգ մըն էր, ըսի, Հելլա՛...

Ու յետոյ կար՝ տարօրինակ երազ մը հոս, խաւարին մէջ։ Ո՛չ քեզի համար, ո՛չ ինձ համար։ Ու մանուկներ կապուտաչուի, պարեզօտով ալեծածան, մէյ-մէկ շուշան ձեռքերնուն մէջ։ Կայինն ծերեր կորաքամակ ու անկարող շուայտութեան ու սիրելու անընդունակ։ Հին երգ մըն էր, ըսի, Հելլա՛։ Ու ամեն էր, անծայր գիշեր։ Մանկուհի մը կը հեծէր ցած, մատը դրած իր ծաղկանուշ բերանին վրայ.— Ձըլլա՛յ երգէք, չըլլա՛յ, չըլլա՛յ...։ Կու գար անձրեւ, բայց ծաղիկներ կայինն կարմիր՝ քարերուն վրայ եւ արտոյտներ՝ քու ուսերուդ։ Արտասուելու չափ տխուր էր։ Ու ես ըսի.— Մէկը չկայ, որ վերջապէս զայն ինձ բերէ...

Ըսիր՝

—Լռէ՛, պզտիկ յիմար, լռէ՛, լռէ՛...

Ու մանկուհին կը հեծէր ցած, մատը դրած իր ծաղկանուշ բերանին վրայ՝

digitised by A.R.A.R.@

—Զըլլա՛յ կարծէք՝ որ երկուքդ պիտի ընդմիշտ սիրէք իրար ու պատկանիք միշտ իրարու...

Ու առաւօտը հեռու էր, դեռ շատ հեռու։ Ու դուն ըսիր՝

—Չպատկանի՛նք ալ իրարու...

—Օ՜, ո՛չ, Հելլա՛, պիտի ըլլաս դուն դեռ իմս։

Ու ձմեռ էր, անձայրք գիշեր, արտասուելու չափ տխուր էր։ Կու գար անձրեւ, բայց ծաղիկներ կային կարմիր՝ տանիքին վրայ ու արտոյտներ՝ քու ուսերուդ։ Կային նժդեհ ծիծեռնակներ, զոյգեր գինով՝ փողոցին մէջ, լոյսի կտուց, եղրեւանի։ Սաւանները ծալքերուն մէջ՝ կային ծիլեր ու բերնիդ վրայ կարծես համբոյր մը կը ծլէր։ Ըսիր.— Թաց են մազերս դեռ եւ իրանս կը դողդողայ։ Բազուկներուս մէջ գրկեցի մարմինդ մերկ։ Հեծկլտացի՛ր։ Ըսիր.— Երբե՛ք չխոովինք իրարու դէմ...

Հին երգ մըն էր միայն, Հելլա՛, ան շողում էր, թուչուն ու մերկ։

—Կը սխալիս, երազ մըն էր լոկ ցայգային։ Երջանկութիւնը մնաց հեռու, չպատկանինք ա՛լ իրարու, ըլլա՛նք միայն լաւ ընկերներ...

—Հին ընկերնե՜ր,— կ'ըսեմ ծաղրով,— ի՜նչ սնանկ բառ։ Ադուր երազ մըն էր, Հելլա՛, կը թափէին անթիւ աստղեր գորգերուն վրայ։ Յետոյ մէկէն, երկուքս մէկ եկանք ծաղկուն բարձերու մէջ։ Չէինք գիտեր, թէ ո՞ւր էինք եւ ո՞ր ամսուն, միայն ջուրեր կային հոսուն ու թուչուններ ճիւղերուն մէջ։ Եւ խոտերէն կը բարձրանար մրմունջ մը ծոյլ։ Ու մողէսներ կային կանաչ։ Համբուրեցի ձեռքերդ մերկ, ձեռքերդ՝ որ ցողաթաթախ էին ու գով։ Ըսի.— Հոգիս, անուշ Հելլա՛, խենթ է սիրով...

—Լռէ՛, լռէ՛. երազ մըն է լոկ ցայգային։ Ու երգ մը հին...

—Ու դուն, գիտե՞ս, Հելլա՛, շատ գէշ աղջիկ մըն ես, գիս կը ձգես բնաթաթախ՝ այս շնչահեղձ երկրին վրայ։ Զիս կը ձգես սիրոյ ծարաւ...

—Հարկաւ, հարկաւ։ Սպասեցի բեզի անձկաւ, պզտի՛կ յիմար, ու կը յիշե՞ս բնաւ չեկար։ Ու օրերով...

—Խոով էի։ Ու բեզի պէս բիչ մը հպարտ։ Բայց օրերո՜վ...

—Կրցար հեռու մնալ ինձմէ։ Ու ուշ է ալ։ Լաւ է կրկին ըլլաս հպարտ, ըլլաս խոով. Օ՜, ինչպէս թաց են վարսերս, ցողաթաթախ...

—Գլուխդ դի՛ր ձեռքերուս մէջ, ննջէ՛, Հելլա՛...

*** Մածկեցէ՛ք ամբողջովին ցփսիով մը կարմիր,**
Մերկութիւնն իր վտիտ՝
Հիւանդ աղջկան։

digitised by A.R.A.R.@

Օրուան ծագումէն առաջ հանգչեցուցէք զայն,
ցփսիին տակ կարմիր,
Ամբողջովին մերկ, թրթռուն ու մաքուր իր
մանկութեամբը,
Տիւանին վրայ...
Առաւօտեան պիտի գան, բազուկներու մէջ
ցաւատանջ, պիտի տանին զայն։
Դնեն դագաղի մէջ ցուրտ
Ու որպէս սիրոյ դաւոն բեռ վիրաւոր ուսերու վրայ,
Զայն պիտի դնեն ցած՝ կարմիր հողին ծոցը...
Ան սպիտակ էր, անուշ, ան ծաղկած էր կարծես։
Կը բրբջար՝ ինչպէս ջուրը կուժին մէջ
Ու ուրախ էր ամբայնի նառազայթի պէս...
Օրուան ծագումէն յետոյ, պիտի տանին զայն, աւա՜ղ,
Հաւաքեցէք վարսերը թաց ու հոտուընտեցէք զայն,
անեզր բունին համար։
Միացուցէք իր աղուոր ձեռքերը նորաբոյս
կուրծքերուն վրայ
Ու ի յիշատակ իրեն փոսին բով ծառ մը տնկեցէք...

(Շար. 3) ՎԱՉԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Փ. ԺԵՐԱՆԵԱՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԹԱՑ ԱՉՔԵՐԸ

Թաց աչքերը
կ'ուրուագծեն փոթորիկը վերահաս,
կամ հեռացող նաւն անծիր՝
իր կայմերով հողմավար...

Խութերու գէջ հայեացքին մէջ՝
փակած նիչեր աղերսաձայն՝
թռչուններու երամն յետին
կը չուէ՛
հեռուներու բնազդական լուսաբացին։

Իր անցեալի անշրջագիծ պատկերով,
եւ Բարափի ալեկոծուած մթութեամբ՝
մարդը միշտ հոն է սակայն
եւ յայտնի չէ, թէ ան որուն կը սպասէ...

Տարիներուն հետ բեռնաւոր
նաւերն ընդմիշտ մեկնեցան,
մինչ իր բիբին գիշերներէն դեռ ստկայծ՝
միտքը կ'երթայ յուզելու վերջին ճանճանչն արեւին։

Ծո՛վ դառնահեծ,
ալիքներուդ թախանձանքովն երկնաբախ՝
ո՞վ կը ծայնէ
այն չթափուած արցունքներուն,
երբ կը նայիմ աստղերուն...

digitised by A.R.A.R.@

ԲԱՑԱԿԱՆ

Կու գայ պահը
եւ խորասոյզ աչքերուդ
հայելիին մէջ բացական կը մնամ ես միմիայն,
երբ մոմերու նախավերջին նշոյլներէն սթափած՝
հեւք ու ծիծաղ
կը բաժնեկցին
տանս երկու բազկաթոռներն անտէրունջ։

Անծանօթի քունքերն ի վար
կաթող անձրեւն անընդհատ
զիս կը փակէ
դուռներու արտասովոր լռութեամբ,
ինչպէս Բայլե՛րդ խոնաւ՝ Նոյեմբերի վերջերուն,
ինչպէս ծիծա՛ղը դէմքիդ՝ օտարի ցուրտ այտերուն։

Մէկը երկչոտ կը հակի
էջերուն վրայ շուրթերուդ՝
վերջալոյսի շշուկներն ընթեռնելու։

Կը շիկնի քար մը յանկարծ,
մեր մթագնող մենութեանց
տարածքները ցոյց տալու...

Բոլոր զոյներն անանուն
կը ձայնակցին
մանուշակի մը տարաժամ ստուերին։

Լռութեանդ ծաւալով
գիշեր մը զիս կը խուզարկէ լռելեայն,
իր մութին մէջ՝
ծոցատետրիս պոկուած էջը
ու ջնջուող դէմքիդ նշոյլը վրան։

digitised by A.R.A.R.@

★ ★ ★

Լուսազալի մրմունջներով
բացուած գրոյկը գիրգ՝
կախարդաձայն սօսափիւն հետ էջերուն՝
երկու տողեր կը վերհիւսէ...

Ձա՛յնդ՝
երեխաներու հեքիաթախօս մտերմութիւնն
հանդերձող
տուներու սպիտակ երեկոյին՝
թռչունի մը անմայրամուտ ծփանքին
թեւերս
դեռ շղթայուած կը պահէ։

Լուրի՛նդ,
կէս գիշերէն մինչ լուսաբաց երկարող,
քաղցրաձաւալ կենսագրութիւն
բերթողներու ներշնչման...

Սիրելիս,
ծառերու բարձրացող տառապանքէն
տերեւները՝
չարտաբերուած ճիչերով՝
կը գալարուին
տիեզերքի ամենամութ բոպէները
արթնցնելու
սաղարթին մէջ աչքերուդ։

ԱՇՈՒՆ

Մեր աչքերուն մանկածիծաղ քթումներով
Ասեղնագործ վերջալոյսը,
Իր շրջանակն երբեք պիտի չունենայ...

digitised by A.R.A.R.@

Տերեւներուդ անոտնաձայն շուրջպարին
Պարողներդ միշտ անծանօթ մնացին
Աչքերուդ մէջ կաղնեգոյն։

Մերկ են ճիւղերն
Ու պատրաստ յուղարկաւոր ծէսերուն,
Ինչպէս ձեռքերն ամբարձիգ
Կախարդուած քուրմերուն։

Ափերուս մէջ
Երկու ափեր
Չիս կը տանին
Մայրամտող ցողունները էն ալ անդին,
Այտերուդ վրայ մարմրող
Կրակի մենախօսութիւնն ուսկնդրելու...

Երկու աստղեր,
Տիեզերքի հեռուներէն,
Իրենց խոնաւ նշոյլներով՝
Քերթուած մը կը մակագրեն
Սպիտակ էջերուն վրայ այտերուդ...

Քամի՛,
Առաւօտեան ժամը հինգին կաղկանձէ.
Ես դեռ մանկուց
Տուն չդարձող նամբաներէն
Ժառանգեցի
Ուրուաձայնը
Կողոպտուած մեր բայլերուն...

ՓԱՆՈՍ ՃԵՐԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ԱՆԴԱՐՁ ՄԵԿՆՈՂՆԵՐ

Հակառակ էջով մը կամ աւելի էջերու վրայ կեանքէն հեռացող գրողներուն ու արուեստագէտներուն յարգանքի անկիւն մը ստեղծելու մեր տրամադրութեան, տարբեր պատճառներով յաճախ հնարաւոր չէ եղած մեզի կատարել այդ սրտայոյզ պարտականութիւնը։

Տարիքի բերումով թէ անբնական պայմաններու մէջ, անցեալ տարի եւս եղան անդարձ մեկնողներ, որոնց յիշատակը դժուար եղաւ նշել ընթացիկ ամիսներուն։ Սակայն հակառակ ակամայ այս ուշացումին, խմբագրութիւնս որոշած է անպայման յարգել անոնց յիշատակը, հաշուի առնելով մա՛նաւանդ 1991-1992 տարեշրջաններուն հողին դարձած դէմքերը։

Առաջիններէն մէկը՝ Սուրէն Ասատրեան, որ վերջին քառորդ դարուն պարսկահայ մեր մտաւորական շրջանակները շարժման մէջ դնող ուժերէն մէկը հանդիսացաւ ու եղաւ նոյն ատեն գրական կարգ մը ձեռնարկներուն ոգին։

Մանուկ հասակին հայրենիքէն աքսորուած Սուրէն Ասատրեանի այրող կարօտներէն մէկն էր տեսնել իր ծննդավայր Գառնին եւ այդ բախտը տրուեցաւ իրեն օր ծերութեան միայն, երկու տարի առաջ ու, անմեկնելի առեղծուած, իր կարօտին յագուրդ տալէն կարճ ատեն մը ետք, յաւիտենապէս գոցեց իր աչքերը։

Իր կենսագրական գիծերուն ու հայրենական հանդիպումներուն ընթացքին ունեցած մէկ զրոյցին հետ՝ հետագայ էջերուն իրմէ կը ներկայացնենք նաեւ կարճ պատմուածք մը, որ հիւսուած է նոյնպէս կենսագրական հէնքի մը վրայ։

Սուրէն Ասատրեան

8 Սեպտեմբեր 1991ին, Թեհրանի մէջ, սրտի կաթուածի հետեւանքով 75 տարեկան հասակին մահացաւ մեր աշխատակիցներէն Սուրէն Ասատրեան։

«*Բագին*»ի ընթերցողներուն ծանօթ արձակագիր Սուրէն Ասատրեան կը ծնի 1916ին, Գառնի, դաշնակցական անուանի մարտիկ Խնկոյի յարկին ներքեւ։ Փետրուարեան ապըստամբութենէն ետք, երբ համայնավարները վերստին կը տիրանան Հայաստանի իշխանութեան, խմբապետ Խնկօն ընտանեօք կ'անցնի Պարսկաստան։ Կարճ ժամանակ մը անց, ընդառաջելով Խ. Հայաստանի կառավարութեան կոչը, Խնկոյի կարգադրութեամբ՝ կինը, տղան (Սուրէնը) եւ փոքր աղջիկը կը վերադառնան Հայաստան, ուր կ'ենթարկուին Չեկայի անմարդկային հալածանքներուն եւ 1925ին, Հայաստանէն վտարուելով՝ վերստին կ'անցնին Պարսկաստան, այս անգամ ճաշակելու համար տարագրութեան ծանր պայմանները։

1929ին, արկածի հետեւանքով կը մահանայ Սուրէնի հայրը եւ ընտանիքին ամբողջ բեռը կը ծանրանայ մօրը ուսերուն։ Պատանի Սուրէն այս անգամ կ'ապրի դրբութեան դառնութիւնները՝ առանց հրաժարելու բարձրագոյն ուսում ստանալու իր երազէն։

Մարաղայի նախակրթարանը աւարտելէ ետք, կը յաճախէ Թաւրիզի Կեդրոնական միջնակարգ վարժարանը։ Ապա կը ստանայ բարձրա-

digitised by A.R.A.R.@

գոյն կրթութիւն եւ կը մասնագիտանայ Քիմիագիտութեան ճիւղին մէջ:

Համալսարանէն շրջանաւարտ ըլլալէ ետք, Սուրէն Ասատրեան կը զբաղի ե՛ւ գիտական, ե՛ւ գրական աշխատանքներով: Իր նախագիծերով Իրանի մէջ կը կառուցուին բազմ մը գործարաններ, որոնց համար կ'արժանանայ պետական շրջանակներու գնահատանքին:

Երիտասարդ տարիքէն սկսեալ Թեհրանի *«Ակիք»* օրաթերթին եւ *«Արմենուհի»* ամսագրին մէջ Սուրէն Ասատրեան կը ստորագրէ հետաքրքրական պատմուածքներ: 1983ին, այդ հատմուածքներէն ոմանք հատորի մը մէջ ամփոփելով՝ Սուրէն Ասատրեան կը հրատարակէ *«Մօրս արցունքները»* անուն հատորը, իսկ 1985ին՝ *«Ապրող կակաչներ»*ը, որ արժանացաւ «Գէորգ Մելիտինեցի գրական մրցանակ»ին:

1985ին, իրանահայութիւնը մեծ շուքով տօնեց մշակութային գործիչ եւ գրագէտ Սուրէն Ասատրեանի գրական գործունէութեան 40ամեակը:

Ս. Ասատրեան տարիներ շարունակ իր մասնակցութիւնը բերած է իրանահայ ազգային եւ մշակութային կեանքին: Ան եղած է նախագահ Իրանահայ գրողներու միութեան եւ «Ներսէս Շնորհալի» գրական ֆոնտի դատակազմին:

Վ. ՀՐԱՉԵԱՆ

"ԱՅՍ ՊԱՀԻ ՀԱՄԱՐ"...

ՍՈՒՐԷՆ ԱՍԱՏՐԵԱՆ

Պիտի գայ մի օր, որ ոչ թէ մտովի, այլ մաթեմատիկական ճշգրտութեամբ փորձելու ենք մեզ համար պարզ դարձնել այն ճանապարհը, որի սկզբում եւ վերջում կանգնած են մեր գրողները: Պիտի պարզ դառնայ, որ նրանցից շատերը ծնուել են մեր բնաշխարհում, պատմական մեր հողի վրայ, բայց հազիւ փրկուելով թուրքական եաթաղանից, հանգրուանել են օտար ափերում: Այդպիսի կենսագրութեան տէր գրողներ մեզ շատ են յայտնի: Դա ոչ թէ սոսկ մէկ գրողի կամ գրողների, այլ ամբողջ մի ժողովրդի ճակատագիր է: Բայց անսովոր մի բան է մեզ յուզում: Դա իրանահայ ճանաչուած արձակագիր, յայտնի քիմիկոս Սուրէն Ասատրեանի ճակատագիրն է: Ինչպէ՞ս պատահեց, որ Գառնիում ծնուած մարդը յայտնուեց Թեհրանում, եւ ինչպէ՞ս 67 տարի ամէն օր կարօտեց իր Գառնիին, իր աշխարհին, իր մանկութեան ձայներին, մարդկանց ու...

Վերջապէս պատկառելի տարիքի մարդը, վաստակած գրողն ու գիտնականը իր ծննդավայրում է, իր Գառնիում: Բայց ինչպէ՞ս պա-

digitised by A.R.A.R.@

տահեց, որ «խորհրդային վառ արեւի տակ» մեծացող տղան ընկաւ Իրան։ Ու մինչեւ Իրան հասնելը նա նաեւ բանտ ընկաւ։ Երեխան՝ բա՞նտ։ Հէնց այդպէս։ Նոր կարգեր էին հաստատուել ու խորհրդային արեւի լոյսով ջոկում էին, թէ ով ում կինն է, ով ում զաւակն է։ Սուրէնը գառնեցի յայտնի դաշնակ խմբապետ Մնկոյի տղան է։ Մնկոն ո՞ւր է։ Ապաստանել է Իրանում։ Եւ նրա կինը՝ Զինոֆը, երեխաների հետ նոյնպէս Թեհրան է հասել։ Բայց ինչպէ՞ս կը լինի, որ նրանք անպատիժ ապրեն։ Եւ ոչ միայն Մնկոյի ընտանիքին, այլ հազարաւոր փախստականների եւ-տեւից... կարմիր խնձոր են ուղարկում։ Հրաւէրք է՝ եկէք, նոր կարգեր են, մարդկային նոր յարաբերութիւններ։ Շատերի հետ այդ հրաւէրքին հաւատաց նաեւ Զինոֆը, որը զաւակներին առած հասաւ Գառնի։ Խմբապետը չէկաւ։ Ասել էր՝ մի՛ գնա, թէ գնում ես՝ զաւակներիս մի տար։ Եթէ գնում ու տանում ես, եթէ տեսնես, որ ամէն ինչ լաւ է, իմաց արա, ես էլ կը գամ։ Գառնի հասնելուց յետոյ լաւ ու վատը հասկանալու ժամանակ չունեցաւ գեղեցկագէմ, հաւատացեալ այս մայրը՝ տիկին Զինոֆը, որին շտապ ձերբակալեցին ու դարձրին Երեւանի բանտի կալանաւոր։ Մի քանի շաբաթ յետոյ կալանաւորեցին նաեւ մերկ ու անտէր, սոված-ծարաւ, սրա-նրա ձեռքերին նայող ու հօտազուրթեամբ մի կտոր հաց աշխատող վեց տարեկան Սուրէնին ու նրա քրոջը։ Եւ այնքան բարեգութ էին, որ երեխաներին տարան Երեւանի բանտ՝ Հէնց մօր մօտ։ Չորս տարի բանտում մնալուց յետոյ խմբապետի ընտանիքը պիտի աքսորուէր Սիբիր, բայց նրանց ժպտաց բախտը՝ Ալ. Միասնիկեանն ընդառաջեց տիկին Զինոֆին ու անորոշ Սիբիրը դարձաւ որոշակի վայր՝ Իրան...

ԽՍԲԱՊԵՏ ԽՆԿՈ

Անցել էր վաթսունեօթ տարի։ Գառնեցի մանչուկը Իրանում դարձել է յայտնի արձակագիր, ճանաչուած քիմիկոս, որը տասնեակ ու տասնեակ ինքնաբաւ գործարաններ է նախագծել, կառուցել ու նուիրել իրանցիներին։ Իսկ ազատ պահերին կնոջը՝ տիկին Հռիփսիմէին պատմել այն ամէնի մասին, ինչ տպաւորուել է նրա մանուկ ուղեղում՝ դառնալով կարօտ ու արցունք։

Նրա գրքերը նոյնպէս հասել են Հայաստան, բայց յատուկ կնիքով՝ արգելուած գրականութիւն։ Ի հարկէ, արգելք գնողները երբեք չեն կարղացել նրանից եւ ոչ մի տող։ Պարզապէս գիտեն, որ հեղինակը յայտնի դաշնակցական խմբապետ Մնկոյի տղան է, նոյնպէս դաշնակցութիւն կուսակցութեան անդամ Սուրէն Ասատրեանը։

Մարդը միշտ ցանկացել է գալ իր Հայաստան, իր Գառնի, ու

digitised by A.R.A.R.@

միշտ էլ գոները փակ են եղել նրա դէմ։ Եւ ահա նա Երեւանում է։

Հանդիպում Հայաստանի գրողների միութիւնում։ Ողջունելով հայրենակարօտ գրողին, Հայաստանի գրողների միութեան վարչութեան նախագահ, բանաստեղծ Վահագն Դաւթեանը մաղթեց, որ Սուրէն Ասատրեանը այսուհետեւ երջանիկ զգայ իրեն, որովհետեւ բացուել են այն ճանապարհները, որ միշտ փակ են եղել ոչ միայն այս հրաշալի գրողի ու մարդու, այլ շատ ու շատերի համար։

Սուրէն Ասատրեանի՝ ազնիւ գրողի ու հայրենասէր մարդու մասին խօսք ասաց սփիւռքահայ գրականութեան ճանաչուած մասնագէտ, բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր-պրոֆեսոր Վազգէն Գաբրիէլեանը։ Նա ասաց, որ ոչ միայն իրանահայ գրականութեան, այլ ընդհանրապէս ըսփիւռքահայ գրականութեան մէջ պատուաւոր տեղ է գրաւում Սուրէն Ասատրեանը, որի ժողովածուները («Մօրս արցունքները», «Այրող կակաչներ») նոյնպէս կը դառնան հայրենի ընթերցողի սեփականութիւնը։

«Հայրենիքի ձայն»-ի պատասխանատու քարտուղար, արձակագիր-հրապարակախօս Հրաչեայ Մաթեւոսեանը յոյս յայտնեց, որ Սուրէն Ասատրեանի հրատարակուած եւ ձեռագիր գործերը կ'արժանանան մեր հրատարակչութիւնների ուշադրութեանը եւ մենք եւս մէկ վերադարձած գրող կ'ունենանք։

Սուրէն Ասատրեանը իր ելոյթում աւելի շատ խօսեց այն մասին, որ ինքը շրջագայել է Հայաստանով մէկ, տեսել, ծանօթացել արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններին, որ հնարաւոր է վերացնել մեր ցեմենտի գործարանների՝ շրջակայ միջավայրին, բնութեանը այնքան վնասներ հասցնող փոշին, եւ որ ինքը միտք ունի առաջիկայում վերադառնալ իր ծննդավայրը՝ Գառնի, եւ մնացած իր կեանքը նուիրաբերել մայր Հայաստանի բարգաւաճմանը։ «Այս պահի համար ես սպասել եմ ամբողջ վաթսունեօթ տարի։ Իմ ժողովուրդը պէտք է ապրի առողջ եւ ազատ։ Դէպի Իրան պէտք է նոր դռներ ու պատուհաններ բացել։ Իրանն ու Հայաստանը պէտք է ձեռք ձեռքի տան։ Դրանից կը շահեն երկու ժողովուրդները»։

ՋԻՆՈՖ ԱՍԱՏՐԵԱՆ

...Նստել էին իրար մօտ երկու գրող՝ Վահագն Դաւթեանը եւ Սուրէն Ասատրեանը։ Մէկն իր ծննդավայրը՝ իր Արաբկիրն է թողել, իր Նփրատը, երբ երկու-երեք տարեկան է եղել, մէկն իր Գառնին է թողել, երբ մի քանի տարեկան էր։ Ցուշը երկուսի մօտ էլ դարձել է կարօտի գրականութիւն («Հայրենիքի ձայն» 1991, թիւ 30)։

ՎԱՀԱԳՆ ՀՐԱՉԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ս.ԱՍԱՏՐԵԱՆ

ՈՒՐԱՑՈՒՄ

Հայաստանի Հանրապետութեան օրոք, Երեւանին մօտիկ մեր նորաստեղծ կալուածում, հայրս գիւղատնտեսութեամբ էր զբաղւում, երբ Հայաստանը խորհրդայնացաւ։

Նոր իշխանաւորները ձերբակալում էին նախկին քաղաքական եւ զինուորական դէմքերին։ Հայրս բանտ չընկնելու համար՝ դարձաւ փախստական։

Ծառնակ, արիւնալի օրեր էին։ Բորբոքուած կրքերի միջոցների մէջ խտրութիւն չէին դնում, չապիացած վէրքերը նորից ու նորից արիւնում էին։

Այդ խառնակութեան մէջ քայքայուեց մեր տնտեսութիւնը։ Տան ծառաները ու ցորեն կալսող բանուորները բանթող անելով՝ լքեցին մեր կալուածը եւ ցորենի ու արուոյտի դէզերը անձրեւներից թրջուելով, քամուց ծեծուելով՝ փչացան։

Մայրս դողում էր հօրս կեանքի համար եւ հայրս էլ այդ ձիւն-ձմրան թաքստոցից-թաքստոց տեղափոխուելով, մի կերպ տեղեակ էր պահում մօրս, իր թափառական վիճակից...

☆ ☆ ☆

Ցուրտ ու անխիղճ ձմեռը պաշարել է մեր լքուած կալուածը։ Մեր շէն տնից մնացել էր մի հնամաշ կապերտ, որի կենտրոնում մայրս դրել էր փայտեայ մի քառակուսի աթոռակ ու վրան վերմակով ծածկել։ Այդ աթոռակի տակ թիթեղեայ կրակարանի մէջ վառում էր մեղմ փայտածուխի կրակը եւ մենք ծուարում էինք վերմակի տակ, տաքանում...

Հացն ու քարիւղը սպառւում էին՝ սաստիկ մտահոգելով մօրս։ Մեր շէն ախոռը դատարկել ու բոլոր ձիերը գրաւել էին, մեզ զրկելով փախուստի միջոցներից, իսկ ճանապարհները ձիւնածածկ էին, վտանգներով լի...։ Այս բոլորից յետոյ, ամէն օր գալիս էին անկոչ «հիւրեր»ը Երեւանից եւ շրջաններն էին գնում խուզարկութեան համար։ Գալիս էին այդ հեծեալները՝ ազատօրէն մտնում մեր ընդարձակ բակը, խուզարկում, հարցաքննում մօրս, յետոյ ծառերը շարդելով խարոյկ վառում, քամուց քշուած խոտի մնացորդները հաւաքելով ձիերին կերակրում, յետոյ հօրս հացէին սպառնալի ու անհաճոյ խօսքեր ասելով հեռանում։

Այդ յուսահատ վիճակում անապատելի եկաւ փոքր մօրեղբայրս՝ Ռուբէնը. նա հօրից մի երկտող էր բերել։

«Ես լաւ եմ, գտնւում եմ կէս ժամ հեռաւորութեամբ մի գիւղում, որի անունը կ'ասի Ռուբէնը։ Ցաճախակի հետապնդումների պատճառով՝ որոշել եմ

digitised by A.R.A.R.@

Բաշուել լեռները, որպէսզի ինձ պատսպարող գիւղացիները չվտանգուեն. ուստի՝ դու Ռուբէնի օգնութեամբ տեղափոխուիր Գառնի՝ մօրդ մօտ»։

Մայրս յուզուեց, նամակը ծալեց-դրեց գրպանը, յուսալի նայեց եղբօրը.

—Մատաղ լինեմ այդ բոյ ու բուսաթիդ, մեր յոյսը հիմա դու ես,— ասաց գորովանքով եւ հիացած նայեց տասնեւվեցամեայ կապտաչուի եղբօրը։

Ռուբէնը ոգեւորուած, գրպանից հանեց մի եօթնհարուած փոքրիկ ատրճանակ եւ ասաց.

—Ա՛յ, սրանով կը պաշտպանեմ ձեզ...

—Մեռնեմ այդ քաջ սրտիդ,— շշնջաց մայրս,— երեւի սոված կը լինես...

—Սոված՞ ծ,— ժպտած Ռուբէնը եւ զէնքը վերմակի տակ թաքցնելով, միւս գրպանից հանեց մի քանի բուռ չամիչ՝ ընկոյզի միջուկով խառնուած ու լցրեց վերմակի վրայ,— դէ, հիմա մի կուշտ կերէք,— ու ինքն էլ կօշիկները հանելով, ոտքերը մեկնեց տաք վերմակի տակ։

Դրսում արեւ էր ու ցուրտ, իսկ մենք ոտներս դրած մօրս սարքած «քուրսու» տակ, ընկոյզ ու չամիչ էինք ուտում, երբ ներս խուժեցին վեց զինուած մարդիկ, երկար, գորշ վերարկուներով, սրածայր գլխարկներով։

Նրանցից մէկը տասնոցը քաշելով, հրամայեց Ռուբէնին՝ ձեռքերը բարձրացնի եւ կանգնի ոտքի։ Սկսուեց խուզարկութիւնը, մօրս գրպանից հանեցին հօրս նամակը։

—Մը գիւղում գտնում է «բանդիտը»,— գայրոյթով հարցնում է զինուորականը, որ կարմիր ուսադիրներ ունէր։

Մայրս չփոթուեց...

Երկու ծանր ապտակ իջան մօրս այտերին, բայց նա ձայն չհանեց։ Լուռ ընդդիմութիւնը աւելի հրահրեց գայրոյթը.

—Այս լակոտին այնքան ծեծէք, մինչեւ բացուի մօր լեզուն...

Ռուբէնին մի քանի ծանր ապտակ հասցրին, գլխարկը ընկաւ եւ դեղձան մազերը թափուեցին ճակատին։

—Եթէ ամուսնուդ տեղը չյայտնես, տեղնուտեղը կը գնդակահարեմ տղայիդ,— որոտաց կարմիր ուսադիրներով մարդը, Ռուբէնին մօրս տղայի տեղ դնելով։

Մայրս ափերով ծածկել էր ականջները, որ այլեւս չլսի Նրա մահաբոյր խօսքերը, ու ճիգ էր գործ դնում, սառնարիւն մնալու, բայց նուաստացումի եւ ցաւի արցունքը, որ դանդաղ հոսում էր ապտակից կրակուող այտերի վրայով, մատնում էր նրա ներքին տագնապը եւ հարազատներին սպառնացող սարսափի ահաւորութիւնը։ Պայթելու չափ յուսահատուելով, փղձկաց յանկարծ.

—Անպաշտպան կնոջ ապտակելը քաջութիւն չէ...

—Ձեր նմաններին ապտակելը քիչ է, ատրճանակի գնդակ է պէտք,— առանց յուզուելու շպրտում է խմբի առաջնորդը,— մեզ խօսելով մի պրաղեցրու, յայտնիր «բանդիտի» թաքստոցը...

Մայրս կմկմաց եւ տուեց գիւղի անունը։

—Եթէ խաբես, վայ քեզ,— ասաց զինուորականը աւելի հաշտ ձայնով ու խմբին դառնալով կարգադրեց,— ժամանակ չվատնենք։

digitised by A.R.A.R.@

Գնացին։

—Ռուբէն ջան, ստեցի, բայց գիւղերը շատ մօտ են իրար, վազի՛ր, հոգիս, վազիր կարճ ճանապարհով եւ մերոնց լուր տուր, որ մատնուած են...

Ռուբէնը կրակուած այտերով եւ տասնեւվեցամեայ պատանու վիրաւորուած ինքնասիրութեամբ հնազանդուեց մօրս եւ վազեց հօրս ապաստանած գիւղը։ Հայրս երկու համախոհների հետ լքում են թաքստոցը՝ վտանգի չենթարկելու համար հաւատարիմ գիւղացիներին, իսկ հէք Ռուբէնը վազելուց յոգնած մի քիչ ուշում է հանգստանալ, երբ անսպասելի հասնում են հօրս հետապնդողները, նախ զարմանում են մօրեղբայր Ռուբէնին այդ տան մէջ տեսնելով, յետոյ, կասկածելով, տեղն ու տեղը գնդակահարում են։

Եղբօր սպանութեան բօթը շատ ծանր ազդեց մօրս վրայ, խեղճը չէր հանգստանում, յուսահատ գալարուելով լացում էր ու անմխիթար ողբում.

—Ես եղայ Ռուբէնիս մահուան պատճառը։

☆ ☆ ☆

Վտանգը սողում էր՝ օձի պէս դաժան,, ահարկու եւ փաթաթուում մեր թշուառութեան։

Մայրս ամբողջ գիշերը ճրագը չէր հանդցնում, որովհետեւ գիշեր-ցերեկ մեր տունը «այցելուներ» կային, որոնց, յամառ այցելուներ, որոնք գալիս էին, քանդում, խուզարկում եւ զարդ ու ոսկի պահանջում, հօրս մասին հարցնում, հայհոյում, ձեռնունայն հեռանում։

Թանձր ձիւնը ծածկել էր մեր կալուածն ու գիւղի ճամբաները։ Սովահար գայլերը ոռնում էին տնամերձ այգիներում եւ անհանգստացնում մեր գայլախեղդ շանը, որը մերթ ընդ մերթ հաչում էր դունչը վեր ցցած, գայլերին յիշեցնելով իր ներկայութիւնը...

Մայրս գլուխն օրօրելով՝ չչնչում էր.

—Ալաբաշ ջան, բոլորը մեզ լքեցին, գու քո շուն տեղով մնացիր հաւատարիմ։

Եւ Ալաբաշը մնում էր հաւատարիմ, գլուխը թաթերին դրած ննջում, իսկ վտանգի պահին պաշտպանում էր տունն ու մեզ։

Մի գիշեր արթնացայ Ալաբաշի հաչոցից...։ Մայրս անհանգիստ նայում էր մուտքի դրան, որը քիչ յետոյ բացուեց աղմուկով ու ներս խուժեցին անծանօթ, զինուած մարդիկ։ Դրանց մէջ ես ճանաչեցի մեր նախկին աստորի ծառայ Գիւվարգիսին, որ առաջնորդում էր ռուս զինուորներին, երկար ձեռքերը շարժելով՝ արագ-արագ ինչ-որ բացատրութիւններ տալիս...

Զինուորներից մէկը ատրճանակի փողը մօրս բերանը խրելով, սպառնում էր.

—Զարդերիդ տեղը ցոյց տուր,— թարգմանում էր մեր նախկին ծառայ Գիւվարգիսը։

Հէք մայրս որձակ-որձակ բղաւում էր, բողոքում.

—Անաստուածնե՛ր, սպանէք մի անգամից, թո՛ղ վերջանամ...

Գիւվարգիսը հայերէն լեզուով մեղմ համոզում էր մօրս.

—Մենձ տիկին, պահած-թաքցրած ոսկի-մոսկի եթէ ունես բեր, սրանք անաստուած մարդիկ են, թէ՛ քեզ, թէ՛ երեխոնց կարող է սպանեն...

digitised by A.R.A.R.@

Զինուորը ատրճանակի փողը մօրս բերնից հանեց, որպէսզի նա խօսի։

—Գիւվարդիզ, ես քեզ վատութիւն չեմ արել, մեր տան աղ ու հացը կերել ես,— ու փղձկում է մայրս, ձեռքով սրբում բերնից հոսող արիւնը։

Մօրս լացին է խառնւում քրոջս ճիչը եւ իմ բարձրաձայն լացը։

Ռուս զինուորը սրբում է ատրճանակի արիւնը եւ տաքացած վիճում է ասորի Գիւվարդիզի հետ, յետոյ, յուսահատ մեկնում են՝ թողնելով արիւնոտ մի սարսափ...

☆ ☆ ☆

Առաւօտեան անսպասելի գալիս է մեր նախկին ձիապան Ցակոբը եւ մօրս ասում.

—Քոյրիկ, որքան կարող ես շուտ հեռացիր, խօսք կայ, որ ուզում են քեզ ու երեխաներին ձերբակալել, տանել Երեւան, այդպիսի խօսք ընկաւ ականջս։

—Ո՛չ հաց կայ, ո՛չ նաւթ եւ ոչ էլ ածուխ, եթէ չհեռանամ էլ, ցուրտն ու սովը կը սպանի,— ասում է մայրս, ուռած, կապտած շուրթերով։

—Բա ինչպէ՞ս անենք, գոմում իսկի ձի չի մնացել,— մտահոգուած հարցնում է Ցակոբը։

—Տարել են, բոլորը տարել են,— յուսահատ գլուխն օրօրում է մայրս ու դեռ խօսքը չաւարտած, բակից լսում է ձիու խրխինջը...

—Էլի եկան,— վրդովւում է մայրս։

Ձին մօտենում էր ու խրխինջը զնդում էր ցուրտ օդի մէջ։

Ցակոբը վախուորած նայում է մուտքի դրան։

—Գնա՛, Ցակոբ, գնա՛, թող չտեսնեն, մեղք ես, կը բռնեն եւ անտեղի կը չարչարեն,— յորդորում է մայրս։

Ցակոբը ստուերի պէս փախչում է ու քիչ յետոյ յոյսի պէս վերադառնում ճառագայթող դէմքով։

—Քոյրիկ, Աստուած է ղրկել...

—Ի՞նչը, Ցակոբ։

—Քո սիրած ձին՝ Հոլէն է...

Դա հրաշքի նման մի բան էր, անհաւատալի, Հոլէին մեր բռնագրաւուած ձիերի հետ տարել էին։ Մայրս յուզուեց։ Հոլէն նրա անձնական ձին էր, որին երբեմն գարու հետ խառը չամիչ էր տալիս։

Ես վազում եմ դուրս։

Ձմրան պաղ արեւի տակ գոլորշի էր բարձրանում Հոլէի մարմնից եւ մորթին փայլում էր կապտաւուն թաւիշի նման. մոռթը պարզած մեր տան կողմը՝ խրխնջում էր, քթածակերից գոլորշու ամպիկներ ժայթքելով...

—Դէ, քոյրիկ, շուտ արէք, ես ձեզ տեղաւորեմ ձիան վրայ, ճանապարհ դնեմ, քանի մարդ-մուրթ չի տեսել,— ոգեւորուած է Ցակոբը։

Հաւատարիմ ձիապանի օգնութեամբ, մայրս հեծնում է թամբի տեղ փռուած վերմակի վրայ, քրոջս առնում գիրկը, իսկ ինձ՝ Ցակոբը թոցնում է ձիու գաւակը։ Պինդ գրկում եմ մօրս մէջքը։

digitised by A.R.A.R.@

Հոլէն խրխնջում է կայտառ, Ալաբաշը պտտում է ձիու շուրջը եւ մանր-մանր հաջում ու մեր «չքախումբ»ը պատրաստում է շարժուելու...

—Դէ, քոյրիկ ջան, Աստուած ձեզ հետ,— բարեմաղթում է Ցակոբը ու քիչ մտածելուց յետոյ, անսպասելի յարում է,— քոյրիկ, Աստուած կայ, զուր են ասում որ չկայ...

—Կա՛յ, Ցակոբ, կա՛յ, մեռնեմ նրա զօրութեան,— երկիւղածութեամբ հաստատում է մայրս եւ խթանում Հոլէին ու բռնում հայրենի գիւղի ճամբան։

☆ ☆ ☆

Մեր հաւատարիմ Ալաբաշը ուղեկցում էր մեզ, յետ ու առաջ վազելով հաջում, երբեմն էլ անյայտանում մօտակայ ձիւնածածկ բլուրների ետեւը։ Այդ պահին Հոլէն կանգնում էր, ականջները շարժում, անհանգստանում։ Շան հաջոցը գալիս էր հեռուից։

—Հէյվանը գայլ է հալածում,— ասում է մայրս մտահոգ, հաջոցի կողմը նայելով։

Ճամբի սառոյցը կոտրւում էր ձիու յոգնած սմբակների ռիթմով, արձագանգում թախծոտ եւ մենք Հոլէի մէջքի վրայ սառած՝ օրօրւում էինք աղօտ յոյսերի կանչող քաղցրութեամբ։

Հեռւում իրիկնային ցոլքերով ուրուագծւում էր մեր գիւղը՝ Գառնին։

Հիւանդ արեւը մեռնում էր բլրակների սպիտակ սաւանի վրայ, կարմիր հոգեվարքով, եւ այդ կարմիրը յիշեցնում էր մօրս բերնից հոսող արիւնը, որ մնաց ռուս զինուորի ատրճանակի ծայրին եւ իմ մանկական յիշողութեան մէջ, որպէս կարմիր սարսափ...։ Պինդ սեղմւում եմ մօրս մէջքին, սեղմւում մանկական գունաւոր երեւակայութեամբ, որ միայն մայրն է ստեղծում, ուժի, հզօրութեան աստուածային ներշնչումով...

Մոխրագոյն խաւար է մաղւում գիւղի վրայ, ձիւնը աւելի է սպիտակում այդ գորշութեան տակ։ Հոլէն մեզ տանում է գիւղամէջ։

Մանօթներն ու բարեկամները վախենում են, չեն մօտենում, կարծես թէ մենք խոլերայով վարակուած լինէինք...։ Գիւղի շները հալածում են Ալաբաշին եւ չեն թողնում, որ մեզ հետ գիւղ մտնի։ Ես լացելով բողոքում եմ մօրս.

—Մամ, շները Ալաբաշին խեղդում են։

Մայրս գիւղի սառը ընդունելութիւնից ազդուած, արտասւում էր, այդ ես զգում էի նրա մէջքին հպած իմ ականջի լսողութեամբ, որ նա ընդհատ-ընդհատ հեկեկում էր եւ հառաչում.

—Բալա ջան, բոլորը մեզանից փախչում են...

Հայրենական գիւղի վրայ մոխրագոյն սարսափ է մաղուել։

Հոլէն մեզ տանում է, տատիս տան դրան առջեւ կանգնում ու խրխնջում է։

Ձիու խրխինջից դուրս է գալիս մեծ մօրեղբայր Գեղամը, մի պահ նայում է զարմացած մեր խղճալի վիճակին, մօտենում, անխօս գրկում է Հոլէի գլուխը։

Մայրս հեկեկում եւ լացակումած ասում է.

digitised by A.R.A.R.@

—Վա՛յ, Գեղամ ջան, էս ի՞նչ սեւ էր եկաւ մեր գլխին...

Մօրեղբայրը լռութիւնը պահել չի կարողանում, հեկեկում է ցնցուելով ու այդ վշտալի լռութեան մէջ յանկարծ շեմին յայտնւում է սեւազգեստ տատս եւ բղաւում, ձեռքերը երկինք պարզած.

—Զքուի՛ր, մարդասպան, չքուի՛ր, եղբայրասպան, թող աչքս քեզ չըտեսնի,— եւ չրխկոցով փակում է բակի դուռը մեր երեսին, ուրանալով մեր գոյութիւնը։

Մօրեղբայր Գեղամի թեւերը թուլանում են. մայրս խթանում է ձին եւ հեռանում ենք չհիւրընկալող պապենական տնից, մեզ չընդունող հայրենի գիւղից ու մոլոր կանգնում գիւղամերձ տերեւաթափ ու մոայլ ծառերի տակ։

Երեկոն թանձրանում է, սեւանում, մայրս արտասւում է բարձրաձայն, որ ճեղքում է սառած լռութիւնը եւ լերդանում մինոցի մէջ...

Հոլէի ոտքերի մօտ կաղկանձում էր Ալաբաշը, որ գիւղը չրջանցելով՝ եկել, գտել էր մեզ, հալածող շներից բազմաթիւ վէրքեր ստացած։

Ես մօրս մէջքը գրկած սառում էի։

—Պինդ կպիր մէջքիս, բալա, չսառես,— լացը ընդհատելով յորդորում էր մայրս։

Ես կպչում եմ մօրս մէջքին, կպչում եմ սառչող թեւերի թոյլ զօրութեամբ, բայց անողոք ցուրտը մտնում էր իմ ու մօրս արանքը, սառում ենք...

—Այս էր մեր վերջը,— ողբում է մայրս,— ա՜խ, Ռուբէն ջան, քո Ջահել-Ջիւան ջանին մատաղ, մենք էլ գալիս ենք քեզ մօտ...

Ցուրտը մօրս ողբից չի ազդում, կատաղած շան պէս կծում-ծուատում էր մեզ, իսկ Ալաբաշը վնգստում էր սառը ձիւնի վրայ եւ արիւնոտ վէրքերը լիզում։

Արցունքներս սառում են այտերիս վրայ, ոտքերս ու ձեռքերս կծկծում են, մրմռում...։ Մեր գիւղի ահաւոր սառնամանիքը ձեւաւորում է մեզ, չորացնում։

Թմբիրի մէջ լսում եմ մօրս ձայնը.

—Բալա ջան, չքնես...

Ես քնում եմ։

Ու քնի մէջ երազում, լսում եմ մի աղեխարշ ձայն, մի ողբ, որ սառոյցի նման կտրում է, այրում։

Ողբը մօտենում է ու կրկնւում.

—Վա՜յ իմ անտէր բալաներ, ո՞ւր էք, ձայն տուէք այս մէր ու մանուկ ուրացող աշխարհում, ձայն տուէք,— բղաւում էր տատս ու ողբաձայն կանչում,— էն մէկին Ջահել-Ջիւան սպանեցին, էս մէկին կենդանի-կենդանի ես եմ սպանում...

Ողբը մօտենում էր մեզ ու մօրեղմայր Գեղամը տատիս հետ ձիու գլուխը բռնած՝ շուռ են տալիս դէպի գիւղ, դէպի տուն։

Մթութեան մէջ ցաւից վչչում էր տատս, մորմոքւում, գսպելով լացը, ու մենք վերադառնում էինք գիւղ, որը դեռ յղի էր սեւ անակնկալներով։

ՍՈՒՐԷՆ ԱՍԱՏՐԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Իմացական Հարթում

"Պոեզիա"յի ողիսականը...

Անցնող երեք քառորդ դարու ընթացքին, Հայրենի գրականութիւնը ունեցաւ ողբերգական քանի մը փուլեր, որոնց ամէնէն անդարմանելիները եղան 1937 թուականը կանխող, 1937 ահարկու թուականը ի՛նք եւ անոր յաջորդող տարիները:

Դեռ մինչեւ երեք-չորս տարի առաջ, կը կարծուէր, որ արտասահմանի ազատ մամուլին հետեւած հայ մարդը ըստ բաւականին ծանօթ է այդ ողբերգութեանց ծալքերուն, բայց վերջին տարիներուն պարզուեցաւ, որ ծանօթին աւելի ծաւալուն է անծանօթին բաժինը, ա՛յն՝ որ նեստուած էր «Փակ դռների ետին» ու կը գտնուէր «Եօթ փակի տակ»:

Այդ մթին աշխարհներէն անծանօթը յոյսին բերող հայրենի մատուռականներ Ամատուն Վիրաբեանի, Պետրոս Դեմիրճեանի եւ քանի մը այլ դէմքերու կարգին՝ բացառիկ նախանձախնդրութիւն մը յայտնաբերեց յատկապէս միջին սերունդի քնարերգուներէն Դաւիթ Գասպարեան, որ օրինակելի յանդգնութեամբ մը բացաւ փակ դուռներէն ոմանք, վերցուց բաւական թիւով փակոցներ ու ընդարձակ էջերու վրայ խմբագրեց ընթերցողին այնքան խնամքով պահուած 37 թուականներու սահմռկեցուցիչ իրադարձութիւնները:

Քնարերգի այդպէս անուն մը ունէր Դաւիթ Գասպարեան, տէր էր նոյնպէս հրապարակագրական վաստակի մը, այս վերջին տարիներուն յոյս ընծայած իր

ԴԱՒԻԹ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

վերոյիշեալ գիրքերուն ու յօդուածներու մէջ ցոյց տուած ակնբախ արժանիքներուն շնորհիւ առաջին երկու հանգամանքներուն վրայ կ'աւելնայ ահաւասիկ երրորդ գիծ մը, վարկը պատմիչի մը, որ ճշմարտութեան իր ծարափն, համբերատար աշխատանքին, լայն շունչին ու կառուցող բնազդին բերումով նուաճեց ընթերցողին խոր համարումը:

Անցեալ տարուան «Բազին»ի առաջին համարին մէջ դուք տեսաք Փաստեռնաքի «Տոքթոր Ժիւակօ»ի մասին Գասպարեանի ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը: Հետագայ էջերուն տրուածը «Բազին»ին տրամադրած իր երկրորդ ծաւալուն դրութիւնն է, ուր կարելի մանրամասնութեամբ մը կը պատմուի «Ամբրոզիա հայ պոեզիայի» անուն ժողովածուին փչաքաղող ողիսականը...

digitised by A.R.A.R.@

Դ. ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

ՄԻ ԳՐՔԻ ԵՒ ԴՐԱ ՇՈՒՐՋ ՀԱՄԱԽՄԲՈՒԱԾ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

«ԱՆԹՈԼՈԳԻԱ ԱՐՄԵԱՆՍԿՈՅ ՊՈԵԶԻԻ»
(«ԱՆԹՈԼՈԳԻԱ ՀԱՅ ՊՈԵԶԻԱՅԻ»),
«Ինագոյն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը»,

Մոսկուա, 1940, ռուսերէն

Նկատի ունենալով Խորհրդային Հայաստանի 15ամեայ յոբելեանը եւ ի նշանաւորումն 1916 թ. Վ. Բրիւսովի խմբագրութեամբ, առաջաբանով, ծանօթագրութիւններով, նաեւ նրա իսկ բազմաթիւ թարգմանութիւններով Մոսկուայի հայկական կոմիտէի հրատարակած «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուի լոյսընծայման 20րդ տարեդարձի՝ հանրապետութեան ղեկավարութիւնը նախատեսում է 1935-1936 թթ. վերստին Մոսկուայում տպագրել համանման մի նոր անթոլոգիա՝ ռուսալեզու ընթերցողին պատկերացում տալու հայ պոեզիայի անցած ամբողջ ճանապարհի մասին։ Այդ գաղափարը ծնւում է 1933 թ. Նոյեմբեր-Դեկտեմբերին, երբ Մ. Գորկու նախաձեռնութեամբ ԽՍՀՄ. գրողների հիմնադիր համագումարում ազգային գրականութիւնների համակողմանի ներկայութիւնը ապահովելու, այդ գրականութիւնների մասին հիմնաւոր պատկերացում կազմելու եւ յետայդու գրական-մշակութային կապերն ամրապնդելու նպատակով Հայաստանում էին գտնւում Մոսկուայի եւ Լենինգրադի մի խումբ ռուս գրողներ (Բ. Եասենսկի, Վ. Կաւերին, Ա. Գատով, Ա. Մալիշկին, Վ. Կիրպոտին, Մ. Կոլոսով եւ այլք)։ Հայ գրողների հետ մէկտեղ նրանք քննութեան են առնում հայ գրականութիւնը, առանձին գրողների երկեր ռուսերէն տպագրելու հարցը։ Մտաբերելով այդ տարիները, 1936 թ. Մայիսի 26 թուակիր գրութեան մէջ, որը նախատեսուել է որպէս յիշեալ անթոլոգիայում զետեղուելիք «խմբագրութեան կողմից» մուտքի խօսք, Ն. Տիխոնովը գրել է. «1933 թ. Դեկտեմբերին մոսկովեան եւ լենինգրադեան բանաստեղծների խումբը ժամանեց Երեւան։ Այդ բրիգադի նախաձեռնութեամբ, որը գլխաւորում էր Վ. Եա. Կիրպոտինը, որոշուեց հրատարակել հայկական պոեզիայի մի նոր մեծ անթոլոգիա» (Երեւանի գրականութեան եւ արուեստի թանգարան, այսուհետեւ՝ ԳԱԹ, Կարէն Միքայէլեանի ֆոնդ, այսուհետեւ՝ ԿՄՖ, թիւ 508)։

Աշխատանքներն աւելի գործնական ու նպատակային ընթացք ստացան 1934-1935ին, նաեւ 1936 թ. առաջին ամիսներին, իսկ յետոյ ամէն ինչ ընկաւ քաղաքական բարդ ու դժուարին շրջապտոյտների մէջ։ Հրա-

digitised by A.R.A.R.@

տարակութեան դժուարութիւնները պատկերացնելու համար բաւական է ասել, որ այդ գրքի ղեկավարութիւնն իրականացուում է Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի երեք այնպիսի քարտուղարների կողմից, որոնցից յաջորդը իշխանութեան գլուխ է բարձրացել նախորդի գիակի վրայով, ուստի եւ՝ պէտք է հիմնովին վերանայէր մինչեւ ինքն արածը։ Ա. Խանջեանի սկսած գործը շարունակում է Ա. Ամատունին, իսկ գիրքը լոյս է տեսնում Գ. Ցարութիւնեանի օրօք՝ 1940ին, որպէս նուէր Խորհրդային Հայաստանի 20ամեակին։

Գրքի ստեղծագործական խմբի մէջ սկզբից եւեթ ներգրաւուել են հայ եւ ռուս բազմաթիւ գրողներ. առաջինները պէտք է կազմէին ժողովածուն, երկրորդները՝ թարգմանէին։ Բայց փոխւում են նաեւ այդ աշխատանքի մէջ ներգրաւուած գրողները, մէկի անուանը յաջորդում է միւսի անունը՝ մոռացութեան մատնելով նախորդների ջանքն ու վաստակը։

Իր բնոյթով, նաեւ ստեղծագործական պատմութեամբ այս գիրքը նոյնքան ուշագրաւ է, որքան բրիւսովեան ժողովածուն։ Բայց, ի տարբերութիւն նախորդի, որի մասին շատ է գրուել, որը տպագրութեան կէսդարեայ տարեդարձի կապակցութեամբ 1966ին Երեւանում արժանացել է վերատպութեան, յաջորդը այդպէս էլ մատնուել է լռութեան։ Փորձենք մաքրել մոռացութեան փոշին նաեւ «Անթոլոգիա հայ պոեզիայի» գրքի վրայից, որը նախապէս ունեցել է «Հայաստանի պոեզիան», «Հայկական պոեզիա» պայմանական վերնագիրը։

Ա

1934 թ. Մարտի 20ին «Գրական թերթ»ը (թիւ 8) տեղեկացնում է, որ «Սովետսկայա լիտերատուրա» հրատարակչութիւնը նախատեսել է կազմակերպել 1916 թ. Բրիւսովի խմբագրած «մեծահատոր անթոլոգիայի նոր հրատարակութիւնը»՝ լրացումներով եւ նոր բաժնի յաւելումներով, որը պիտի ընդգրկի «ժամանակակից բանաստեղծների ամենայաջող ստեղծագործութիւնները»։

Գործի գլուխ կանգնում է Հայաստանի գրողների միութիւնը՝ Դրաստամատ Տէր-Սիմոնեանի ընդհանուր ղեկավարութեամբ։ 1934 թ. Հոկտեմբերի 13ին Գարեգին Լեւոնեանի հասցէագրած մի գրութեամբ նա դիմում է վերջինիս. «Խնդրում ենք Ձեզ՝ բերել Ձեր մասնակցութիւնը նիւթերի ընտրութեան գործում»։ Նա միաժամանակ տեղեկացնում է, որ «Անթոլոգիայի միջնադարեան եւ ժողովրդական պոեզիայի բաժնի աշխատանքների ղեկավարութիւնը յանձնարարուած է Եղիշէ Չարենցին» (ԳԱԹ, Գ. Լեւոնեան ֆոնդ)։

Ժողովածուի աշխատանքները կազմակերպելու նպատակով 1934 թ. Հոկտեմբերի 19ին Հայաստան են գալիս բրիւսովեան հրատարակութեան մասնակիցներից Սերգէյ Եսենինին, նաեւ Պավել Անտոկոլսկին, որոնք այդ եւ հետագայ տարիներին իրենց գրսեւորեցին որպէս հայ գրականութեան անդաւաճան բարեկամներ։ Նրանք հանդիպումներ են ունենում հանրապետութեան ղեկավարութեան եւ իրենց գործընկերների հետ։ Պայ-

digitised by A.R.A.R.@

մանաւորուածութիւն է ձեռք բերում, որ նորաստեղծ անթոլոգիան 1936 թ. պէտք է տպագրի Մոսկուայի «Academia» հրատարակչութիւնը։ Գիրքը լինելու էր բրիւսովեան ժողովածուի լրացուած ու վերափոխուած տարբերակը, որն այս անգամ պէտք է տպագրուէր Մաքսիմ Գորկու խմբագրութեամբ։ Ա՛յն Գորկու, որը իր հերթին, Վահան Տէրեանի աջակցութեամբ, 1916 թ. Պետրոգրադի «Պարուս» հրատարակչութեամբ լոյս էր ընծայել «Հայ գրականութեան ժողովածու»ն։

Ամէն ինչ նախատեսուած էր ժամանակի համար բարձր չափանիշներով։ Միջանկեալ ասենք, որ «Academia»ն այդ տարիներին համարւում էր երկրի լաւագոյն հրատարակչութիւնը։ Այն կազմաւորուել էր 1922ին, իսկ 1938ին ձուլւում է «Գոսլիտիզդատ»ին («Խուդոժեստվեննայա լիտերատուրա»)։ Հրատարակչութեան խմբագրական խորհրդի նախագահը Գորկին էր։ 1920ական թթ. վերջերից այդ հրատարակչութիւնը լոյս է ընծայում ժամանակի լաւագոյն մատենաշարերը՝ «Համաշխարհային գրականութեան գանձեր», «Գրական, հանրային, գեղարուեստական, կենցաղի եւ արուեստի յուշարձաններ», նաեւ ռուս եւ ԽՍՀՄ գրական յուշարձաններ։ Հրատարակչութիւնն ունէր գրատպութեան գիտական բարձր որակ։ Ահա «Academia»ի մակնիշով հայ պոեզիայի, որպէս հնագոյնը երկրում, անթոլոգիայի տպագրութեամբ պէտք է հիմք դրուէր ԽՍՀՄ ժողովուրդների պոեզիայի մատենաշարին։ Այդ իսկ պատճառով առաջին գրքի հանդէպ կար պատշաճ վերաբերմունք եւ հոգատարութիւն։

Դեռեւս ապրում էին թարգմանիչներ եւ գրողներ, ովքեր 1916ին եռանդուն մասնակցութիւն էին ունեցել Բրիւսովի եւ Գորկու կազմած ժողովածուներին։ Թարմ էր յիշողութիւնը, բայց եւ գործը յագեցած էր նոր դժուարութիւններով։

1934 թ. Նոյեմբերի 5ին տեղի է ունենում անթոլոգիայի տպագրութեան հետ կապուած հարցերի, ընդգրկուող նիւթերի նախնական քննարկում։ Սկզբից եւեթ, որոշակի պարտականութիւնների ստանձնումով, այս աշխատանքների գործուն մասնակցութիւն է ցոյց տալիս Չարենցը։ Այդ հանդիպմանը նա հանդէս է գալիս ծաւալուն զեկուցմամբ՝ խօսելով թարգմանութեանը ընդհանուր սկզբունքների լուսաբանման եւ որակի մասին։ Արտայայտւում են նաեւ հիւրերը։ Ելոյթ են ունենում Գարեգին Լեւոնեանն ու Կարէն Միքայէլեանը (մանրամասները տես՝ «Գրական թերթ», 1934, թիւ 29)։ Վերջինս, որը բրիւսովեան ժողովածուի եռանդուն մասնակիցներից էր, ընդգրկուել էր այդ հրատարակութեան խմբագրական խորհուրդի մէջ, եղել Բրիւսովի հայոց լեզուի եւ հայ գրականութեան ուսուցիչը, նրան օգնել կազմելու գրքի ծանօթագրութիւնները, դառնում է նոր ժողովածուի աշխատանքները կազմակերպող, հայ եւ ռուս գրողներին ի մի բերող կենտրոնական դէմքը։ Միաժամանակ նա գրքի համար կատարում է տողացի թարգմանութիւններ, խմբագրական ու մատենագիտական աշխատանքներ։ Դրան նպաստում են նրա բազմակողմանի կապերը հայ եւ ռուս գրողների հետ, նաեւ այն, որ բնակւում էր Մոսկուայում եւ մօտ էր կանգնած հրատարակչական գործերին։

Երեւանում Տէր-Սիմոնեանի հետ մէկտեղ այդ աշխատանքները գլխաւորում էր Չարենցը, որն էլ, իր հերթին, նոր պայմաններում ասենք ըստանձնելով Տէրեանի դերը, գրքի հետ կապուած բազմապիսի հարցերով

digitised by A.R.A.R.@

մշտապէս լինում էր Խանջեանի մօտ, նամակներ ու հեռագրեր հասցէագրում Միքայէլեանին եւ բանակցում ռուս թարգմանիչների հետ։

Ասենք նաեւ, որ գործին մեծապէս նպաստում է Միքայէլեանի եւ Չարենցի վաղուց անձնական ծանօթութիւնն ու գրական բարեկամութիւնը՝ յենուած փոխադարձ համակրանքի ու գնահատութեան վրայ։ Ամբողջ 1920-1930ական թթ. նրանք եղել են նամակագրական կապի մէջ, յաճախակի հանդիպել Երեւանում ու Մոսկուայում, ապրել մէկը միւսի անձնական, գրական, հանրային գործունէութեան հոգսերով եւ սատարել իրար։

Պահպանուել է նրանց մտերմութիւնը վկայող մի ուշագրաւ վաւերագիր։ 1922 թ. Մարտին Մոսկուայում Չարենցը հիւրընկալուել է Կ. Միքայէլեանի տանը։ Նրանք յիւրովի փորձել են գնահատել մէկը միւսին։ Ամենայն հաւանականութեամբ ներկայ է եղել նաեւ Սահակ Տէր-Գաբրիէլեանը։ Մարտի 12ին Չարենցը գրել է առայժմ անտիպ մի բանաստեղծութիւն՝ ձօնուած «դաշնակ» Կարէնին եւ «կոմունիստ» Տէր-Գաբրիէլեանին։ Բանաստեղծութիւնը երգիծական-կատակային բնոյթ ունի եւ արտացոլում է երկու ընկերների քաղաքական բախտի պատկերը.

Տաղ գրաբարախառն
առ Կարենոյ Միքայէլեան եւ
Սահակն - որդի Միրզոյի,
յազգէն Տէր-Գաբրիէլի

Ո՛, Մուսայիս, դու, որ ընդմիշտ իմ երգը յաղթ պահեցիր՝
Է՞ր Կարենոյ Միքայէլին այնպէս անբախտ պահեցիր։

Երեկոյ էր կիրակնօրեայ Հայաստանեաց կոմիտէն
Միտինգ ունէր՝ է՞ր, Կարենոյ, Սահակին բախտ պահեցիր։

Դու որ ելար եւ արնակեր Հայկազունեաց պատմութեամբ
Արբանուէր Դաշնակցութեան սորը անյաղթ պահեցիր։

Բայց ո՛չ ննջէր Սահակն մեծ՝ ելաւ խրոխտ ու պայծառ՝
Երբ որ մահակն իջաւ գլխիդ - է՞ր քեզ նուախտ պահեցիր։

Քե՞զ գովերեցեմ, արդեամբդ հարուստ, ո՛, դու մշակ վաստակած՝
Կեցցէ՛ Սահակ, կոմունիզմի դրօշն անխախտ պահեցիր։

1922 թ., 12 Մարտի
ի Ք. Մոսկով

Եղիշէ որդի Չարեանց

Աւելացնենք, որ Մարտի 15ին նոյն ոճով էլ մի արձակ բանաստեղծութիւն է գրել Կ. Միքայէլեանը եւ դարձեալ երգիծախառն կատակաբանութեամբ ողբացել իր բախտը։ «Խօսք մեղայական ու ողբի Կարենայ, որդւոյ Սարգսի, որդւոյ Միքայէլի, որ ոչ գոլով քաջ ի ոստանիկ Մեսրոպի լեզուի ու ի

digitised by A.R.A.R.@

չափածոյ արուեստի գրեաց արձակ հանգերգութեամբ եւ գեղջուկ բանիս» վերնագրուած ինքնարտայայտման մէջ կան այսպիսի տողեր. «Վա՜յ Բեզ, Կարէն Միքայէլեան, որ գիտուն ես Բեզ համարում (.....) Միւս օրը լոյսը բացուեց երկուշաբթի, եւ յաղթական կոմունիզմի կոտով յղի հայ Բերքողը՝ ազգի հերոս եղիշէի սուրբ անունով, բայց ամէնՇրին արդէն յայտնի Զարենց ազգով՝ գրեց հանագ, չափսոսալով գրիչ, քանա՞, որ խոցեց Բեզ գերթ սուր դանակ, վա՜յ Բեզ, Կարէ՛ն, վա՜յ Բեզ, Կարէ՛ն...» (ԳԱԹ, ԿՄԴ, թիւ 153)։

1931 թ. Սեպտեմբերի 3ի, 1932 թ. Հոկտեմբերի 8ի, 1933 թ. Դեկտեմբերի 31ի թուագրութեամբ Զարենցը իր ձեռքով լրացրած հրատարակչական պայմանագրեր է ուղարկել Կ. Միքայէլեանին՝ թարգմանելու Սվիֆտի «Գուլիվերի ճանապարհորդութիւնը», տպագրութեան ներկայացնելու իր «Գրոնի եւ ճանաչի երկրից» պայմանական վերնագրով արձակ գործերի ժողովածուն (տես՝ ԳԱԹ, ԿՄԴ, թիւ 182)։ 1933 թ. Հոկտեմբերի 8ի թուագրութեամբ պահպանուել է Միքայէլեանի գեղարուեստական երկերի ժողովածուի մասին Հայպետհրատի կարծիքը՝ Զարենցի ուղղումներով ու մակագրութեամբ. «Տպե՛լ», երկրորդ երեսին. «Ուղարկե՛լ Զուիուրեանին» (ԳԱԹ, ԿՄԴ, թիւ 180)։ Բացառուած չենք համարում, որ այդ կարծիքը գրած լինի հէնց ինքը՝ գեղարուեստական բաժնի վարիչ Ե. Զարենցը։ Զարենցի ստորագրութեամբ պահպանուել է նաեւ այս անտիպ պաշտօնական գրութիւնը.

«Կ. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆԻՆ

Ուղարկում ենք Ձեզ Պուշկինի արձակ երկերի թարգմանութեան պայմանագրի պրոյեկտը։

1. 01. 34. Գեղեցիկ՝ Զարենց»

(ԳԱԹ, ԿՄԴ, թիւ 594)

Իր հերթին Միքայէլեանը ե՛ւ Զարենցից, ե՛ւ հայ գրական-մշակութային գործիչներից մշտապէս հետաքրքրուել է նրա վիճակով։ Նրա «Գիրք ճանապարհի»ի մասին ուշագրաւ լուր է հաղորդել Մարտիրոս Սարեանը։ Ահա մի հատուած 1934 թ. Յունուարի 18ի գրած նրա անտիպ նամակից. «Սիրելի Կարէն, ուղիղ մի ամիս առաջ դու ինձ գրել էիր նամակ՝ հետաքրքրուելով Զարենցի գրքի վիճակով։ Ես իսկոյն չպատասխանեցի, լուգենալով ասեկոսների հիման վրայ քեզ նամակ գրել։ Նորերս միայն տեսայ Զարենցին, նա ասաց, որ գրքի վիճակը կ'որոշուի Մոսկուայում։ Ինչ վերաբերում է Անդրկովկասին՝ Թիֆլիսը դէմ է եղել միայն ինտերմեդիային։ Վերջիվերջոյ, իմ կարծիքով, ամենաթոյլ գործերից նրա այդ գրքի մէջ ինտերմեդիան է» (ԳԱԹ, ԿՄԴ, թիւ 467)։ Ի հարկէ, ինտերմեդիան (խօսքը «Ամիլլէ՞ն, թէ՞ Պյերո» գործի մասին է) «թոյլ» չէր, հակառակ դէպքում Հայաստանի, Անդրֆեդերացիայի եւ ԽՍՀՄ մայրաքաղաքների հաւատաքննիչները չէին զբաղուի դրանով, բայց ինքնին լուրը ուշագրաւ է եւ վկայում է այդ երկի տպագրութեան հանդէպ հայ մշակոյթի գործիչների ունեցած մտահոգութիւնը։

1935 թ. Մայիսի 25ին Ալազանը Միքայէլեանին գրել է. «Զարենցի մասին կան հետաքրքիր նորութիւններ, որոնք կը պատմեմ քեզ Մոսկուայում» (ԳԱԹ, ԿՄԴ, թիւ 224)։ Իսկ նոյն թուականի Սեպտեմբերի 12ին

digitised by A.R.A.R.@

Միքայէլեանից Նորենցն է լուր հարցրել Չարենցի վիճակի մասին. «Չարենցից ոչ մի ստոյգ տեղեկութիւն չունենք եւ չի կարելի ասել, թէ այդ լաւ նշան է: Շատ անհանգիստ ենք (գոնէ ես եւ իմ գրական մօտիկները): Մեզ կը պարտաւորեցնէիր, եթէ մի ստոյգ լուր յայտնէիր նրա առողջութեան մասին» (ԳԱԹ, ԿՄԴ, թիւ 417):

Միքայէլեանին հասցէագրած Պավլենկովի նամակից պարզ է դառնում, որ Չարենցի բանաստեղծութիւնների տողացի թարգմանութիւնները թէ՛ անթոլոգիայի եւ թէ բանաստեղծի նախատեսուող առանձին գրքի համար արել է Կ. Միքայէլեանը (տես՝ ԳԱԹ, ԿՄԴ, թիւ 425):

Կ. Միքայէլեանը Մոսկուայում նպաստել է նաեւ Չարենցի գրական հեղինակութեան տարածմանը: ԽՍՀՄ ռադիոհաղորդումների պետական կոմիտէի պաշտօնաթղթի վրայ պահպանուել է հետեւեալ գրութիւնը.

«21 Օգոստոսի, 1936 թ.
Ընկ. Միքայէլեանին

«ԽՍՀՄ ժողովուրդների ստեղծագործութիւն» խմբագրութիւնը յայտնում է Ձեզ, որ Ձեր «Եղիշէ Չարենց» աշխատանքի ժամկէտի պայմանագիրը երկարացուած է մինչեւ 1/IX-36: Աշխատանքը նշուած ժամկէտին չներկայացնելու դէպքում պայմանագիրը մեքենայօրէն կը լուծարուի:

Պատասխանատու խմբագիր՝ Կոլցով»
(ԳԱԹ, ԿՄԴ, թիւ 579):

Ահա գրական այս բարձր բարեկամութիւնն էլ իր հերթին նպաստում է համատեղ ջանքերով իրականացնելու անթոլոգիայի նիւթերի հաւաքման, դասաւորման, թարգմանութեան, խմբագրման եւ ծանօթագրման աշխատանքները:

Ասենք նաեւ, որ Կ. Միքայէլեանի եւ Ե. Չարենցի հետ մէկտեղ գրքի խմբագրման աշխատանքներին ռուս բանաստեղծներից սկզբից եւեթ մասնակցել է Նիկոլայ Տիխոնովը:

1935 թ. Մայիսի 2-ին Մոսկուայում տեղի է ունենում հայ եւ ռուս գրողների հանդիպում: Հայ բանաստեղծներից իրենց կատարած թարգմանութիւններն են կարդում Ս. Շերվինսկին, Ս. Գորոդեցկին, Պ. Անտոկոլսկին: Ընթացիկ պոեզիայի խնդիրների, նաեւ անթոլոգիայի մասին իրենց զեկուցումներում խօսում են Դ. Տէր-Սիմոնեանը եւ Վ. Կիրպոտինը:

Հայ գրողների հանդիպում է նախատեսւում նաեւ Լենինգրադում: Այդ կապակցութեամբ 1935 թ. Մայիսի 14-ին «Վիտերատուրնի Լենինգրադ» թերթում լոյս է տեսնում Ն. Տիխոնովի «Ուրախութեամբ ենք դիմաւորում մեր բարեկամներին» յօդուածը, որի մէջ մասնաւորապէս ասուած է. «Հայ պոեզիայի լաւագոյն երկերը, սկսած հին ժամանակներից մինչեւ ժամանակակից բանաստեղծների ստեղծագործութիւնները, հաւաքուելու են «Հայաստանի պոեզիան» անթոլոգիայում: Այդ անթոլոգիան լոյս է ընծայում «Academia» հրատարակչութիւնը՝ Խորհրդային Հայաստանի 15ամեակի կապակցութեամբ: Այս հրատարակութեան վիթխարի նշանակութեան եւ կարեւորութեան մասին վկայում է այն հանգամանքը, որ նրա

digitised by A.R.A.R.@

գլխաւոր խմբագիրն է լինելու Մաքսիմ Գորկին, որը եւ անթոլոգիայի համար ներածական յօդուած է գրում»։ Այնուհետեւ նա անդրադառնում է Բրիւսովի գործունէութեանը, Կ. Միքայէլեանի մասնակցութեանը 1916 թ. ժողովածուին եւ թուարկում լենինգրադեան բանաստեղծների անունները, ովքեր զբաղուած են հայ պոեզիայի թարգմանութեամբ (Վ. Սայանով, Վ. Էրլիխ, Բ. Լիֆշից, Ե. Պոլոնսկայա, Վ. Ռոժդեստվենսկի, Մ. Լոզինսկի, ուրիշներ), նաեւ յիշեցնում, որ ինքն արդէն թարգմանել է Թէքէեանի, Ռուսինեանի, Սայաթ-Նովայի, Չօհրապի գործերից եւ ժողովրդական մի քանի երգեր։ Տիխոնովի այս յօդուածը ժամանակին արտատպուել է «Գրական թերթ»ում (տես՝ 1935, թիւ 12)։

Այդ օրերին՝ Մայիսի 16-18ը հայ գրողները հանդիպումներ են ունենում Լենինգրադի գրողների ու աշխատաւորութեան հետ։ Ռուս թարգմանիչները, յիշատակուածների հետ մէկտեղ նաեւ Միխայիլ Սվետլովը, կարդում են հայ բանաստեղծներից իրենց կատարած թարգմանութիւնները։ Մայիսի 18ին յատուկ խորհրդակցութիւն է հրաւիրուում՝ նուիրուած հայ պոեզիայի անթոլոգիայի հարցերին։

1935 թ. Մարտի 8ին գրողների միութիւնից դուրս գալու Չարենցի դիմումի, նրան հեռացնելու, նոյն 1935ի Փետրուար-Մարտին ահաբեկչութեան մեղադրանքով պարբերաբար հարցաքննելու եւ այս շրջանակում նրա հանդէպ եղած բացասական վերաբերմունքի պատճառով նա չի ընդգրկուում ո՛չ լենինգրադեան, ո՛չ մոսկովեան պատուիրակութիւնների կազմում, թէեւ երկու քաղաքներում էլ սպասում էին նրան։ Բայց այս վերաբերմունքը, երկրի մայրաքաղաքում նրա հասցէին ասուած եւ «Պրաւդա»յում, ապա եւ նոյնութեամբ «Գրական թերթ»ում (տես՝ 1935,թիւ 11, 20 Մայիսի) արտատպուած անպատշաճ խօսքերը չեն ընկճում Չարենցին։ Նոյն 1935 թ. Յունիսի 26ին նա մեկնում է Մոսկուա եւ այլ հարցերի հետ մէկտեղ զբաղում նաեւ անթոլոգիայի հոգսերով։ Նոյն նպատակով Մոսկուայում նա լինում է նաեւ Հոկտեմբերին։ Վերադարձից յետոյ նոյն տարուայ Նոյեմբերին Չարենցը հեռագրում է Կ. Միքայէլեանին. «Անթոլոգիայի բոլոր նիւթերով, հրաւիրուած գրողների հետ մէկտեղ, մեկնիր Երեւան» (Ե. Չարենց, «Երկերի ժողովածու», Հ. 6, էջ 447)։

Ռուս գրողների պատուիրակութիւնը թարգմանիչների հետ միասին ժամանում է Երեւան եւ մասնակցում Խորհրդային Հայաստանի 15ամեակին նուիրուած տօնակատարութիւններին։ Հիւրերի մասնակցութեամբ Դեկտեմբերի 3ին գրողների տանը կազմակերպւում է ճոխ գրական երեկոյ, որտեղ եւս արծարծւում են անթոլոգիայի տպագրութեան հետ կապուած հարցեր։ Իր ելոյթում այդ մասին Կոնստանտին Ֆեդինն ասում է. «Աշխատանքը լայն առումով է դրուած։ Հայաստանի անցեալի պոեզիան զուգակցում է ներկայիս պոեզիայի հետ։ Մենք ճանաչելու ենք ո՛չ միայն մեծ հայ գրականութեան պատմական նմոյշները, այլեւ՝ խորհրդային դարաշրջանի խոշոր հայ պոետներին...» («Գրական թերթ», 1935, թիւ 30)։ Իրենց ելոյթներում նաեւ անթոլոգիայի հետ կապուած հարցեր են արծարծում Ն. Տիխոնովը, Ս. Սպասսկին, Ե. Պոլոնսկայան, Պ. Անտոկոլսկին, Դ. Տէր-Սիմոնեանը, Ե. Չարենցը, Գ. Մահարին, Ն. Զարեանը եւ ուրիշներ։

digitised by A.R.A.R.@

Այս տօնակատարութեանը պաշտօնապէս չէր հրաւիրուած Կ. Միքայէլեանը, թէեւ ենթադրւում ու սպասւում էր, որ նա անպայման ներկայ կը լինի։ Պաշտօնական հրաւէրի բացակայութիւնից Կ. Միքայէլեանը վիրաւորուած էր։ Հիւրերի մեկնելուց յետոյ՝ Չարենցը մի նոր նամակով դիմում է նրան, բացատրում հանգամանքները եւ Խանջեանի անունից պաշտօնապէս առաջարկում. «Անթոլոգիայի նիւթերը վերցրած» մեկնիր Երեւան (հ. 6, էջ 451)։ Կ. Միքայէլեանը բաւարարւում է այնքանով, որ անթոլոգիայի հետ կապուած հարցերով հանդիպում է այն ժամանակ Մոսկուայում գտնուող Խանջեանի հետ։

Այս ժողովածուի հետ կապուած հարցերը 1936ի սկզբներին վերստին արծարծւում են Լենինգրադում, ուր Մայակովսկու տանը կազմակերպւում է հայ պոեզիայի երեկոյ։ Հայ բանաստեղծութեան անցած ճանապարհի մասին զեկուցում է Դ. Տէր-Սիմոնեանը, թարգմանութեան հարցեր է արծարծում Կ. Միքայէլեանը։ Վերստին ռուս բանաստեղծները կարդում են հայ պոեզիայից իրենց կատարած թարգմանութիւնները։ Երեկոն ամփոփում է Կ. Ֆեդինը։ Այս երեկոյի մասին Փետրուարի 8ին հաղորդում է տպագրում «Վիտերատուրնի Լենինգրադ» թերթը (թիւ 7)։ Ի մի բերելով երեկոյի ընթացքում հնչած հայ բանաստեղծութեան արժէքները, յօդուածագիրը շարունակում է. «Այդ ստեղծագործութիւններն առանձին էջեր են արդէն հրատարակութեան յանձնուած հայկական պոեզիայի մեծ անթոլոգիայի, որ լոյս է տեսնում Պ. Անտոկոլսկու եւ Ն. Տիխոնովի խմբագրութեամբ։ Այդ առանձին էջերը տրամադրում են հայկական անհամբերութեամբ եւ հետաքրքրութեամբ սպասել ամբողջ անթոլոգիային։ Անթոլոգիան միաժամանակ լինելու է հայկական պոեզիայի գեղեցիկ յուշարձան, ռուսական պոեզիայում մեծ իրադարձութիւն եւ մեր թարգմանական վարպետութեան փայլուն օրինակ»։

1936 թ. Փետրուարի 19ին Մոսկուայի հայ մշակոյթի տանը կազմակերպւում է պոեզիայի մի նոր երեկոյ. անթոլոգիայի աշխատանքների մասին դարձեալ զեկուցում են Դ. Տէր-Սիմոնեանը եւ Կ. Միքայէլեանը։ Վերջստին ռուս բանաստեղծներն ընթերցում են անթոլոգիայի համար իրենց կատարած թարգմանութիւնները։

Այն, որ աշխատանքը խանգաւառել էր նաեւ ռուս թարգմանիչներին, վկայում են Կ. Միքայէլեանի ֆոնդում պահուող նրանց բազմաթիւ նամակները։ 1935 թ. Դեկտեմբերի 30ին Վ. Ռոժդեստվենսկին գրում է Կ. Միքայէլեանին. «Ցանկանում եմ շուտ տեսնել այդ գիրքը։ Ն. Ս. Տիխոնովն ինձ ասաց, որ ինքը շատ լաւ տպաւորութիւն է ստացել գրքից»։ Այնուհետեւ՝ «Դա բարձր պոեզիա է, որով իրաւունք ունի հպարտանալու հայ մշակոյթը» (ԳԱԹ, ԿՄԴ, թիւ 459, 460)։

Պահպանուել է 1935 թ. Յունուարի 21ին Աննա Ախմատովայի գրած մի երկտողը՝ հասցէագրուած Կ.Միքայէլեանին. «Մեծարգոյ Կարէն Սերգէեւիչ, ներեցէք ինձ այն բանի համար, որ ուշացրի թարգմանութիւնը։ Ես երկար ժամանակ հիւանդ էի եւ հիմա էլ ինձ վատ եմ զգում։ Ես շատ ամաչում եմ, որ Դուք ստիպուած էիք մի քանի անգամ ինձ յիշեցնել, որ Դուք սպասում էք թարգմանութեանը» (ԳԱԹ, ԿՄԴ, թիւ 230)։

Ուշագրաւ մանրամասներ են պարունակում նաեւ Վ. Չվեգինցեվայի, Մ. Լոգինովու, Մ. Կուզմինի, Ս. Ներվինովու, Ե. Պոլոնսկայայի, Վ. Սայա-

digitised by A.R.A.R.@

նովի, Գ. Սանիկովի, Ս. Սպասսկու, Ն. Տիխոնովի նամակները, որոնք Կ. Միքայէլեանի ֆոնդում պահւում են 335-508 համարանիշերով։ Մամուլում հրապարակուել են Կ. Միքայէլեանին Ն. Տիխոնովի հասցէագրած նամակները, որոնք բոլորն էլ վերաբերում են անթոլոգիայի տպագրութեան հարցերին (տես՝ «Բանբեր Հայաստանի արխիւների», 1984, թիւ 2)։

Համատարած այս ոգեւորութիւնը մեծապէս պայմանաւորուած էր Մ. Գորկու հեղինակութեամբ, որը վայելում էր ժամանակի առաջին գրողի համբաւը։ Նա ուշգիր էր անթոլոգիայի նախապատրաստական աշխատանքների նկատմամբ։ 1936 թ. մանրամասնօրէն ծանօթանալով տպագրութեան պատրաստ նիւթերին եւ խմբագրելով դրանք, նա յայտնում է իր նկատառումները, որոնք եօթ օր անց տպագրուել են «Խորհրդային Հայաստան»ում (1936, թիւ 95, 24 Ապրիլի)։ Գորկու նամակը հասցէագրուել է Կ. Միքայէլեանին։ Քանի որ նամակի հայերէն տպագիր տարբերակի եւ Ամատունուն Կ. Միքայէլեանի ուղարկած բնագրի միջեւ կան ո՛չ միայն տարբերութիւններ, այլեւ՝ կրճատումներ ու աղճատումներ, ուստի՝ ներկայացնում ենք այդ նամակի հայերէն ամբողջական թարգմանութիւնը.

«Ընկեր Կարէն Միքայէլեանին

Ցարգելի ընկ. Միքայէլեան,

«Որքանով ես կարող եմ դատել ընդհանրապէս պոեզիայի մասին եւ որքանով ռուսերէն թարգմանութեամբ հնարաւոր է դատել հայ պոեզիայի մասին, ինձ թւում է, որ «Հայաստանի պոեզիան» անթոլոգիան բաւականին լուրջ է կազմուած։ Այն թոյլ է տալիս հասկանալ պոեզիայի ածի պատմութիւնը, պատկերացում է տալիս նրա զեղեցկութեան եւ ուժի, նրա կառուցուածքի իւրայատկութեան եւ պատկերաւորութեան մասին։ Այդ ամէնն այդպէս։

«Բայց դուք գիտէք, որ լաւը ոչ քիչ դէպքում կասեցնում է լաւագոյնի ծնունդը, իսկ լեցունութիւնը երբեմն վերածւում է անառողջ հաստութեան, այդ իսկ պատճառով ես Ձեզ խորհուրդ եմ տալիս մէկ անգամ եւս աչքի անցկացնել ամբողջ նիւթը։ 730 էջ բանաստեղծութիւն՝ շատ-շատ է, չէ՞ որ դեռ հարկ է տալ առաջաբան, այն ձեւով, ինչպէս տրուած էր Մակինցեանի կողմից 16 թ. «Պարուս» հրատարակչութեամբ լոյս տեսած «Հայ գրականութեան ծաղկաքաղ»ին։ Բացի առաջաբանից հարկ կը լինի տալ ոչ մեծ յօդուած հայկական տաղաչափութեան առանձնայատկութիւնների մասին եւ բանաստեղծների համառօտ կենսագրականները։

«Ընդհանրապէս ցանկալի է անթոլոգիան տեսնել օրինակելի հրատարակուած, այնպէս, որ այդ գրքի նմանութեամբ յաջորդեն նաեւ միւս՝ վրացական, ուզբեկական եւ ուրիշ անթոլոգիաները։

«Ինձ թւում է, որ կրճատումները պէտք է անել Բրիւսովի թարգմանութիւնների հաշուին. դրանք չափազանց շատ են։

17. IV. 1936 թ. Մաքսիմ Գորկի»

(Հասարակական-քաղաքական հետազօտութիւնների հաստատութեան դիւան, Ֆ. 1, ց. 16, գ. 82)

Տպագրութեան ժամանակ կրճատել են վերջին տողերը՝ երեւի թէ մտածելով ստուեր չնետել Բրիւսովի անուան վրայ։ Բայց դրանք պատա-

digitised by A.R.A.R.@

հական տողեր չէին։ Նամակի մասին տեղեկանալուց յետոյ՝ Ն. Տիխոնովը գրել է Կ. Միքայէլեանին.

«Գորկու նամակը հետաքրքիր է նրանով, որ նա քարոզանգ է անում Բրիւսովի թարգմանութիւնները։ Դա նշանակում է, որ նա չի կարողացել կշտամբանքի խօսքեր ասել մեր հասցէին» (ԳԱԹ, ԿՄԴ, թիւ 507)։

Այս օրերին վերանայւում է նաեւ առաջաբանի հարցը։ 1936 թ. Մայիսին Չարենցը հեռագրում է Կ. Միքայէլեանին եւ Խանջեանի յանձնարարութեամբ պատուիրում. «Պաշտօնապէս յայտնում եմ, որ Դրաստամատի առաջաբանի հարցը վերջնականապէս լուծուած է բացասաբար։ Առաջարկւում է Բրիւսով-Տիխոնով-Անտոկոլսկի տարբերակը։ ...Հարցը համարւում է լուծուած, առաջարկւում է քեզ պաշտօնական տարբերակը իրագործել հնարաւորին չափ շտապ» (հ. 6, էջ 454-455)։ Նոյն 1936 Մայիսի 20ին Կ. Միքայէլեանին Չարենցը հացէագրում է անթոլոգիայի հետ կապուած մի վերջին նամակ, նորից խօսում առաջաբանի մասին, պնդում հեռագրում ասուածը, նաեւ ակնարկում, որ բուժման նպատակով արտասահման մեկնելու համար շուտով կը լինի Մոսկուայում, եւ իրենք «մանրամասնօրէն» կը խօսեն։ Չարենցն այս նամակը գրել է շտապ, ոտքի վրայ, որպէսզի հասցնի տալ Մոսկուա մեկնող Մ. Սարեանին, որը եւ Միքայէլեանին պիտի «շատ բան» պատմէր (տես՝ հ. 6, էջ 455-456)։ Իսկ «շատ բան»ն այն էր, որ, ինչպէս ամբողջ երկրում, այնպէս էլ Հայաստանում, քաղաքական կեանքը հասել էր լարուածութեան գագաթնակէտին՝ սկսուել էր արիւնալի հաշուեյարդարների ժամանակը։

Չանցած մի քանի օր, 1936 թ. Յունիսի 18ին վրայ է հասնում Գորկու առեղծուածային մահը։ Յուլիսի 9ին Թիֆլիսում սպանւում է Խանջեանը, որը ամէն անգամ Մոսկուա մեկնելիս անձամբ հետաքրքրւում էր անթոլոգիայի հրատարակութեան հարցերով։ Մայիսից Հայաստանում ըսկըսւում են ձերբակալութիւններն ու հալածանքները, որից տուժում են նաեւ անթոլոգիայում գետեղուած հեղինակները։

Քաղաքական կեանքի այս փոփոխութիւնները նոր խնդիրների առջեւ են կանգնեցնում անթոլոգիան ստեղծողներին։

Բ

Նոր պայմաններում անթոլոգիայի հետ կապուած հարցերի վերաբերեալ կարգադրութիւններ է անում Ամատունին։ Մոսկուայում իր գործունէութիւնն է շարունակում Կ.Միքայէլեանը։ Ու քանի որ այդուհետեւ, մինչեւ իր ժամանակն էլ վրայ հասնէր, Միքայէլեանը զառնում է գլխաւոր դէմքը, ուստի՝ նրա մասին խօսենք քիչ աւելի հանգամանօրէն, մանաւանդ որ նա արժանի է դրան, ժամանակների խոր խորքից մեզ պարգեւելով իր թէեւ չգնահատուած, բայց ծանրակշիռ վաստակը։

Կարէն Սարգսի (Սերգէյի) Միքայէլեանը (1883-1941) ծնունդով Վերին Ագուլիսից էր։ Մտաւոր պատկանելութեամբ սերուած էր հայ գրողների ընտիր զարմից։ Կրթութիւնն ստացել է Ներսիսեան դպրոցում, 1905ին եղել է Մոսկուայի համալսարանի ազատ ունկնդիր, 1906-1909 թթ. ուսա-

digitised by A.R.A.R.@

նել Ենայի համալսարանում: Պատրաստուել է որպէս փիլիսոփայ: Հայերէնից բացի տիրապետել է ռուսերէնի, անգլերէնի, գերմաներէնի, ֆրանսերէնի, թուրքերէնի: Շատ մտերիմ էր գարասկզբի հայ գրական-մշակութային գործիչների հետ: 1910-1912 թթ. եղել «Գարուն» ալմանախի նախաձեռնողներից ու խմբագիրներից մէկը, 1915-16ին եռանդուն մասնակցութիւն է ցուցաբերել Բրիւսովի խմբագրութեամբ լոյս տեսած ժողովածուի աշխատանքներին, հրատարակել արձակ գործեր, թարգմանել Օ. Ուայլդի եւ Ջ. Սվիֆտի ստեղծագործութիւնները: Մոսկուայում աշխատել է ազգութիւնների գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի հայկական գործերի կոմիսարիատում, ՀՕԿի եւ Կարմիր Խաչի ընկերութիւններում: 1925-26 թթ. ՀՕԿի պատգամաւորութեան կազմում շրջագայել է Եւրոպայի եւ Ամերիկայի շատ երկրներում: Այս ճամբորդութիւնից ծնուեց նրա առաւել յայտնի «Majestic» ամերիկեան կարճ պատմուածքների ժողովածուն (Մոսկուա, 1928): 1934ից ԽՍՀՄ գրողների միութեան հիմնադիր անդամներից էր: Նա գրական, գործնական, հրատարակչական, նամակագրական կապերի մէջ էր 20րդ դարի առաջին չորս տասնամեակների գրեթէ բոլոր հայ նշանաւոր մտաւորականների հետ եւ վայելել է նրանց համակրանքն ու վստահութիւնը:

Կ. Միքայէլեանն ընդհանրապէս խոշորագոյն դէմքն է մեր հոգեւոր կեանքի պատմութեան մէջ: Ապրելով ռուսական մայրաքաղաքում՝ արեւելահայ իրականութեան մէջ նա ստանձնել էր ճիշտ նոյն պարտականութիւնները, ինչ արեւմտահայ, ընդհանրապէս արտերկրի պայմաններում, Եւրոպայի կենտրոն Փարիզում հանգուանած Արշակ Չօպանեանը:

ԿԱՐԷՆ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

...Նա ձերբակալուել է 1937 թ. Յուլիսի 26ին, մեղադրուել է ՀԽՍՀ Քրէական օրէնսգրքի 58, 19-65, 68 յօդուածներով՝ որպէս Հայաստանի նացիոնալիստական կազմակերպութեան, Մոսկովեան աջ-տրոցկիստական խմբակի մասնակից, որի գործունէութեան նպատակը Հայաստանի անջատումն էր ԽՍՀՄից եւ ազգային-բուրժուական անկախ պետութեան ստեղծումը: Միքայէլեանին զրպարտել է Եղիա Զուբարը, որի հետ բանտում կազմակերպել են առերեսում:

Միքայէլեանին գործը քննում են Երեւանում եւ Մոսկուայում՝ այդ կապակցութեամբ նրան ութ անգամ մի քաղաքից տեղափոխելով միւսը: Մեղադրական եզրակացութիւնը կայացել է 1940 թ. Մարտի 15ին:

1941ի Յուլիսին Միքայէլեանն աքսորուել է Սոլիկամսկ, այդտեղից՝ այլ վայրեր: Հետագայում կինը պարզել է, որ ամուսինը մահացել է 1941 թ. Դեկտեմբերի 13ին, Վոլգայի մարզում, «սրտի անբնականութիւնից»:

Ազատագրուել է 1956ին:

Դ.Գ.

digitised by A.R.A.R.@

Կ. Միքայէլեանի արտակարգ հարուստ դիւանում նկատելի տեղ են զբաղեցնում նաեւ անթոլոգիային առընչուող նիւթերը՝ նամակներ, այցեքարտեր, յօդուածներ, բնագրային եւ թարգմանական գեղարուեստական նիւթեր, բացատրութիւններ, սեւագրութիւններ, եւայլն։ «Հայերէնից կատարուած թարգմանութիւնների մասին» յօդուածում նա գրում էր. «Վերջերս աւարտուեցին «Հայաստանի պոեզիան» նոր անթոլոգիայի աշխատանքները 17 հազար տող ծաւալով։ Այդ անթոլոգիան, որն ընդգրկում է հայկական պոեզիան հնագոյն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը, լոյս կը տեսնի «Academia» հրատարակչութեամբ Տիխոնովի եւ Անտոկոլսկու խմբագրութեամբ, նաեւ Գորկու ընդհանուր ղեկավարութեամբ» (ԳԱԹ, ԿՄԴ, թիւ 133)։ Ինչպէս երեւում է, այս գրառումը վերաբերում է անթոլոգիայի նախնական տարբերակին, երբ Գորկին դեռեւս չէր ծանօթացել դրան։

Միքայէլեանը բառացիօրէն ապրում էր անթոլոգիայի ստեղծման բերկրանքով։ Նրա դիւանում (թիւ 153) պահւում են այդ գրքի նիւթերը, որոնք, ըստ 1935 թ. նախնական ծրագրի, որոշակի պատկերացում են տալիս կառուցուածքի մասին։ Առաջաբաններ՝ Մ. Գորկի. «Նամակ անթոլոգիայի վերաբերեալ», Բրիւսով. «Ակնարկ նախայեղափոխական հայ պոեզիայի», Անտոկոլսկի. «Խորհրդային Հայաստանի պոեզիան», Միքայէլեան. «Հայկական տաղաչափութիւն», ընդհանուր խմբագրութիւնը՝ Մ. Գորկու, թարգմանութիւնների խմբագրութիւնը՝ Ն. Տիխոնովի եւ Պ. Անտոկոլսկու, ծանօթագրութիւնները եւ տողացիների խմբագրութիւնը՝ Կ. Միքայէլեանի։ Թղթապանակի նիւթերը ծանր ու դժուարին աշխատանքի վկայութիւն են՝ թարգմանական ու խմբագրական ուղղումներ, տաղաչափական նշումներ, յանգային ու չափական տատանումներ, սեւագրութիւններ, մաքրագրութիւններ, գրողների կենսագրականներ։ Պահպանւում է նաեւ Գորկու առաջարկութեամբ գրած «Հայկական տաղաչափութիւն» ուսումնասիրութիւնը (թիւ 131, ռուսերէն, 5 մեքենագիր էջ), որի մէջ, առարկելով հայերէնի տաղաչափութիւնը Մանուկ Աբեղեանի տուած վանկաչեշտական բնութագրին, իրաւացիօրէն պաշտպանում է վանկական համակարգի սկզբունքը։

Ուշադրութեան են արժանի նաեւ «Ոսկեփորիկ» վերնագրով հայ միջնադարեան պոեզիայի նիւթերը (թիւ 154 ա, 154 բ), որոնց կցել է առաջաբան, ծանօթագրութիւններ, 110 էջ ընդգրկող ուսումնասիրութիւն։ Հայ գրութեան սկզբնաւորումից սկսած՝ նա խօսում է միջնադարեան գրականութեան մասին ընդհանրապէս, ընդգրկում բոլոր ժանրերը եւ ապա առանձին-առանձին բնութագրում գրքում տեղ գտած տաղերգուներին։ Գրքի հրատարակութեան մասին «Գրական թերթ»ում տպագրուել է հաղորդում, որի մէջ ասւում է. «Այս տարի գարնանը Պետհրատը հրատարակութեան կը յանձնի միջնադարեան բանաստեղծների մի ստուար ժողովածու, ուր կը մտնեն 13րդ դարից մինչեւ 17րդ դարի հայ երգիչները» (1935, թիւ 2, 20 Յունուար)։ Պահպանուել է Պետհրատի տնօրէն Է. Զոփուրեանի 1935 թ. Մայիսի 28ի պաշտօնական գրութիւնը, որով յայտնում է, թէ «Ֆինանսական դժուարութիւնների պատճառով չի կարող աւանս տալ «Միջնադարեան բանաստեղծներ» ժողովածուի համար» (ԳԱԹ, ԿՄԴ, թիւ 596)։ Այսքանը նշում ենք՝ ցոյց տալու, որ գրքի տպագրութիւնը օրերի

digitised by A.R.A.R.@

հարց էր։ Բայց, հանդիպելով Մկրտիչ Մկրեանի բացասական կարծիքին, «Ոսկեփորիկ»ը այդպէս էլ լոյս չտեսաւ։ Դրա փոխարէն 1939ին հրատարակուեց նոյն Մկրեանի կազմած «XIII-XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականութիւնը» ժողովածուն, որի մէջ քիչ չեն նաեւ Կ. Միքայէլեանի պատրաստած նիւթերը։ Նոյնն է նաեւ ժամանակային ընդգրկման շրջանակը. Միքայէլեանը նախատեսել էր 13-17րդ դարերը՝ Ֆրիկից մինչեւ Ցունաթան, Մկրեանը՝ 13-18րդ դարերը՝ Ֆրիկից մինչեւ Սայաթ-Նովա։ Հայ միջնադարագէտները հաւանաբար ճշգրտումներ կ'ունենան անելու այս հարցում եւ պարզաբանելու աշխատասիրած նիւթերի հեղինակային պատկանելութեան ինչ-ինչ հարցեր։

1936ին Միքայէլեանը մատիտով ձեւաւորել է անթոլոգիան՝ կազմը, անուանաթերթը, տիտղոսաթերթը։ Անուանաթերթին գրուած է. «Հայաստանի պոեզիան հնագոյն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը», Գորկու ընդհանուր ղեկավարութեամբ, «Academia», 1936։ Անուանաթերթի երկրորդ երեսին աւելացուած է. «Կազմողներ՝ Դրաստամատ Տէր-Սիմոնեան եւ Կարէն Միքայէլեան։ Թարգմանութիւնների խմբագրութիւնն ու առաջաբանը՝ Ն. Տիխոնովի եւ Պ. Անտոկոլսկու։ Ներածական ակնարկը՝ Դ. Տէր-Սիմոնեանի, ծանօթագրութիւնները՝ Կ. Միքայէլեանի» (թիւ 155)։

Ինչպէս պարզ երեւում է այս նշումներից՝ պարբերաբար փոխուել են անթոլոգիայի հետ կապուած շատ հարցեր, եւ ինքը՝ Կ. Միքայէլեանը, պարտաւոր էր արագ արձագանգել ամէն ինչի։

Կ. Միքայէլեանի գիւանում ե'ւ անթոլոգիայի վերաբերեալ, ե'ւ այլ հարցերի կապակցութեամբ պահւում են հայ գրողների ու մշակութային գործիչների բազմաթիւ նամակներ։ Նրան նամակներ են հասցէագրել Գ. Սունդուկեանը, Ց. Թումանեանը, Ա. Ջօպանեանը, Վ. Տէրեանը, Ս. Վրացեանը, Մ. Սարեանը, Ե. Չարենցը, Ա. Բակունցը, Ս. Զօրեանը, Դ. Դեմիրճեանը, Ց. Ցակոբեանը, Զ. Եսայեանը, Գ. Մահարին, Գ. Սարեանը, Վ. Նորենցը, Ա. Վշտունին, Ալազանը, Ն. Զարեանը, Ց. Սուրխաթեանը, Ա. Մարտիկեանը, Ց. Կոշոյեանը եւ ուրիշներ։

1934ի Փետրուարի 27ին Ստեփան Զօրեանը գրում էր. «Գովելի են ջանքերը հայկական պոեզիան հրատարակելու ուղղութեամբ։ Շատ լաւ գործ ես անում» (թիւ 302)։

Ինքն իրենով անմնացորդ հիացած Ցակոբ Ցակոբեան ամէն կերպ ջանում էր ընդարձակել իրեն յատկացուած ծաւալը, միաժամանակ 1936ի Ցունիսի 8ին գրում. «Ես պատրաստ եմ իմ գրպանից յատկացնել մի քանի հարիւր ռուբլի, միայն թէ իմ այդ շեղեւրը (Խօսքը «Բայլշեւիկ է Շիրկանալը» անարժէք պոեմի մասին է՝ Դ.Գ.) թարգմանուէր այնպէս, ինչպէս զգացմունքով եւ պատկառանքով ինքս եմ գրել» (թիւ 374)։ Այս պրոլետնուաճողական մտայնութեանը հակառակ 1935 թ. Ցունուարի 15ին նոյն Կ. Միքայէլեանին Դերենիկ Դեմիրճեանը գրում է. «Սակայն եկ քեզ սրտի մի խօսք ասեմ։ Ո'չ զոռոզամտութեան եւ ոչ էլ հպարտութեան եւ մանաւանդ մեծամտութեան մի' վերագրիր այդ խօսքը։ Ես էլ եմ գրականագէտ եւ մի քիչ էլ քննադատ։ Քանի մարդ կայ հայ մտաւորականութեան մէջ՝ լուսաւորչականից մինչեւ կոմունիստը, որ իր սրտում 400 տող տայ Ցակոբ Ցակոբեանին։ Այդ մարդը որ պիտի գայ եւ իր ֆիզիքական մեծութեամբ-ծանրութեամբ, ջարդելով Քուչակի, Նարեկացու, Սայաթ-Նովայի,

digitised by A.R.A.R.@

ՅԱԿՈԲ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Ինքն իրենով անմնացորդ հիացած Յակոբ Յակոբեան ամէն կերպ ջանում էր ընդարձակել իրեն յատկացուած ծաւալը, միաժամանակ 1936ի Յունիսի 8ին գրում. «Ես պատրաստ եմ իմ գրպանից յատկացնել մի քանի հարիւր ռուբլի, միայն թէ իմ այդ շեդեւրը (խօսքը *«Բալչեւիկ է Շերկանալը»* անարժէք պոեմի մասին է՝ Դ.Գ.) թարգմանուէր այնպէս, ինչպէս զգացմունքով եւ պատկառանքով ինքս եմ գրել» (թիւ 374)։ Այս պրոլետնուաճողական մտայնութեանը հակառակ 1935 թ. Յունուարի 15ին նոյն Կ. Միքայէլեանին Դերենիկ Դեմիրճեանը գրում է. «Սակայն եկ քեզ սրտի մի խօսք ասեմ։ Ոչ գոռոզամտութեան եւ ոչ էլ հպարտութեան եւ մանաւանդ մեծամտութեան մի՝ վերագրիր այդ խօսքը։ Ես էլ եմ գրականագէտ եւ մի քիչ էլ քննադատ։ Քանի՞ մարդ կայ հայ մտաւորականութեան մէջ՝ լուսաւորչականից մինչեւ կոմունիստը, որ իր սրտում 400 տող տայ Յակոբ Յակոբեանին» (թիւ 296, նաեւ Դ. Դեմիրճեան, *«Երկերի ժողովածու»*, հ. 14, էջ 263-264)։

Դ.Գ.

Թումանեանի, Իսահակեանի, Տէրեանի, Դուրեանի տեղերը՝ բազմի այդ համբերատար գրքի մէջ,— ո՞ւմ խիղճը պիտի լինի թեթեւ դրանից։ (.....) 400 տողը այնպիսի մի երկարութիւն է, որ անյարմար պիտի լինէր իրեն իսկ՝ Յակոբեանին» (թիւ 296, նաեւ Դ. Դեմիրճեան, «Երկերի ժողովածու», հ. 14, էջ 263-264)։

1935 թ. Դեկտեմբերի 11ի նամակում, դժգոհելով Դ. Տէր-Սիմոնեանի բոլորին համահարթեցնող առաջաբանից, Ալազանը գրում է Միքայէլեանին. «Խնդրում եմ Խանջեանին պատմես այն «ձախ հաւասարեցման» մասին, որ ուզում է անել Դրաստամատը Չարենցի, Վշտունու եւ միւսների նկատմամբ։ Չարենցը քեզ չի պատասխանել այն պարզ պատճառով, որովհետեւ, որքանով մեզ յայտնի է, զեռ չի կարողացել տեսնուել ընկ. Խանջեանի հետ» (թիւ 226)։ Նոյն ոգով շարունակում է նաեւ 1936 թ. Ապրիլի 5ի նամակում. «Եղայ Խանջեանի մօտ։ Պատմեցի Չարենցին գրած քո նամակի բովանդակութիւնը (Չարենցը հիւանդ լինելու պատճառով չկարողացաւ Խանջեանի մօտ գնալ)։ Պատմեցի առաջաբանի մասին եղած առաջարկութիւններն ու տարբերակները» (թիւ 229)։ Նամակներում, իր բառերով ասած, Ալազանը «ոչ թէ ուզում, այլ խնդրում, թախանձում էր Շերվինսկու թարգմանութեամբ իր «Քնանկսը» բանաստեղծութիւնը անպայման զետեղել գրքում, առանց մի պահ երկմտելու, որ ո՛չ միայն այդ, այլեւ իր ու շատերի քնարերգութիւնը ի սպառ պէտք է դուրս նետուի գրքից։

Պահւում են նաեւ Ա.Զօպանեանի բազմաթիւ նամակները՝ գրուած 1911-1938 թթ. (թիւ 453-457)։ Նամակներ կան նաեւ անթոլոգիայի կա-

digitised by A.R.A.R.@

պակցութեամբ, որի մէջ, ըստ նախնական տարբերակի, պէտք է գետեղուէին նաեւ Զօպանեանի քերթուածները։ Վերջինս Կ. Միքայէլեանի խնդրանքով այդ ժողովածուի համար գրել է նաեւ Ալիշանի, Պէշիկթաշլեանի, Վարուժանի, Անայիսի կենսագրութիւնները։

1937 թ. ծանր օրերին, զգալով իրավիճակի ամբողջ բարդութիւնը եւ այդ պատասխանատուութեամբ էլ շարունակելով հայ նուիրեալ մտաւորականին բնորոշ անձնազոհ գործունէութեան լաւագոյն գծերը, Միքայէլեանն անմնացորդ ու վերջնական տրում է անթոլոգիայի տպագրութիւնը գլուխ բերելու գործին։ Այդ մասին են վկայում նաեւ մի քանի այլ անտիպ վաւերագրեր, որ պահւում են հասարակական-քաղաքական հետազօտութիւնների հաստատութեան դիւանում (Ֆ. 1, ց. 16, գ. 82)։

1936 թ. Օգոստոսի 22ին Միքայէլեանը Մոսկուայից նամակով դիմում է Ամատունուն եւ արմանախի ու դրան բերած իր մասնակցութեան մասին ստիպուած լինում ամէն ինչ պատմել սկզբից։ Նա նշում է, որ, որպէս բրիւսովեան ժողովածուի աշխատակիցներից մէկը, ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը եւ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը անթոլոգիայի համար նրան յանձնարարել են տոգացիների կազման, թագմանութիւնների խորհրդատուութեան հետեւելու գործը։ Նա նշում է, որ գրքի ադիթով Մոսկուայում եւ Լենինգրադում կազմակերպուել են երեկոներ, որոնք ստեղծել են հանրային բարենպաստ մթնոլորտ։ Այսքանից յետոյ աւելացնում է. «ժողովածուն արդէն պատրաստ է, յանձնուած է արտադրութեան եւ լոյս կը տեսնի հինգ-վեց ամիս յետոյ»։

Միքայէլեանը Ամատունուն տեղեակ է պահում, որ անթոլոգիան կազմուել է Խանջեանի օրօք, նրա անմիջական հսկողութեամբ, ուստի՝ դրա «հրապարակութիւնն անթոյլատրելի է առանց Ձեր կողմից նիւթերին ծանօթանալու եւ Ձեր կողմից տալու հրապարակութեան թոյլտուութիւն, քանի որ անթոլոգիային տրում է ո՛չ միայն գրական, այլեւ՝ քաղաքական մեծ նշանակութիւն»։

Այս նկատառումներով «Academia» հրատարկչութիւնը կասեցնում է գրքի տպագրութիւնը եւ նպատակայարմար համարում նիւթերով Կ. Միքայէլեանին գործուղել Երեւան՝ Ամատունուց ստանալու տպագրութեան անհրաժեշտ թոյլտուութիւն։ Պահանջ է դրւում թոյլտուութիւն ստանալ նաեւ «Կոջոյեանի նկարների համար»։ Այս նամակի հետ մէկտեղ Միքայէլեանը Ամատունուն է ուղարկում նաեւ անթոլոգիայի վերաբերեալ Գորկու յայտնած նկատառումները։ Ամէն ինչ ենթարկւում է քաղաքական խիստ վերաքննութեան։

Զանցած մի քանի օր՝ 1936 թ. Օգոստոսի 31ին Կ. Միքայէլեանը Մոսկուայից նամակով դիմում է Յովհաննէս Պօղոսեանին, որը Ամատունուն հասցէագրուած նամակից յետոյ (Ամատունին այն մակագրել էր Ե-դիլազարեանին եւ Պօղոսեանին) հեռագրով պահանջել էր անթոլոգիայի բովանդակութիւնը։ Միջանկեալ ասենք, որ Յովհաննէս (Իվան, Վանեա) Պօղոսեանը մինչեւ 1936 թ. Օգոստոսի 27ը աշխատում էր որպէս ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի մշակոյթի եւ լուսաւորութեան հիմնարկների, իսկ դրանից յետոյ մամուլի եւ հրատարակչութեան բաժինների վարիչի պաշտօնում։ Պատուիրուած նամակով Կ. Միքայէլեանը ուղարկել է Պօղոսեանի պահանջածը եւ խօսք բացել անթոլոգիայի հետ կապուած այլ հարցերի մա-

digitised by A.R.A.R.@

սին։ Ըստ նրա՝ գրքի տպագրութիւնը ձգձգուեց, քանի որ Հայաստանը ժամանակին չկարողացաւ ապահովել առաջաբանը, եւ դա այն դէպքում, երբ թարգմանութիւնները հիմնականում պատրաստ են եղել 1935ի Սեպտեմբերին, իսկ 1936ի Յունուարին ամբողջութեամբ յանձնուել են հրատարակչութեանը։ «Դրաստամատի գրած առաջաբանը անպէտք դուրս եկաւ։ Մենք ստիպուած էինք փոխարինել այն Բրիւսովի, Անտոկոլսկու եւ Տիխոնովի առաջաբանով, որի համար Խանջեանից թոյլտուութիւն ստացանք միայն Յունիսին»,— աւելացնում է նա։

Միքայէլեանը նաեւ նշում է, որ որոշ կրճատումներով առաջաբանի համար օգտագործուել է Բրիւսովի ուսումնասիրութիւնը, Անտոկոլսկին գրել է խորհրդային պոեզիայի մասին, իսկ Տիխոնովը՝ «խմբագրութեան կողմից»։ Դրանից յետոյ ցաւով նա յիշում է Գորկու չկայացած առաջաբանը. «Գորկին պիտի գրէր հիմնական ներածականը եւ արդէն նշանակել էր, թէ որ օրը պիտի գնամ մօտը տեղեկութիւններ տալու համար, երբ հիւանդացաւ եւ վախճանուեց։ Հիմնական ներածականը մենք յարմար գտանք առաջարկել Կիրպոտինին»։

Վալերի Կիրպոտինի անունը յաճախակի է հանդիպում այս տարիներին։ Յիշեցնենք, որ 1933 թ. նա եղել էր Հայաստանում, ծանօթացել հայ գրողների հետ, հանդէս եկել զեկուցումներով։ 1937 թ. Ապրիլի 17-21ը գումարուած հայ գրողների ընդհանուր ժողովում նա հիմնական զեկուցողն էր, որի դրոյթներն էլ հիմք դարձան հալածանքի ալիք բարձրացնելու ազգային մտաւորականութեան դէմ, այդ թւում՝ Չարենցի, Բակունցի, Մահարու...։ Ինչպէս երեւում է՝ Կիրպոտինը թունդ էր «սիրահարուել» Հայաստանին, որովհետեւ 1938 թ. Յուլիսին, երբ ՍՍՀՄ գրողների միութեան վարչութեանը կից ստեղծւում են ազգային գրականութիւնների յանձնաժողովներ, նա ստանձնում է հայ գրականութեան յանձնաժողովի ղեկավարութիւնը, որի մէջ մտնում էին Պ. Տիչինան, Պ. Անտոկոլսկին եւ Հ. Մուզուեը։

Աւելացնենք, որ իր նամակում Միքայէլեանը նաեւ գրում է, որ Գորկու առաջարկութեամբ արել են կրճատումներ եւ 17.000 տողից թողել 15.000ը։

1936 թ. Հոկտեմբերի 28ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի բիւրոն անթոլոգիայի տպագրութեան վերաբերեալ անց է կացնում Խորհրդակցութիւն։ Զեկուցում է Նորայր Դաբաղեանը։ Որոշւում է. «Վերանայել բովանդակութիւնը եւ կրճատել ծաւալը (...), նիւթերի, առաջաբանի եւ ձեւաւորման վերանայումն ու հաստատումը յանձնարարել ընկ. ընկ. Ամատունուն (նախագահ), Բաշինջաղեանին, Աբովին, Զուբարին, Դաբաղեանին, Ն. Չարեանին։ Ընկ. Միքայէլեանին հաստատել հրատարակութեան քարտուղար» (Ֆ. 1, ց. 16, գ. 28, թ. 37)։

Յանձնաժողովը 1936 թ. Նոյեմբերի 5-11ը Երեւանում է անց կացնում Խորհրդակցութիւն եւ առաջարկում վերանայել գրքի բովանդակութիւնը, Յանձնաժողովի վերջնական կազմի մէջ ընդգրկւում են Զաքար Բաշինջաղեանը (նախագահ, նկարիչ գէորգ Բաշինջաղեանի որդին, որը 1936 թ. Օգոստոսի 27ից աշխատում էր որպէս ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի մշակոյթի եւ լուսաւորութեան հիմնարկների բաժնի վարիչ, այդ պաշտօնում մնալով մինչեւ 1937ի Օգոստոսը), Ե. Զուբարը, Գ. Աբովը, Յ. Պօղոսեանը, Ն. Չար-

digitised by A.R.A.R.@

եանը, Կ. Միքայէլեանը եւ լենինգրադցի բանաստեղծ Վ. Էրլիխը։ Ցանձնաժողովի առաջարկութեամբ անթոլոգիայում նախատեսւում են կառուցւածքային փոփոխութիւններ։

Առաջին բաժնից (ժողովրդական պոեզիա) խորհրդային բանահիւսութիւն մասն առաջարկւում է տանել վերջին՝ եօթերորդ բաժին (խորհրդային պոեզիա)։ Վերադասաւորւում են առաջին բաժնի ենթաշարքերը՝ Գողթան երգեր, աշխատանքային երգեր, սոցիալական մոտիւներ, սիրերգներ, ջանգեուլումներ, օրորոցային երգեր, հարսանեկան երգեր, թաղման երգեր, անէծքներ, պարերգներ, ռազմի երգեր, բնութեան երգեր եւ խոհեր, դարիբի երգեր։ Նախատեսւում է առաջին բաժնի նիւթերը ներկայացնել երկու ենթավերնագրով՝ հնադոյն Գողթան երգեր, ժողովրդական երգեր։

Երկրորդ բաժինը, որն ընդգրկում է էպոսը, հաստատւում է ամբողջութեամբ։ «Դաւիթ Սասունցի», վերնագիրը ռուսերէնում եւս պահպանւում է «Սասունցի Դաւիթ» ձեւով։ Այս բաժնից եօթերորդ բաժին են տեղափոխւում նորօրեայ մոտիւներով ստեղծուած ասքերը։

Երրորդ բաժինը (միջնադարեան պոեզիա) հաստատւում է ամբողջութեամբ, բացի Ներսէս Շնորհալու «Ի խաչելութիւնն տեառն» երկի։

Չորրորդ բաժինը (աշուղներ) հաստատւում է ամբողջութեամբ։

Հինգերորդ բաժնից (արեւմտահայ պոեզիա) հանւում են Ա. Փանոսեանի, Զօհրապի, Անայիսի, Զօպանեանի բանաստեղծութիւնները, նաեւ Վարուժանի «Հայկակներուն օրօրանը» քերթուածը։

Վեցերորդ բաժնից (արեւելահայ պոեզիա) հանւում է Յովհաննէս Թումանեանի «Լուսաւորչի կանթեղ»ը, աւելացնում են «Անիծած հարսը», «Պօղոս-Պետրոս»ը, «Գութանի երգը», «Parodia»ն («իմ հայրենիքը տեսե՞ղ ես, ասա»)։

Եօթերորդ բաժնից (խորհրդային պոեզիա) հանւում են Ալազանի, Նորենցի բանաստեղծութիւնները, աւելացնում են Յակոբեանի «Աէյֆերը» եւ «Բաղաթ»ը, Նայիրի Զարեանի «Սեւան»ը, Գեղամ Սարեանի «Ծխախոտս» եւ «Դամբարան»ը, Սուրէն Վահունու «Բալլադ պարտիզանի, նրա կնոջ ու ձիու մասին», Գէորգ Աբովից երեք բանաստեղծութիւն։ Այս բաժնում էլ նախատեսւում է զետեղել Սենոյի «Ասք Լենինի մասին», Վերգիլի «Ատալին» գործերը եւ 200-300 տող խորհրդային շրջանի ժողովրդական ստեղծագործութիւն։

Այս տարբերակով խորհրդային պոեզիա բաժնում տեղ են գտնում Յակոբեանի, Վչտունու, Զարենցի տասական, Զարեանի երեք, Սարեանի հինգ, Հռիփսիմէ Պօղոսեանի մէկ, Սողոմոն Տարօնցու երկու գործ, աւելացրած նաեւ նոր մուծուած հեղինակները։

Զարենցից նախատեսւում են հետեւեալ գործերը՝ «Անթնութիւն» (թարգմ.՝ Մ. Սվետլով), «Խմբապետ Նաւարշ»ը (թարգմ.՝ Պ. Անտոկոլսկի), «Ars poetica» շարքից երեք բանաստեղծութիւն (թարգմ.՝ Ա. Գաւոով, Վ. Պարնախ), «Գանգրահեր տղան» (թարգմ.՝ Բ. Պաստերնակ), «Ցմեռային պպպատի ներքնայարկում» (թարգմ.՝ Բ. Բրիկ), «Ուղերձ մեր հանճարեղ վարպետներին» (թարգմ.՝ Պ. Անտոկոլսկի), «Տաղ՝ ձօնուած մանրանկարիչներին» (թարգմ.՝ Ս. Շերվինսկի)։ Նշում ենք այս գործերը, որպէս միակ յիշատակ այդ գրքից, քանի որ վերջնական տարբերակում Զարենցը եւս պէտք է լիներ մերժուածների մէջ։

digitised by A.R.A.R.@

Ցանձնաժողովը Ամատունուն յատուկ վերանայման է ուղարկում Թէքէեանի «Հրազդան»ը, Մեծարենցի «Ըլլայի-ըլլայի» շարքը, Չարենցի բանաստեղծութիւններից մէկը, որն այստեղ վերնագրուած է «Արմենիա» (խօսքը կա՛մ «Ես իմ անուշ...»ի, կա՛մ «Հայաստանին» տաղի մասին է), Ե. Դուրեանի, Դ. Դեմիրճեանի առանձին երկեր: Տողաքանակը իջեցւում է 14620ի: Որոշւում է «Պոեզիա Արմենիի» վերնագիրը վերափոխել «Արմեանսկայա պոեզիա»: Նախատեսւում է նաեւ այդ գրքի հայերէն հրատարակութիւնը, որը, իրօք, իրականացւում է 1946ին՝ լրացումներով ու փոփոխութիւններով (տես՝ «Ընտիր էջեր հայ գրականութեան»): Հաստատւում է Կոջոյեանի ձեւաւորումը:

Ամատունուն հասցէագրած 1936 թ. Դեկտեմբերի 16ի նամակում Կ. Միքայէլեանն արդէն գրում է, որ երէկ ուղարկել է անթոլոգիայի շարադրասիւները եւ զգուշացնում, որ մինչեւ 1937 թ. Յունուարի 20ը անհրաժեշտ ուղղումներով չվերադարձուելու դէպքում՝ շարուածքը կը ցրուի եւ տպագրութիւնը կը յետաձգուի անորոշ ժամանակով: Կիրպոտինն էլ իր հերթին նախատեսուած առաջաբանը խոստանում է յանձնել Ապրիլի 15ից ոչ շուտ, մի ժամկէտ, որը չի գոհացնում նաեւ հրատարակչութեանը: «Academia»ի գեկավարութիւնը անգամ ակնարկում է, որ վատ չի լինի, եթէ նախաբանը գրի ինքը՝ Ամատունին: Կասկածի տակ են դրւում Անտոկոլսկու եւ Տիխոնովի առաջաբանները: Վերջիններիս մասին Կ. Միքայէլեանն աւելացնում է. «Ես չէի ցանկանայ, որ, նրանց յօդուածները հանելով, նրանց մէջ ինչ-որ դժգոհութիւն մնայ, քանզի նրանք լաւ բանաստեղծներ են, սերտօրէն կապուած են մեզ հետ եւ առաջիկայ աշխատանքի ժամանակ մեզ դեռ օգտակար կը լինեն»: Կ.Միքայէլեանն առաջարկում է Ամատունու առաջնորդող խօսքից յետոյ տալ Գորկու, Բրիւսովի, Տիխոնովի եւ Անտոկոլսկու նիւթերը: Նա նաեւ տեղեկացնում է, որ գիրքը տպագրւում է Լենինգրատի գրամահատարանում (Մոնետնի դվոռ):

Կ. Միքայէլեանն այրւում էր անթոլոգիայի տպագրութեան հոգսերով, ծանր տանում կատարուող անցանկալի փոփոխութիւնները, բայց եւ միաժամանակ լի էր գործնական ծրագրերով: Միջանկեալ ասենք, որ դեռեւս Նոյեմբերին Երեւանում նա անձամբ խօսել էր Ամատունու հետ՝ շարադրելով հայ արուեստի հարստութիւնը Մոսկուայում ռուսերէն տպագրելու մի համապարփակ ծրագիր: Ահա այդ ծրագիրը կենսագործելու նպատակով 1936 թ. Դեկտեմբերի 16ին նամակի հետ մէկտեղ Ամատունուն է ուղարկում մի զեկուցագիր, ըստ որի՝ ռուսերէն թարգմանութեամբ ժամանակակից բանաստեղծները ճանաչելի են դարձել խորհրդային բազմազգու ընթերցողին, մի բան, ինչը չի կարելի ասել «մեր դասականների եւ անցեալի մշակութային հարստութեան մասին»: Հետեւողականօրէն նա անցկացնում է այն միտքը, որ հայ ժողովրդի հոգեւոր գանձերը պոեզիայի անթոլոգիայով չեն աւարտւում. «Բայց հայ ժողովրդի մշակութային գանձերը, մշակոյթի տեսակէտից հնագոյնը Խորհրդային Միութեան ժողովուրդների մէջ, ի հարկէ, սոսկ պոեզիայով չի սպառւում: Պակաս գնահատելի չեն նրա պատմական արձակը, հեքիաթները, առակները, ժողովրդական բանահիւսութիւնը, գեղանկարչութիւնը, ճարտարապետութիւնը, երաժշտութիւնը, եւայլն, որոնց նշանակութիւնը դուրս է գալիս ազգային սահմանափակութեան շրջանակից եւ մեծ հետաքրքրութիւն առաջացնում

digitised by A.R.A.R.@

Խորհրդային Միութիւնում»։ Այս նկատառումներով նա անյետաձգելի է համարում համապատասխան գրքերի ռուսերէն հրատարակութիւնը։ Քանի որ սա մշակութային մի ամբողջ ծրագիր է, աւելորդ չենք համարում յիշատակել գրքերի վերնագրերը, որոնց Միքայէլեանը հարկ եղած դէպքում կցել է նաեւ բացատրութիւններ, կենսագրականներ, գիտական մեկնութիւններ, նշել ծաւալը։

1.–Պատմական արձակի ժողովածու. նկատի ունի հայ պատմիչների եւ ժամանակագիրների ժառանգութիւնը՝ սկսած հինգերորդ դարից։

2.–Հայ միջնադարեան քնարերգութիւն. «Հաշուի առնելով գրական-գեղարուեստական այն բարձր գնահատականը, որին ռուս գրական հանրութեան կողմից արժանացան միջնադարեան բանաստեղծները, անհրաժեշտ է նրանց տպագրել առանձին ժողովածուներով»։

3.–Սայաթ-Նովա. Միքայէլեանը նշում է, որ գրքի տպագրութիւնը արդէն նախատեսուել է 1937ի հրատրակչական պլանում։

4.–Նահապետ Քուչակ. «Ռուս գրականութեան մէջ ոչ պակաս յայտնի տաղերգու»։

5.–Վարդանի առակները, որոնց թէեւ Մառը նուիրել է իր երեք հատորնոց դիսերտացիան, տալով առակների թարգմանութիւնն ու բնագրերը, բայց ունենալով գիտական սահմանափակ տպաքանակ՝ դրանք չեն ունեցել անհրաժեշտ տարածում։

6.–Միջնադարեան մանրանկարչութեան ալբոմ։

7.–Հայ ճարտարապետութեան ալբոմ։

8.–Հայ գեղանկարչութեան ալբոմ։

9.–Հայկական հեքիաթներ. «Academia»ի կրկնակի հրատարակութեամբ լոյս ընծայուած «Հայկական հեքիաթներ»ի յաջողութիւնը վկայութիւն է համանման նոր ժողովածուի տպագրութեան։

10.–Խորհրդային հայ բանահիւսութիւն։

11.–Հայ միջնադարեան բժշկագիտութիւն. Միքայէլեանը նշում է, որ Հերացու եւ Ամիրթովլաթի գրքերը արդէն թարգմանուում են ուկրաիներէն։

12.–Հայկական մեղեդիներ։

Այս ծրագիրը շարադրելիս Միքայէլեանը նաեւ որոշակիօրէն նշում է, որ արդէն բանակցել է առանձին թարգմանիչների հետ՝ ռուսերէնի վերածելու Քուչակի ու Սայաթ-Նովայի չթարգմանուած խաղերը։ Նրա վկայութեամբ գործը յաջող կազմակերպելու դէպքում այն ամէնը կարելի է իրագործել 2–3 տարուայ ընթացքում։ Նամակն աւարտում է այս տողերով. «Հրատարակչական այս մեծ պլանը Ձեր կողմից հաւանութեան արժանանալուց յետոյ, անձամբ ես կը ձեռնարկէի գործի կազմակերպումը Մոսկուայում. այն պայմանով, եթէ ինձ հնարաւորութիւն տաք 2–3 ամսով գալ Երեւան՝ կազմակերպութիւնների եւ առանձին մասնագէտների հետ տեղում պլանի մանրամասն մշակման եւ անհրաժեշտ նախապատրաստական աշխատանքների համար»։ Նա ասում է, որ Գորկու եւ Բրիւսովի հետ 1916ին հրատարակած երկու գրքերի փորձը «կարող է բաւարար վկայութիւն լինել իր հնարաւորութիւնների մասին»։

Այս ամէնը, դժբախտաբար, մնում է որպէս բարի երազանք, ի ցոյց դնելով սոսկ Կ. Միքայէլեանի ազգանպաստ եւ իրագործելի ծրագրերը, որոնք, սակայն, փչրւում են՝ դէմ առնելով նեղմիտ հայ ղեկավարների

digitised by A.R.A.R.@

վախուորած վերաբերմունքին, քանի որ խօսքը հիմնականում գնում էր այդ տարիներին պաշտօնապէս ոչ այնքան խրախուսուող միջնադարեան ժառանգութեան մասին։ Եւ դա այն դէպքում, երբ 1936 թ. Դեկտեմբերի 27ի նամակում Միքայէլեանը տեղեկացնում էր, որ յիշեալ գրքերից վեցի համար ինքն արդէն իսկ բանակցել է Մոսկովեան հրատարակիչների հետ, ստացել նրանց հաւանութիւնը 1937ի պլաններում զետեղելու համար։ Ըստ այդմ՝ «Academia»ն պէտք է հրատարակէր «Հայկական ժողովրդական հեքիաթներ», «Վարդան Այգեկցի. առակներ», «Հայ խորհրդային բանահիւսութիւն», իսկ Պետհրատը՝ «Սայաթ-Նովա. խաղեր», «Նահապետ Քուչակ. հայրենիներ», «Հայ միջնադարեան Բնարերգութիւն» գրքերը։ «Ինչպէս տեսնում էք, ես արդէն գործում եմ»,— նամակի վերջում աւելացնում էր Միքայէլեանը։

Նոյն այս ընթացքում 2.000 տող վիթխարի ծաւալով նախատեսում է ուկրաիներէն հրատարակել «Հայ պոեզիայի անթոլոգիա», որի աշխատանքները կազմակերպելու հարցերով դարձեալ դիմում են Կ. Միքայէլեանին։ Պահպանուել է Կիեւի պետհատի (Դերժաւնա Վիդաւնիցւօ) տնօրէն Զերեղնիկի պաշտօնական գրութիւնը՝ ուղղուած Միքայէլեանին.

«Ցարգելի ընկ. Միքայէլեան

Ուկրաինայի գեղարուեստական գրականութեան պետական հրատարակչութիւնը («Դերժլիտվիդաւ») խնդրում է Ձեզ ստանձնել հնագոյն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը հայ պոեզիայի անթոլոգիայի լատինական (կամ ռուսական) տառադարձութեան (չափական կշռութային նշումներով) եւ տողացիների ուկրաիներէն հրատարակութեան նախապատրաստական աշխատանքները։

«Անթոլոգիայի ծաւալը երկու հազար տող է, որից մէկ հազարը պէտք է յատկացուի նախայեղափոխական, մէկ հազարն էլ Խորհրդային Հայաստանի պոեզիային։

«Ձեզ խնդրում ենք մեզ ուղարկել այն քանաստեղծների եւ ստեղծագործութիւնների (դրանց ծաւալի նշումով) ցուցակը, որոնք Դուք առաջարկում էք զետեղել անթոլոգիայի մէջ։ Ձեզանից համաձայնութիւն ստանալուց եւ ապագայ անթոլոգիայի պլանը մեր կողմից հաստատելուց յետոյ՝ մենք խնդրում ենք Ձեզ անցնել աշխատանքի, այն իրականացնելով հնարաւորին չափ սեղմ ժամկէտներում։ (Տողացիները կարող էք ուղարկել դրանց պատրաստ լինելու դէպքում)։

«Այդ աշխատանքի համար մենք Ձեզ առաջարկում ենք հոնորար՝ տողին 50 կոպեկ չափով։

«Անթոլոգիայի խմբագիրը կը լինի Պ. Գ. Տիչինեան» (ԳԱԹ, ԿՄՖ, թիւ 595)։

Ահա այսպէսով գնալով համամիութենական շրջանակներ էին ընդգրկում Կ. Միքայէլեանի գրական գործունէութեան հնարաւորութիւնները։

(Մնացեալը յաջորդով) ԴԱՒԻԹ ԳԱՅՊԱՐԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ե. ՏԱՄՆԱՊԵՏԵԱՆ

Հայ-Թուրք հարցը Յ. Օշականի «Մնացորդաց» վէպին մէջ

Օշական կը գրէր, թէ իր «վէպը կու գայ Տոսթոէսկիէն, Թոլսթոյէն, Տիքընզէն, Պալզաքէն, Սթանտալէն, Մարսէլ Փրուստէն, Ճէյմս Ճոյսէն, այսինքն՝ արեւմտեան արուեստին մեծագոյն վարպետներու թեքնիքէն, փառասիրութիւններէն, խառնարանէն»[1]*։ «Մնացորդաց»ն է այն վէպը, որ ամէնէն աւելի կը պատշաճի սոյն իւսքերուն՝ իր չափերով, խորութեամբ, վիպական արուեստի ընկալչութեամբ։ Անիկա է՝ «իրաւ ձգտումը մեր ժողովուրդի սանկ մէկ դարը համադրելու»*[2]*։ «Մնացորդաց»ը է՝ կոմիտոպային «Համապատկեր»ի նոյնքան կոմիտոպային հակակշիռը, այս անգամ վիպական մարդէն ներս։ Այս վէպին հետ, ինչպէս նաեւ անկէ առաջ, Օշական գրեց այլ վէպեր, վիպական շարքեր։ Բայց «Մնացորդաց»ով է, որ կ'ամբողջանայ ու կը լրանայ օշականեան վիպական տիեզերքը։*

Վէպը գրուած է 1930-1934 տարիներուն, Կիպրոսի մէջ։ Պատմումի եզանակը երրորդ դէմքն է, թէեւ Օշական յաճախ անձամբ կը միջամտէ իր գրութեան մէջ (անցում առաջին դէմքին)։ «Մնացորդաց»ը հարուստ է ընդարձակ շեղումներով, փակագիծերով։ Վիպասանը այստեղ կը պատմէ նաեւ որոշ ինքնակենսագրական դրուագներ։ Ու մա'նաւանդ մտահոգ է դէպքերու մեկնաբանութեամբ։ «Մայրիներու շուքին տակ» հատորին մէջ[3] *ամբողջ բաժին մը նուիրուած է «Մնացորդաց»ին։ «Ընդարձակ առումով մը, անիկա կը յատկանշէ ճիգը, որ նպատակ ունի փրկելու մեր ժողովուրդին մնացորդացը. այսինքն՝ ինչ որ անոր բարքերէն ու ապրումներէն դեռ կը մնայ հողի երեսին, արժանի պահուելու»*[4]*։ Օշական կը հաւատար, թէ ի՛ր սերունդը պիտի ըլլար այս առաքելութեան ստանձնողն ու կատարողը։*

«Մնացորդաց»ի առաջին մասը կու տայ այն իրայատուկ հոգեբանութիւնը, որ կազմաւորուեցաւ համիտեան ռեժիմի եւ հալածանքներուն ժամանակ։ «Գեղն է. զայն ակօսող կիրքերն են. դարերու արդիւնք եղող բարքերը... վէպին առաջին մասը նուիրուած պիտի ըլլայ երկու ժողովուրդներու ճակատումին...։ Միւսը այդ ժողովուրդներէն՝ թուրքն է,

digitised by A.R.A.R.@

մեր գրականութեան մէջ Բիշէ յղացքէն տարբեր տեսնուած։ Թուրքը՝ իր հողին ու տունին, իր կրօնքին եւ սնոտիքին, իր արիւնախանձ ախորժակներուն եւ մշակոյթի մեծ հոսանքներուն մէջ»[5]։ Վայրը, ուր տեղի կ'ունենայ ընդհարումը, պոյսամերձ շրջաններն են, Նիկիոյ մարզին հայկական գիւղերը։ Միջանկեալ մասը նուիրուած է կրօնականին, երկու «թշնամի» կրօններու բախումին։ Վէպի երկրորդ մասը կը նպատակադրէր տալ Աղէտը, Պրուսա քաղաքի տարագրութիւնը դէպի անապատ, «կրելու համար ազգերու ամէնէն մեծ ոճիրը իր մտքին՝ ինչպէս սաղմին վրայ»[6]։ Այս մասը, որ «անչուշտ ամէնէն դժուար մասը պիտի ըլլար»[7], երբեք պիտի չգրուէր։ Որովհետեւ Աղէտի գրականացման անկարելիութիւնը կը մնայ արեւմտահայ-սփիւռքահայ գրականութեան մեծագոյն հարցն ու յաճախանքը։ Որովհետեւ Աղէտի գրականացումը «անդեւեղելի» արարք է։ Բոլոր փորձերը՝ Աղէտը պարագրկելու եւ մա՛նաւանդ գրականացնելու, չեն յաջողած ցարդ։

☆
☆☆

Թուրքին եւ հայուն ճակատագրական բախումը երկին կու տայ դիւցազներգական բնոյթ մը։ Հայ-թուրք հարցը մեղի կը ներկայանայ իբրեւ վիպասանին գլխաւորագոյն մտասեւեռումներէն մէկը։

Օշական առանձնապէս ուշադիր է թրքական բարքերու գրառումին։ «Սիւէյման էֆէնտի» վէպով[8], ան կու տար թուրք ընկերութեան մէկ յաջո՛ղ պատկերը. «Առանց թուրքի՝ «Հարիւր մէկ տարուան»ներուն շարքը պիտի դառնար խնդրական։ «Մնացորդաց»ը թուրքին ահովն ու խորհուրդովն է երկնուած, վասնզի պատանի Օշականը իր արեան գրութեան մէջ առած էր կնիքը այդ սարսափին՝ աշխարհի ամէնէն թուրք քաղաքին մէջ։ Ցեղոյ ամբողջ վէպեր կու գան թուրքէն...»[9]։ Կ'ըսէ, թէ ինք անձամբ ճանչցած է ու խօսած այդ թուրքերուն հետ, որոնք «բոլորն ալ... կը ջանային զղջալ հին թուրքին իրենց մէջ պակսածին վրայ։ Բայց բոլորն ալ ապահով էին, որ յարմար վայրկեանին անոնք պիտի չամչցնէին իրենց պապերուն հոգիները»[10]։ Պարզ է, որ Օշական այնքան միամիտ չէր մեզքը համարելու թուրքին մենաշնորհը։ Բայց «Թուրքը ծարաւ է արեան եւ սերմի»[11]։ Ուրեմն՝ կը վերլուծէ ցեղայինը թուրքին մէջ։ Ու սարսափով կը վերյիշէ գրուագներ իր իսկ կեանքէն։ Այսպէս՝ «Համապատկեր»ի տասնեւրորդ հատորին մէջ կը պատմէ իրեն ծանօթ «կրթեալ» թուրք երիտասարդ սպաներու հպարտանքը, 1915ին ծովեզերեայ քաղաքի մը մէջ «կրցածնուն չափ հայ աղջիկ բռնաբարելու եւ զանոնք սպաննելու» առիթով[12]։ Ու կ'աւելցնէ. «Ասիկա ցեղային է ահա»[13]։

Վիպասանը մօտիկէն վերլուծած է թուրք կինը, նոյնքան անզուսպ եւ անգութ։ Բայց նաեւ զոհ՝ իր ընկերութեան, իր ընտանիքին։ Ամէն պարագայի, ներքին անգիտակից ուժեր կը մղեն Օշականի հերոսուհիները, որոնք հոգեկան ու մարմնական բացառիկ ապրումներու տէր կիներ են։ «Մնացորդաց»ի էջերով, հեղինակը զանազան առիթներով կը խօսի Արեւել-

digitised by A.R.A.R.@

քի կիներու իւրայատուկ հոգեբանութենէն։ Խորապէս կը ճանչնայ թուրք պալատը, հարեմական բարքերը։ «Կը ճանչնայ թուրք կինը, բառին տալով հինաւուրց իր առումը»[14]։ «Ոչ մէկ ազգի մէջ, կինը — քաղքենին կ'ակնարկեմ — այնքան շատ, ուժով, կատարեալ կին է, որքան թուրքերուն մէջ։ Այս կատարելութիւնը կ'առաջնայ մինչեւ ինքնավտանգում, երբ խելայեղ, այդ կատարելագործուած, զգայարփուն հանրմները բաց ծով կ'իջնեն իրենց սեռային կողմնացոյցներէն բռնավար։ Արգելափակումը անոնց մէջ սրած է սեռային ջիղերը, անհամեմատ նրբութեամբ։ Միւս կողմէ՝ ամուսնական կենցաղի մէջ կիրարկուած օրէնքները գայն կը վերածեն անօրինակ կենդանիի մը, որուն գերազոյն մտահոգութիւնն է ամէն րոպէ ըլլալ աւելի ցանկալի, աւելի համով, աւելի գրգռիչ։ Անկողինի գիտութիւն մը, մասնագիտութիւն մը, մագիստրոսութիւն մը զանոնք չեղած է կեանքի միւս հետաքրքրութիւններէն»[15]։ Բայց նոյն թուրք հանրմները, «երբ սեռին երկնաքարին լծուած խանդավառ գերուհիները չեն իրենց տէրերուն, դժբախտագոյն կիներն են Արեւելքին։ Անոնց համար է «ոսկի վանդակ» բացատրութիւնը»[16]։ Այո՛, թուրքերը իրենք զիրենք ճանչնալու համար՝ Օշական պիտի՛ որ կարդան...

☆
☆☆

Թուրքին այս իշխող ներկայութեան դիմաց՝ հայուն դարերու գերութիւնը, որ այնքան խոր պայմանաւորեր է զինք։ Հայ բարքերը՝ «Խոշոր չափով մը այլացած անշուշտ, թուրք տարրին թափանցումէն վերջ...»[17]։ Անբնական չէ այս պատուաստումը, ու հետաքրքրական՝ ըստ ամենայնի...։ Որովհետեւ արեւմտահայութեան կեանքը «եղեր է կրկնուած թուրքով, որ ճակատագրի մը ձեւ ունէր իր օրերուն վերեւ»[18]։ Այստեղ եւս ոչինչ կայ զարմանալու, որովհետեւ հայն ու թուրքը ապրեր են կողք-կողքի՝ նո՛յն հողերուն վրայ, նո՛յն գիւղերուն կամ քաղաքներուն մէջ։

«Թուրքին արիւնը դեռ չէ նստած»[19]։ Անխուսափելի է ընդհարումը։ Հայկական գերութեան անմիջական հետեւանքը 1890ական թուականներէն սկսեալ հայ յեղափոխութիւնն է, ազգային-ազատագրական պայքարը։ Իր վէպով Օշական կու տայ հայ յեղափոխականի կերպարը, յանձին արեւելահայ գործիչ Մաթիկ Մելիքխանեանի։ Մաթիկ կ'անցնի Երկիր ու կը ձերբակալուի թուրք ոստիկանութեան կողմէ։ Այս ձերբակալութիւնը ուրիթ է Օշականի համար, երեւակայելու ընդարձակ տեսակցութիւն մը՝ ընդմէջ Մաթիկին եւ թուրք հազարապետ փաշային՝ ուր ուժգնօրէն կ'ընդհարուին երկու թշնամի ցեղերը։ Սոյն ընդհարումը կ'աւարտի Մաթիկի եւ իր զինակից ընկերոջ մահացումով։ Բայց այս մասին՝ աւելի ուշ։

«Մնացորդաց»ի Ա. հատորի Գ. գիրքին մէջ հեղինակը կը ճշդէ իր յարաբերութիւնը թուրքին հետ։ Բաժինը լայն փակագիծ-չեղում մըն է, ուր Օշական կը փորձէ առարկայական մնալ. «Հայ եւ թուրք հոգեբանութիւնը կը շահի, երբ վերածուի բարքերու հանդարտ հանդէսի մը։ ...Մեր հոգին մեծ ու խոր կապերով կը մնայ խառնուած անոր հոգիին։ Ու չէ եղած վեր-

digitised by A.R.A.R.@

լուծումը այդ հոգիին»[20]: Թուրքին նպատակը դժբախտաբար նոյնն է մի՛շտ՝ հալածանք, ջարդ ու աւար: Իրեն համար «այս ատելութեան հրակայ հնոցը կեավուրին գոյութիւնն է»[21]: Ինչ որ թուրք չէր, «այլազգ» էր ու, մա՛նաւանդ՝ հայ:

Բ. հատորէն սկսեալ Օշական կը վերլուծէ հայ յեղափոխութեան եւ թուրք պետութեան փոխյարաբերութիւնները: Սողոմին ոճիրը կը գետեղուի քոմիթաճիներու գործունէութեան ծիրէն ներս: Վիպասանը լայն կը բանայ թուրք ոստիկանութեան հոգեբանութեան ծալքերը: Տեղին է յիշել, որ անոր ամէնէն հլու կամակատարները եղան հայ մարդիկ՝ Սերոբ էֆէնտին (Աղուորի ամուսինը), Սուքիաս էֆէնտին (Պրուսայի քարտուղարը), եւայլն...: Օշական կը գրէ. «Մատնութիւնը հոգեկան փոքրութիւն է ու փոքր ժողովուրդի ծաղիկ: ...Բորբոսն է անիկա սմսեղուկ նկարագիրներու, որոնց մենաշնորհը ամչնալու, տաքնալու, ընդվզումի անընդունակ չինելն է: Փոքր մարդերու ընդերկրեայ այս ուժն է, որ զզուելի կ'ընէ այդ արարածները»[22]: Ու կը խօսի հայկական վաղածանօթ հիւանդութեան՝ անմիաբանութեան մասին: «Մեր պատմիչներէն ողբացուած անմիաբանութիւնը մեզի ռոմանթիզմ կը թուի, երբ գրասենեակի մէջ կը կարդանք զանոնք: Բայց գործողութեան դաշտին վրայ այդ բնազդները դառնօրէն իրաւ են ու գերակշիռ, ազգերու մէջ քիչ տեսնուած կենդանութեամբ մը: Գուցէ մեր գերութեան երկար դարերը կազմեր են ենթահողը մեր որոմին»[23]: Կը դատապարտէ «մեր ներքին թշնամիները, մեր իրերահալած բնազդները» եւ կը շարունակէ. «Տխուրը՝ այս հակամարտութեան մէջ, մեր կոյր բնազդներուն մոլեգին թափն է, իրարու դէմ՝ իրենց լրումով ոտքի: Հայոց պատմութիւնը փոքր ու ստոր նախանձի դիւցազներգութիւն մըն է վեր-վար: ...Իրարու հանդէպ մեր քէները մեծցնելու, հերոսացնելու սա ազգային մենագարութիւնը, հայրենիքէն հեռու շրջաններու մէջ ըրած է աւելի խոր նուաճումներ: Զարմանալի չէ ասիկա, տրուած ըլլալով ճառագայթման տկարացումը կեդրոնախոյս ուժերուն մօտ: Թուրքը չէին սիրեր անոնք, որ մեր յեղափոխականները մատնեցին: Բայց կ'ատէին զիրար: Պոլիս ու անոր շրջաններուն, սա հոգեվիճակը մեր Յեղափոխութիւնը ըրաւ բացառաբար դաւադրական»[24]:

☆
☆☆

Օշական կը գրէ ջարդին մասին՝ «Անիկա, ջարդը, անհունութիւն մըն է, անհունութիւնը հոգի տալու մղձաւանջին: Բայց մա՛նաւանդ դանդրտումն է, մահէն առաջ, մեր ամէնէն նուիրական զգայութիւններուն»[25]: Կ'ապրի ջարդին ամբողջ իրականութիւնը: Ու՝ դառնութիւնը: Ինք ջարդը կը վերագրէ նաեւ «տասնիններորդ դարու ամէնէն զօրաւոր իմացական ցայտքին, «ազգայնութեանց ոգի»ին»[26]: Բացառիկ զոյներով կու տայ թուրք անգթութիւնը, տակաւին 1915էն առաջ: Կը վերլուծէ ջարդարարին հոգեբանութիւնը, մի՛շտ գունաւորուած սեռային հիւանդագին մարմաջով, «խոր, անհուն տգեղութիւնով»: Թուրքին ատելութիւնը ցեղային խորք ու-

digitised by A.R.A.R.@

նի։ «Թուրքերը չարդած են, վասնզի դեռ մօտն են իրենց տափաստաններուն, որոնց արիւնախառն ու սերմնագէջ միազման դեռ չէ ալուած անոնց հոգիներէն»[27]։ Թուրքին համար ուժն ու բռնութիւնը գերագոյն արժէքներ եղան, երբ ուղղուեցան իրմէ տկարին՝ հայուն դէմ։

«Մնացորդաց»ի թուրք փաշան, որ բանտին մէջ Մաթիկը կը հարցապնդէ, իր ամբողջ խելքով ու եւրոպական ուսումով, իրեն նման հազարներու հետ, Ադէտի օրերուն ամբողջովին կը վերագտնէ իր թրքութիւնը։ Ամէն իսկական թուրք պիտի ափսոսար սուլթան չծնելուն։ Հին փաթթոցաւոր մոլեռանդը կ'աւետէր 1915ի «Եւրոպա ըրած, համազգեստաւոր, անգտանելի (ուրիշ ժողովուրդի մէջ) այն արարածը, որ արդարութիւնը կը գործադրէ, ու կը գործադրէ ահաւոր խաղաղութեամբ, սկսած պահուն՝ արարքին դիտակ, հետզհետէ մոռնալով ինքզինքը ու աւարտած ատեն, հաւատալով»[28]։ Պարզ չէ՞, թէ որ արդարութեան մասին է խօսքը...

«Մնացորդաց»ին մէջ Օշական կու տայ թուրք բանտը՝ Բ. հատորէն սկսեալ։ «Հապա բա՞նտը։ Թուրքին բա՞նտը։ Գուցէ դժոխքը ըլլար աւելի դիւրին տեղ մը»[29]։ Գ. հատորի սկզբնաւորութեան կը նկարագրէ Պրուսայի բանտի հոչակաւոր «Մոխիրնոց»ը, ուր Սողոմ կը հանդիպի մարդոց, որոնք պիտի ապրին միայն ու միայն մահուան համար։ Հերոսը կը դատապարտուի որպէս «քոմիթիա» (յեղափոխական)՝ թուրքին կողմէ չարչրկուած ու ատուած բառը։ «Ո՛ր հայը չէր ատիկա, դեռ մօր արգանդէն»[30], կը դատէր թուրքը։ Օշական կը սիրէ ու բարձր կը գնահատէ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարը կրող այն հոյակապ սերունդը, որ տեղ մը հաւասար փլանի կը բերէ նոյն դարու ռուս անիշխանութեան հետ։ Կարծես հմայուած է մեր յեղափոխութեան հոգեբանութեամբ, ուր մարդիկ «մահը հաւասար նկատեցին ազատութեան։ Հայկական միտքը, մեր լեռներուն եւ լիճերուն ծնունդ գրաւչութիւնը, որ մեր մէջը անհուն այդ թրթռումներուն կը վերածուի ու մեզ կ'ընէ փոխն ի փոխ խենթ կամ հերոս։ Ու մեր պատմութիւնը հասկնալի կ'ընէ տեսնել կրցողին»[31]։

Ուրեմն՝ Սողոմ կը նետուի Պրուսայի բանտի տիրահոչակ «չղթայով սենեակ»ը, ուր եւ կը հանդիպի արեւելահայ Մաթիկին եւ իր գինակից ընկերոջ։ Օշական «Արիւնի ճամբով»ի հինգերորդ գրքին մէջ պիտի տայ Մաթիկ Մելիքանեանցի ու իր ընկերոջ նահատակութիւնը։ Վասնզի «Թուրքերը անոր վրայ գործադրեցին մէկը իրենց ամէնէն սառն ոճիրներէն, որոնք փառքն ու պարծանքը եղան անոնց պետական ղգայարանքին»[32]։

Մաթիկի չարչարալից մահէն առաջ, Օշական պիտի բեմադրէ վերջինիս հանդիպումը Պոլսէն ժամանած երիտասարդ հաղարապետ փաշային հետ, որ զարգացումի եւ մշակոյթի տէր, Գերմանիա ըրած, բայց «Թուրք էր սակայն, այսինքն՝ հայուն մօտ ամէն բան ցեղային մշուշէ մը տեսնելու դատապարտուած»[33]։ Հազարապետ փաշայի «մտքին ուրուացաւ երկար տեսակցութեան մը գաղափարը, զոր ծրագրած էր օր մը ունենալ, փաւերական յեղափոխականի մը հետ, հայ եւ թուրք հարցին վրայ»[34]։ Փաշան, «մասնագէտ ու դասախօս Արեւելեան խնդրին, զոր կը դասախօսէր զինուորական վարժարանի մը մէջ, Պոլիս»[35], սոյն հարցը «կ'ընդունէր մահու ու կենաց խնդիր մը թուրք կայսրութեան համար»[36]։ Վասնզի «Արեւելեան խնդիրը թուրքի եւ ռուսի դարաւոր գօտեմարտին չարունա-

digitised by A.R.A.R.@

կութիւնն էր»[37]*։ Թուրքը ապահոված էր գերման բարեկամութիւնը։ Հազարապետ փաշան Պերլինի մէջ սորված էր ռուսերէն, աւելի լաւ ճանչնալու համար իր թշնամին։ Սլաւ աղջիկներու ճամբով, անիկա կը հաղորդուէր ռուս միսթիքին։ «Այս ճամբով՝ անիկա պիտի հասնէր հայերուն, որոնք իրը քաղաքական ազգակ թէեւ անկշիռ, բայց ռուս ախորժակներուն խայծ ծառայելով, կը դառնային տրտմօրէն շահեկան»*[38]*։ Ու կը հետեւի երկա՞ր հանդիպումը Մէհմէտ Սիւրէյեա Թուրք փաշային եւ հայ յեղափոխական Մաթիկ Մելիքխանեանցին։*

☆
☆☆

Փաշան, հին թուրանական իմպերիալիստ երազի մե՛ծ կրողը, պիտի տայ «մշակոյթ» բառի իր պատկերացումը։ «Մշակոյթը մեզի համար ուրիշ յղացք կը բովանդակէ։ Անիկա, սուրը ձեռքին երկարաձգելն է ինքզինքը միչտ, աւելի շատ հողերու վրայ», եւ՝ «Մշակոյթը բանակ է, տղա՛ս»[39]*։ Փաշան կը զգայ մինչ այդ «Ձեզ բնաջինջ ըրած չըլլալուն անհեթեթ, ապուշ մեղքը»*[40]*։ 1915ի քաղաքական պատրաստութիւնը...։ Ու կը ծիծաղի հայուն անդարմանելի խորունկ միամտութեան վրայ, որ հաւատաց ամերիկացի միսիոնարներու «չարլաթան»ութեան կամ Արարատին բարձրացող անգլիական նաւատորմին...։ Կ'ընդգծէ հայուն բացարձակ մինակութիւնը։ Կը քննադատէ մեր կոյր հաւատքը հանդէպ եւրոպական հիպատոսներուն ու կը դատապարտէ մա՛նաւանդ ռուսին նկատմամբ հայուն պատրանքը...։ Գերի ժողովուրդ, «անուէր հօտ»՝ որ երբեք չկրցաւ ճանչնալ իր «քրիստոնեական» ապրողը, թուրքը...։ Փաշան խստօրէն կ'ամբաստանէ հայ յեղափոխութիւնը, անոր պատասխանատուները՝ որոնք կը խորացնեն խրամատը հայուն եւ թուրքին միջեւ։ Ամբողջովին անիմաստ կը գտնէ ֆեդայական շարժումը, որովհետեւ «կռիւը գործն է միայն ու միայն բանակին»*[41]*։*

Թուրք հազարապետ փաշային մէջ կը յորդի անզիջում ազգամոլութիւնը։ «Մենք մեր հայրենիքին մէկ փշուրն ալ վճռած ենք չզիջիլ ուրիշին»[42]*։ Ու կը ատորագնահատէ հայը, որ միութիւն մը չէ, որ անկարող է մէկ զգալու, որ հինցած-մաշած է՝ իբրեւ ազգ։ Հայուն կը մնայ իր եկեղեցին։ Բայց այդ եւս «նահանջ մըն է դէպի անցեալը, աւելի յստակ բառերով՝ նահանջ մը ձեր ներկայէն... դուք կը շարունակէք ձեր հայրերուն հոգեբանութիւնը ու մահուան համար հաստատելու անոնց խուլ դիւրազգայութիւնը, ծարաւը կը զօրացնէք»*[43]*։ Այս բոլորը՝ պատճառ հայուն այսօրուան հոգեվարքին, «Վասնզի ազէանեերէն առաջ, ազգերը նախ կը մահանան իրենց ոգիէն»*[44]*։ Ահա թէ ինչու թուրք դատը կ'ըլլայ «գերագոյն կրօնքը»։ «Ու անոյշք կրունկներով պիտի ճգմուին այդ դատին բոլոր թշնամիները»*[45]*։*

Մաթիկ փաշային կը հակադրէ իր տեսութիւնը, որ կարելի է ամփոփ ձեւով գտնել հետեւեալ տողերուն մէջ. «Հայկական բարձրաւանդակը աշխարհագրական չէզոք բացատրութիւն մը չէ, այլ՝ յաղթանակը ցեղին, որ

digitised by A.R.A.R.@

այդ խուժդուժ լեռներուն մարդկեղէն ոճ մը, պացքի ճարտարապետութիւն մը, հոգի մը, դաշնակութիւն մը հագցուց։ Հակառակ աւերակ իրենց լքումին, այդ բեկորները քաղաքակրթութիւնն են, որուն դէմ հանելիք ձեր զօրանոցները կամ աղքատ մզկիթները ձեզի համար կը կազմեն տխուր նիշեր։ ...Դաշտի ժողովուրդ՝ դուք պէտք եղած ուժգնութեամբ չէք զգար այդ ճիգին գիւցազներգական արժէքը։ Եկաք, անցաք, ու երբ վերջնականապէս քաշուիք օր մը այդ լեռներու վրայ ձեր բանաձեւած իրաւունքներէն, այն ատեն պիտի դատէք, թէ որքան վեր էր ձենէ այն ժողովուրդը, զոր չիղճահարեցաք գերիներու արշաւ մը որակելէ»[46]։

...Վերջապէս փաշան Մաթիկին կ'առաջարկէ լրտես դառնալ ու կեանքը փրկել։ Մի ծաղելի առաջարկ։ Ցաղորդ տեսարանը Մաթիկի եւ իր ընկերոջ սպանութեան քստմնելի բեմադրութիւնն է, իր բոլոր կարելի մանրամասնութիւններով։ Կ'որոշուի Սողոմը ներկայ ընել այդ արարողութեան։ Գործը կը յանձնուի Շէյխ Սապիթին՝ տանջանքի աներեւակայելի ու գերիրապաշտ ձեւերու մասնագէտին։ Սողոմին, իբրեւ փրկագին, կ'առաջարկուի ընդունիլ «հաղ տինը» (արդար եւ իրաւ հաւատքը)։ Այստեղ կը վերջանայ «Մնացորդաց»ի հինգերորդ գիրքը։

ՇՈՒՇԻԿ ՏԱՅՆԱՊԵՏԵԱՆ

ՆՈԹԵՐ

1.–«Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան», *Ժ. հատոր, Անթիլիաս, 1982, էջ 585։ Այսուհետեւ նշումները «Համ.» կրճատումով։*
2.–*Նոյն, էջ 65։*
3.–«Մայրիներու շուքին տակ» *(գրական պրոյց Ց. Օշականի հետ), գրի առաւ՝ Բ. Թաշեան, Պէյրութ, 1983։*
4.–«Մայրիներու շուքին տակ», *էջ 13։*
5.–*Նոյն, էջ 14։*
6.–*Նոյն, էջ 15։*
7.–*Նոյն։*
8.–«Սիպէյման էֆէնտի», *Անթիլիաս, 1985։*
9.–«Համ.», *Ժ. հատոր, էջ 137։*
10.–*Նոյն, էջ 138։*
11.–*Նոյն, էջ 140։*
12.–*Նոյն, էջ 139։*
13.–*Նոյն։*
14.–*Նոյն, էջ 157։*
15.–«Մնացորդաց», *Բ. հատոր, Անթիլիաս, 1988, էջ 469։*
16.–«Մնացորդաց», *Գ. հատոր, Անթիլիաս, 1988, էջ 506։*
17.–«Համ.», *Ժ. հատոր, էջ 153։*
18.–*Նոյն, էջ 156։*
19.–*Նոյն, էջ 160։*

digitised by A.R.A.R.@

20.-«Մնացորդաց», Ա. հատոր, Անթիլիաս, 1988, էջ 453:
21.-Նույն, էջ 491:
22.-«Մնացորդաց», Բ. հատոր, էջ 336:
23.-Նույն, էջ 340:
24.-«Մնացորդաց», Գ. հատոր, էջ 152-153:
25.-«Մնացորդաց», Բ. հատոր, էջ 30:
26.-Նույն, էջ 430:
27.-Նույն, էջ 378:
28.-Նույն, էջ 373:
29.-Նույն, էջ 30:
30.-«Մնացորդաց», Գ. հատոր, էր 28:
31.-Նույն, էջ 41:
32.-Նույն, էջ 154:
33.-Նույն, էջ 173:
34.-Նույն, էջ 197:
35.-Նույն, էջ 212:
36.-Նույն:
37.-Նույն:
38.-Նույն, էջ 213:
39.-Նույն, էջ 236:
40.-Նույն, էջ 237:
41.-Նույն, էջ 247:
42.-Նույն, էջ 263:
43.-Նույն, էջ 264:
44.-Նույն, էջ 265:
45.-Նույն, էջ 288:
46.-Նույն, էջ 277:

digitised by A.R.A.R.@

Մ. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ

Քեսապի Սակդիրները

Գարա Տայիի յիշատակին

Առաջին անգամ ըլլալով մեր ամառնային արձակուրդը ընտանեօք պիտի անցընէինք Ճէպէլ Աքրա լերան լանջին կառչած հայ աւանին՝ Քեսապի մէջ։

Հայրս տուն մը վարձած էր գիւղին բարձունքին վրայ։ Անտիրքէն մեզ բերող խարխուլ ինքնաշարժը դանդաղօրէն մագլցեցաւ ցից զառիվերը, անցաւ հնադարեան բերդի մը աւերակներուն (Ղալա) քովէն եւ հեւասպառ կանգ առաւ պզտիկ խրճիթի մը առջեւ։ Անծեփ պատեր, հողով ծածկուած տանիք, շատ աւելի քարակոյտ, քան քարաշէն տուն։ Ի՞նչ է, ա՞յս պիտի ըլլար մեր հանգստավայրը, յառաջիկայ երեք ամիսներու ընթացքին...

Նախորդ օրը հայրս խստիւ պատուիրած էր եղբօրս եւ ինծի.

—Տանտիրոջ հետ յարգանքով վարուեցէք, որովհետեւ հակառակ պարզ գիւղացիի իր երեւոյթին, բացառիկ խելացութեան տէր մարդ է եւ, մա՛նաւանդ՝ ֆետայիի անցեալ ունի։

Զարմանալի չէ՞ր - ֆետայի մը Հայաստանէն այդքա՜ն հեռու...

—Բայց ի՞նչ ըրած է։

—Առաջին Համաշխարհային պատերազմին՝ մասնակցած է Արարատի ճակատամարտին, իբրեւ կամաւոր, շահելով խիզախութեան մեծ համբաւ։ Յետոյ, երկար տարիներ, բուռ մը մարտիկներով պաշտպանած է Քեսապը եւ մերձակայ հայ գիւղերը՝ դրացի հրոսակներուն արշաւանքներուն դէմ։ Իր քաջութիւնը յարգանք կը պարտադրէր ո՛չ միայն հայրենակիցներուն, այլեւ՝ նո՛յնիսկ թշնամիներուն։ Թերեւս այդ պատճառով ալ բոլորը անխտիր, հայն ու թուրքը, ձինք Գարա Տայը կը կոչեն (թրքերէն՝ սեւ քեռի)։ Բուն անունը չեմ դիտեր։

Տեղացի նոր ընկերներս ալ չէին գիտեր եւ կարծես ամառուոյ ու աւելորդ կը գտնէին հարցումներս։

Չէի համարձակեր ուղղակի իրեն դիմել։ Տասնութ տարեկան նորաբոյս երիտասարդ մը ինչպէ՞ս կրնար «Եարին փոխան զէնքը գրկած» եւ, ո՛չ թէ յեղափոխական երգերու մոլեան ուշիմարհին մէջ՝ այլ ճի՛շդ սա դիմացի կապոյտ սարերուն վրայ «Իրրեւ արծիւ սաւառնած» հայ ֆետայիին հարցնել, այդպէս պարզօրէն.

—Ձեր անունը ի՞նչ է, պարոն...

digitised by A.R.A.R.@

Հովէն, յուրտէն եւ լեռնային արեւէն խանձած այդ առնական մարդը բնականաբար պիտի բնորոշուէր Գարա ածականով, որ գոյնին հետ ընդհանրապէս կը փոխանցէ նաեւ քաջութեան ու համբաւի գաղափարներ։

Ծանօթ է նոյնպէս, որ աւանդաբար՝ քեռին կը նկատուի քրոջ տղուն պաշտպանը։ Ուրեմն, Գարա Տայի մակդիրը կ'ոգեկոչէր բազմաթիւ զգայնութիւններ, այսինքն՝ բոլոր զիւղացիներուն քեռին, բոլորին պաշտպանը, բոլորին հարազատը, իսկապէս եւ թուխ։ Այնքան թուխ՝ որ զինք կը կոչէին նաեւ «Գարա օղլան» (Թրքերէն՝ սեւ տղայ)։ Հիանալի՞ զիւտ. իսկապէս, որեւէ՛ պաշտօնական անուն չէր կրնար զինք աւելի հաւատարմօրէն յատկանշել։

Վերջապէս, հետաքրքրութիւնս գոհացուց հօրս բարեկամ քեսապցի ճարտարապետ Աւետիս Կարպուշեանը.

—Մենք հոս «անուն կախելու» բարի սովորութիւնը ունինք եւ, եթէ նորաստեղծ մակդիրը հանրութեան կողմէ որդեգրուելու բախտին արժանանայ՝ անիկա միայն կը գործածուի, ապա՝ անունը գրեթէ չի գործածուիր, գոնէ՝ նոր սերունդներուն համար։ Ձեր տանտէրը կը կոչուի Ովսիա Սաղաճեան։

—Ինչպէ՞ս, Ովսիա՞ ըսիք, բնաւ չեմ լսած. հայերէն անուն է...

—Ժամանակին, Ամերիկայէն ժամանած բողոքական միսիոնարները յաջողած էին մեր աղքատ զիւղացիներուն ստուար մեծամասնութիւնը դարձի բերել դէպի... ճշմարիտ քրիստոնէութիւն։ Այդ օրերէն ժառանգ մնացին Ս. Գիրքէն առնուած բազմաթիւ անուններ, ինչպէս՝ Նաթանայէլ, Մատաթիա, Մաղաքիա, Օպատիա, Ովսիա, եւայլն, որոնք նախապէս գործածական չէին Քեսապի մէջ։

Բայց Գարա Տային միայն զէնքի մարդ չէր. տարապրութենէն վերապարձին որբանոցի մը մէջ պատապարեց հարիւրաւոր հայ որբեր։ Տնտեսական տագնապի այդ տաժանելի օրերուն անոնց անունդ ճարեց եւ զանոնք խնամեց իբրեւ իր հարազատ զաւակները։ Ժամանակի ընթացքին որբերը մեծցան, հայացան եւ, տեղացի երիտասարդ-երիտասարդուհիներու հետ ամուսնանալով՝ նոր ընտանիքներ կազմեցին։ Ինքն ալ ամուսնացաւ վերջինին, ձեր տանտիրուհիին, տիկին Մարիին հետ։

Ստուգիցի, որ Հին Կտակարանին մէջ կը յիշուի Ովսէէ (Ֆրանսերէն՝ Osée) մարգարէ մը։ Այդ գժուարահունչ անունը տեղական բարբառին մէջ հաւանարար վերածուած էր Ովսիայի, միւս իա վերջացող անուններուն նմանութեամբ։ Իսկ վերջերս, Հրաչեայ Աճառեանի «Հայ անձնանունների բառարան»-ին մէջ հանդիպեցայ հետեւեալ տեղեկութեան.

—... (Ովսէէ անունը) «ծագում է Եբրայական արմատից, որ նշանակում է օգնել, ազատել։ Իրիկի Այդ անունը մեր մէջ զործածուած չէ...»։

Եւ յանկարծ՝ փայլակը բոցավառեց երեք ճակատագրական բառերը.

ՕԳՆԵԼ, ԱՂԱՏԵԼ, ՓՐԿԵԼ...

Հրեղէն մասա մը հորիզոնին վրայ զրաշմեց նոյնածիներն կանխագոյ անունը...։ Նոյն պահուն լսեցի ամպերն ներքին հսկիչիս անախարժ ձայնը.

—Նրեւակայութիւնդ թիւերը ծալէ, իջի՛ր, իջի՛ր, գերբնական մեկնութիւն մի՛ փնտռեր. դուն ալ գիտես - պարզ զուգադիպութիւն է։

Լաւ։ Բայց ի՞նչ զարմանալի, ի՞նչ խորհրդաւոր զուգադիպութիւն։ Ովսիա անունը կարծես այդ գիւղացի մանուկին նախասահմանուած վիճակ-

digitised by A.R.A.R.@

լութեան մը խոստումն էր, իսկ Գարա Տայի մակդիրը անոր իրագործման հանրային վկայութիւնը...

Կէս դար անցած է արդէն մեր առաջին հանդիպումէն, սակայն երբեմն կը վերյիշեմ Գարա Տային, իր սովորութեան համաձայն՝ տան պատին առջեւ պպզած, ճերմակ արախջին գլխուն, հագած սեւ շալվար, գիւղական եմէնի կօշիկ եւ հնամաշ բաճկոն: Այդպէս կ'ընդունէր իր այցելուները եւ լուռ ուշադրութեամբ կը հետեւէր անոնց խօսակցութեան: Սակաւախօս էր, բայց յայտնած կարծիքը կ'ընկալուէր մեծ յարգանքով, նոյնիսկ քաղաքէն եկած «պարոն»ներուն կողմէ:

Այդ տարին ճանչցայ նաեւ իր գլխաւոր գործակից Սախպլը («Մօրուսաւորը») Միսաք Կիրակոսեան, Ղամպէրը, Ղուրման (Թրքերէն՝ արմաւ), Քոմսոլը (հիւպատոս), Ինկիլիզը (անգլիացի) եւ բազմաթիւ այլ «մակդիրաւորներ»: Եւ յիշեցի, որ հազիւ 5-6 տարիներ առաջ, ես ալ նոյն դասակարգին կը պատկանէի, քանի նախակրթարանին մէջ ընկերներս զիս կը կոչէին «ջայլամ», (բարձրահասակ ըլլալուս պատճառաւ): Շատ հպարտ չէի, որովհետեւ ջայլամը, փտանգի մը պարագային՝ նաեւ գլուխը աւազին մէջ թաղող անմիտ թռչունը կը նկատուի: Դասընկերս՝ Նուպարն ալ կը կոչուէր «չիրոզ»: Իր արտակարգ նիհարութեան համար զայն նմանցուցած էին չորցած ձուկի...:

Ժամանակի ընթացքին անդրադարձայ, որ «անուն կախելու» սովորութիւնը շատ ընդհանրացած երեւոյթ էր Քեսապի մէջ: Մասնաւոր փնտռտուք չեմ կատարած՝ գիւղական մակդիրներուն ամբողջական հաւաքածոն կազմելու համար: Նախ՝ ամէն ամառ կրկնուող այցելութիւններուս ապիթով, յետոյ՝ իբրեւ Լաթաքիա քաղաքին միակ հայ վիրաբոյժը (որուն վարչական շրջանին մաս կը կազմէր նաեւ Քեսապը), անձնապէս ճանչցած եւ իրենց մակդիրներով կոչած եմ հարիւրէ աւելի Քեսապցիներ: Այս գրութեան մէջ նշուած հարիւր քառասուն հինգ մակդիրները միայն հանրածանօթներէն են. չեմ յիշած աւելի նեղ շրջանակներու մէջ տարածուած մակդիրներ (ընտանիք, թաղ, գիւղակ), որոնց կեանքը շատ աւելի կարճ է:

Կը ճշդեմ նաեւ, որ յիսուն տարիներու վրայ յամեցող այս դիտարկութեան հիմնական մղումը, ազգագրական մասնայատկութեան մը ընդմէջէն՝ յատուկ անուններու բառաստեղծութեան հոլովոյթին ուսումնասիրութիւնն է:

★ ★ ★

Անհատները իրարմէ զանազանելու նպատակով՝ անյիշատակ տարիներէ ի վեր մարդկային բոլոր հաւաքականութիւնները ստեղծած եւ իրենց անդամներուն պարտադրած են անձնանուններու գրութիւնը:

Անձնանունը բառ մըն է, զոր ենթական մասնայատուկ նշանի մը պէս կը կրէ ամբողջ կեանքին ընթացքին: Բոլորին կողմէ կը ճանչցուի այդ անունով, որ կ'արձանագրուի տիրող իշխանութեան տոմարներուն մէջ եւ կը գտնուի անձնաթուղթերուն, անցագիրներուն ու ինքնութիւնը պաշտօնապէս հաստատող բոլոր վկայագիրներուն վրայ:

digitised by A.R.A.R.@

Միեւնոյն ձեւով՝ մակդիրն ալ զատորոշիչ անուն մըն է, բայց յաւելեալ անուն մը, որ նոյնքան եւ աւելի՛ անսխալ կը մատնանշէ որոշ անձ մը: Սակայն մակդիրը պաշտօնական հանգամանք մը չունի, քանի իշխանութիւնը կ'անգիտանայ անոր գոյութիւնը:

Մինչ պաշտօնական – կամ աւազանի անունը նորածինին կը տրուի ծնողքին, ընտանիքին կամ կնքահօր որոշումով, մակդիրը կը հնարուի օտարի մը կողմէ եւ «կը փակցուի» արդէն անձնանուն ունեցողի մը վրայ: Ենթակային փափաքէն եւ կամքէն անկախ ու յարատեւ գործածութեան ճամբով՝ անիկա հետզհետէ կը փոխարինէ թէ՛ անձնանունը եւ թէ ազգանունը:

Ո՞վ կը հնարէ մակդիրը: Անկասկած՝ ենթական լաւ ճանչցող անձ մը, որուն ինքնութիւնը սակայն գրեթէ անյայտ կը մնայ (կամ շուտով կը մոռցուի), որովհետեւ հաւաքականութեան համար կարեւորը գիւտն է եւ ո՛չ թէ գիւտարարը:

Երբեմն կը պատահի սակայն, որ անձնանունը եւ մակդիրը երկար ժամանակ իրարու կցուած ձեւով գործածուին: Քեսապի պարագային, օրինակի համար, կը թուեմ հետեւեալ բնորոշ մակդիրները.–

Ճամպազ Մուսա — *Տեղական իմաստով վարպետ միջնորդ:*

Կարմիր Ներոն — *Հաւանաբար իր կաս-կարմիր այտերուն համար:*

Երկար Վահան — *Արժանի այդ մակդիրին իրրեւ գիւղին ամէնէն բարձրահասակը:*

Փայլուն Վահան — *Փայլուն երիտասարդի օրերէն մնացած վկայութիւն:*

Միսաք Պերոն — *Տեղական բարբառով «պարոն Միսաք», յարգուած վաճառական:*

Կոյր Զենոբ — *Անարդար մակդիր մը, քանի խանութպան Զենոբը կոյր չէր, այլ՝ միականի:*

Վարպետ Մատաթ — *Կարպուչեան Մատաթը բացառիկ վարպետ արհեստաւոր մըն էր:*

Թոփալ Մինաս — *Թրքերէն՝ կաղ Մինաս. արգե՞օք ճչդումը կատարուած է, որովհետեւ կար նաեւ...*

Հայվան Մինասը — *Թրքերէն՝ անասուն Մինաս:*

Թենեքէճի Մանաս — *Թրքերէն՝ թիթեղագործ Մանաս (իր արհեստը):*

Զուռնաճի Վահան — *Արհեստով ներկարար՝ Վահան Սաղտճեանը քանի մը տասնեակ տարիներէ ի վեր սիրայօժար զուռնա կը նուագէ բոլոր հարսանիքներուն եւ տօնախմբութիւններուն ընթացքին:*

Նկատելի է, որ այժմ գրեթէ չեն գործածուիր երկու վերջիններուն անձնանունները, որով անոնք այլեւս կը կոչուին միայն իրենց զուռնաճի եւ թենեքէճի մակդիրներով:

Նման փոփոխութիւն կատարուած է նաեւ ուրիշներու պարագային, ինչպէս՝

—Նալպանտ (պայտագործ):

—Մագմուն (այծի մազէ տոպրակ, պարան, ծածկոց, եւայլն հիւսող):

—Փոսքանի (նամակաբեր) այժմ մահացած, սակայն մակդիրը ժառանգ ձգած է իր զաւակներուն, որոնք այլեւս որեւէ կապ չունին նամակատան հետ...

digitised by A.R.A.R.@

—Բարի եղիր, արհեստով հովիւ. այդպէս կոչուած իր միամիտ ըլլալուն համար։

—Սէկուճէ (Սեւկունց Արամ) վարպետ աշուղ (Թրքերէն լեզուով)։

—Քեյէմ (արաբերէն՝ խօսք) կարող աշուղ (արաբերէն լեզուով)։

Վերոյիշեալ օրինակներէն կ'երեւի, որ անձնանունին կցուած մակդիրը ենթակային արհեստը կամ մասնաւոր մէկ յատկութիւնը կը բնորոշէ։ Երբ գրեթէ տարեկից եւ հանրածանօթ երեք Վահաններ միաժամանակ գոյութիւն ունէին գիւղին մէջ, կարեւոր էր նշանով մը զիրենք զատորոշել։ Կարելի էր անշուշտ ազգանունները գործածել (Սողոմոնեան, Մանճիկեան, Սաղտճեան), սակայն հանրութիւնը նախընտրած է առնել աւելի կարճ եւ աւելի ապահով ճամբայ մը, իւրաքանչիւր Վահանին տալով մակդիր մը (Երկար, փայլուն, զուռնաճի)։

ԻՍԿԱԿԱՆ ՄԱԿԴԻՐՆԵՐԸ

Շատ աւելի հետաքրքրական են «իսկական մակդիրները», այսինքն անոնք՝ որոնք չեն կցուիր անձնանունին։

Ծանօթ է, որ անձնանունները կ'ընտրուին տուեալ ժամանակամիջոցի մը մէջ գործածուող եւ կամ ընտանիքին հաւաքական յիշողութեան մէջ գտնուող ցանկի մը վրայէն։ Գարեգին վարդապետ Պէքճեան(*) կը հաշուէ 324 իգական եւ 445 արական հայ անուններ։ Սխալ պիտի ըլլար եզրակացնել սակայն, որ այդ ճոխ հաւաքածոն — կամ ուրիշներ — իրենց այլազանութեամբ կ'ապահովեն անձնանուններու անսխալ զատորոշումը։ Հաւաքածոները տեսական են, որովհետեւ հայերս, քիչ մը ամէն տեղ (եւ մասնաւորապէս Քեսապի մէջ), կ'առաջնորդուինք առաւելաբար ընտանեկան նկատումներով եւ աւանդութիւններով։ Այսպէս՝ նորածինը շատ յաճախ կը ժառանգէ մեծ մօր, մեծ հօր եւ կամ վաղամեռիկ հօրը, քրոջ կամ եղբօր անձնանունը։ Ընտանիքներ կան, որ ամէն սերունդի մէջ կը հաշուեն Յակոբ մը, Կարապետ մը, Յովհաննէս մը, Մարի մը, Մարկանոյշ մը (Մաղկան), Հանգուցեալին նպատակը վառ պահելու նպատակով։

Վերջապէս, կայ նորածեւութեան հարցը, որովհետեւ նկատելի է, թէ ինչպէ՛ս իւրաքանչիւր քսան կամ երեսուն տարիներու ժամանակաշրջանի մը «կը պատուէ» որոշ անձնանուններ եւ «հինցած» (սէմմուլ) կը սեպէ ուրիշներ։ Մօտիկ անցեալին յարգի էին Անահիտները, Շաքէներն ու Կարպիսները, իսկ այժմ՝ Թալիները, Թամարներն ու Վայէները...։

Օրինակները շատ աւելի խօսուն են ոչ-հայկական անձնանուններու պարագային։ Մօտաւոր հաշիւով մը կրնամ հաստատել, որ Քեսապի մէջ, իւրաքանչիւր սեռի համար, ոչ աւելի քան երեսուն անձնանուններ կը կազմեն ընկերանուրին ստուար մեծամասնութիւնը։

Այլազանութիւնը շատ աւելի նուազ է ազգանուններու պարագային, որովհետեւ ամուսնութիւնները յաճախակի են դրացի ազգիկներու եւ ազգ միջեւ. ասոր հետեւանքով ալ խառամասեր կան, ուր գրեթէ ամբողջ բնակ-

(*) «Գիրք անձնանունների», հեղինակ՝ Գարեգին վարդապետ Պէքճեան, Պէյրութ, 1988։

digitised by A.R.A.R.@

չութիւնը միայն մէկ ազգանուն կը կրէ (Գալէնտէրեաններու, Սաղտճեաններու եւ Մանճիկեաններու թաղամասերը)։ Նոյնիսկ Քէօրքունա գիւղին բոլոր բնակիչները Աբէլեաններ են (այժմ՝ հազուադէպ բացառութիւններով)։

«Կախուած անուններ» հնարողները ստիպուած չըլլալով ծնողքին, կնքահօր, օրացոյցին, կամ որեւէ՛ ցանկի թելադրած անձնանուններով բաւարարուիլ՝ թափ տուած են իրենց երեւակայութեան, ստեղծելով անըսպասելի, զարմանալի եւ անկրկնելի մակդիրներ։ Այսպէս՝ Քեսապի մօտիկ Գարատուրան գիւղին «Մանճիկեաններու թաղ»ին մէջ տասնեակ տարիներէ ի վեր միաժամանակ գոյութիւն ունեցած են մէկէ աւելի Կարապետ Մանճիկեաններ։ Բայց անոնց մէջէն մէկը միայն յատակ կը զատորոշուի իր նշանաւոր մակդիրով՝ հանրածանօթ «Քափքանը» (նաւավար)։ Անսպասելի՝ որովհետեւ ենթական հողագործ է. զարմանալի՝ որովհետեւ կեանքին մէջ երբե՛ք նաւ չէ ղեկավարած. անկրկնելի՝ որովհետեւ քանի ինք ողջ է, այդ մակդիրը ուրիշի չի տրուիր։ Մակդիր մը, որ, բոլոր միւսներուն պէս, կը փոխարինէ թէ՛ անձնանունը եւ թէ ազգանունը։

Քեսապի մակդիրներուն ցանկը կազմելէ ետք, անհրաժեշտ կը դառնայ ճշդել իւրաքանչիւրին իմաստը եւ, յետոյ գտնել անոր ծնունդ տուող պատճառներն ու պայմանները։ Այդ աշխատանքը կատարած եմ, խօսելով ենթականերուն հետ եւ կամ տեղեկութիւններ քաղելով իրենց ծանօթներէն։ Իմաստը գրեթէ միշտ դիւրին եղած է ճշդել. նուազ դոհացուցիչ արդիւնքներու յանգած է սակայն պատճառներու փնտռտուքը, որովհետեւ շատեր մահացած են, իսկ իրենց մասին տրուած տեղեկութիւնները յաճախ հակասական։

Այսուհանդերձ, կը կարծեմ բաւական տուեալներ հաւաքած ըլլալ՝ Քեսապի մակդիրները հինգ գլխաւոր խումբերու կարենալ բաժնելու համար։

ՊԱՐԱԳԱՅԱԿԱՆ ՄԱԿԴԻՐՆԵՐ

—Մուր գացած էիր Այանեան, երէկ քեզ չտեսանք։

—Շուկայ գացի եւ մեր ջորին ծախեցի։

—Որո՞ւ ծախեցիր։

—Օրտուցի Հասսէմ աղային ծախեցի։

Հա՜, գիտէ՞ք, ջորին Հասսէմին ծախեր է. որո՞ւն, Հասսէմ աղային... Հասսէմ... Հասսէմ, Հասսէմ...։ Մանկական յանկերգի մը պէս կրկնուելով՝ անունը վերջապէս դարձաւ մարդուն մակդիրը, կեանքին անբաժանելի ընկերը։ Ինքնին աննշան պատահարի մը արդիւնք՝ այս մակդիրը կապ չունի բառին իմաստին հետ (արաբերէն՝ վճռող, վճռահատող)։

★

—Հօտը ետ դարձուր, որ անասունները հաշուեմ,— կ'ըսէ հարկահաւաքը։

—Ձիմ չեւրր (չեմ դարձներ),— կը պատասխանէ հովիւը, եւ դէպքը կը տեղեկացնէ գիւղացիներուն։

digitised by A.R.A.R.@

Անունը մնաց Զեմչիերը...

★

Տիգրանակերտցի աղջիկ մը հարս կուգայ Քեսապ. բնականաբար զինք կը կոչեն Քեսաղցայ (քաղաքացի)։ Ճանչցայ իր տղան՝ Աբրահամը, որ երկար տարիներ Եգիպտոս ապրեցաւ։ Գիւղ վերադարձին զինք բնականաբար կոչեցին Եգիպտացի։

★

Կարծեմ Ամերիկա երթալու ճամբուն վրայ, Յովհաննէս կը հասնի մինչեւ Հավրի ֆրանսական նաւահանգիստը, սակայն հոն միտքը փոխելով կը վերադառնայ Քեսապ։

—Մինչեւ ո՞ւր հասար,— կը հարցնեն ծանօթները։

—Մինչեւ Հավրը հասայ...

—Ի՞նչ ըսիր, Հավրը՞, ո՞ւր է Հավրը...

Զուարճալի եւ իսկապէս «անուն կախելու» յարմար բառ. այսպէս ծնունդ կ'առնէ մակդիրը։ Զարմանալի չէ՞ սակայն, որ մինչեւ այսօր, Հավրին տղաքն ալ Հավրը կը կոչուին։

★

—Ինչպէ՞ս փախցուցիր թշնամիներդ,- կը հարցնեն Փօլատեանին, կռիւէ մը ետք։

—Խանչարս (դաշոյն) քաշեցի, ամէնքը փախան...

Եւ Փօլատեանը վերածուեցաւ... Խանչարի։ Իր մահէն ետք եղբայրը ժառանգեց մակդիրը։

★

Քանի մը պարագայական մակդիրներ եւս թուեմ. կոչուեցաւ՝

—Նասրէտտին. որովհետեւ յաճախ իր խօսքերը թուրք կատակարան Նասրէտտին խոճային պատմութիւններով կը համեմէր։

—Ագրիպաս. որովհետեւ թատերական ներկայացման մը ընթացքին Ագրիպասի մը դերը խաղացած է։

—Հայր Սուրբ. որովհետեւ՝ Ամերիկայէն եկած կամաւոր՝ պատերազմի օրերուն (եւ կրօնաւորի մը բացակայութեան) իր մահացած ընկերներուն վրայ աղօթած է։

—Պետեի. սուրիական անապատէն Քեսապ վերադարձած է, տարագրութենէն ետք։

—Պոսթանճօ. որ բազմաթիւ վայրեր «պոսթանի (պարտէզ) յարմար» կը նկատէր։

—Հերոս. «Հերոս մռնչեց, սուլթան դողդղաց» երգէն մնացած հեռաւոր յիշատակ։

digitised by A.R.A.R.@

Նշուած մակդիրներու օրինակներէն - եւ իրենց ընկերակցող անեկ-թոտներէն - կարելի է եզրակացնել, որ անոնք ստեղծուած են պատահա-բար եւ մասնաւոր պարագաներու բերմամբ։ Այդ պատճառով ալ զանոնք կոչած եմ պարագայական։

«ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ» ՄԱԿԴԻՐՆԵՐ

Այսօր, տեղեկատուական բոլոր միջոցները (պատկերասփիւռ, ձայ-նասփիւռ, օրաթերթ) քեսապցիներու տրամադրութեան տակն են եւ ժողո-վուրդը վառ հետաքրքրութեամբ կը հետեւի քաղաքական իրադարձու-թիւններուն։ Սխալ պիտի ըլլար կարծել, որ երեւոյթը նոր է։ Յիսուն տարի առաջ ալ, տեղական թէ համաշխարհային քաղաքականութիւնը ամէնօր-եայ խօսակցութեան նիւթ կը դառնար։ Գիւղացիները յաճախ կը հաւաք-ւէին Գրաթխանան (ակումբ-գրադարան) եւ թղթախաղի սեղանին շուրջ կը մեկնաբանէին ճամբորդի մը, հայկական օրաթերթին եւ, հազուադէպօրէն՝ ձայնասփիւռին հաղորդած լուրերը։ Հոն, ներկայ գտնուած եմ բուռն վի-ճաբանութիւններու, որոնց ընթացքին իւրաքանչիւրը յամառօրէն կը պաշտպանէր իր կարծիքը եւ յաճախ դէպքերը կը կնահատէր կանխակալ հակումներով։

Ակնյայտ կողմնակալութիւնը եւ չափազանցեալ գովասանքը կամ, ընդհակառակին՝ տեւական ու անդադար քննադատութիւնը ուրիթ տուած են, որ ենթակային «չնորհուի» խնդրոյ առարկայ անձնաւորութեան անու-նը՝ իբրեւ մակդիր (երբեմն նկատի առնուած է նաեւ ֆիզիքական որոշ նմանութիւն մը)։ Այսպէս, մի՛ կարմանաք, եթէ Քեսապի փոգոցներուն մէջ հանդիպիք գիւղացիներու, կամ անոնց զաւակներուն, որոնք կը կոչ-ւին.

—Նափոլէոն, Ստալին, Հիթլէր, Մոլոթոֆ, Բաղրամեան, Ռուզվելթ, Կանոյ, Խրուշչեւ, Ճոնսըն եւ վերջերս՝ Ռեկըն ու Միրերան...

«ՏԻՏՂՈՍ» ՄԱԿԴԻՐՆԵՐ

Քեսապի մէջ, իրրեւ մակդիր՝ առատօրէն շահագործուած են նաեւ փոքր-պանդ ախոզոսներ, որոնց ո՛չ մէկը, բնականաբար՝ օրինական հանգս-մանք ունի։ Բայի մէկ-երկու բացառութիւններէ, ենթականերուն ընկերա-յին դիրքն ու անհատական վիճակը այդէն այնքա՜ն հստակ են եւ այն-քա՜ն իրատոր կը համեմատին տրուած «ախոզոսին» փայլին, որ բացա-յայտ կը դառնայ մակդիրը հնարողներուն եւ գործածողներուն յուսին նը-պաստակը, այսինքն՝ զուարթախոհ սրամտութեան, երբեմն ալ՝ սուր հեգնանք։

Իրրեւ ախոզոս-մակդիր թուեմ.

—Աշխարհակալ, բազատոր, վէզիր, փաշա, մուրէշալ, սիմիոլ (ակր), վոլի (Ռոհանգասպեան), մէլոյտ (երեւոյթեան), ոգիա (գլեա), ագիա (գիկարար), վարդապետ, Բոմոլ (հիւպատոս), մուրէշալ (գիտական պաշտանեայ), Բո-միսկ, անկասալ (ենթասպայ)։

digitised by A.R.A.R.@

Իւրաքանչիւր տիտղոս-մակդիրի ծնունդին հետ կապուած են մէկ կամ ընդհանրապէս մէկէ աւելի հակասական անեկդոտներ. փաստ՝ որ իսկական պատճառները մոռցուած են տարիներու ընթացքին։

ԲՆՈՐՈՇԻՉ ՄԱԿԴԻՐՆԵՐ

Բնորոշիչ մակդիրները կարելի է բաժնել երկու մասի.

—Անոնք՝ որոնք ֆիզիքական յատկութեան, թերութեան կամ արտաքին երեւոյթի մը կը համապատասխանեն,

—Անոնք՝ որոնք բնաւորութիւն մը, նկարագրային ցայտուն գիծ մը կը բնութագրեն։

ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ԲՆՈՐՈՇՈՒՄ

Այսպէս՝

—Քէլխիչա — (հերաթափ), որուն մազերը պզտիկուց թափած էին։

—Քիսա — (մազ չունեցող)։

—Սախարօ — (տեղական բարբառով՝ սեւ մազերուն մէջ ճերմակ մազերու փունջ մը ունեցող)։

—Գարա-Քրեքի — (առատ սեւ մազեր ունեցող)։

—Մխսա — (իբրեւ թէ մէկ ամորձիք միայն ունեցող)։

—Որձեւէգ — (որովհետեւ չէ ամուսնացած)։

—Գասիր — (արաբերէն՝ կարճ) հասակին համար։

—Տանա — (թրքերէն՝ պզտիկ եզ), որ հուժկու կազմ ունէր։ Մահացած է, սակայն իր զաւակներն ու թոռները ցարդ «Տանային տղաքը» կը կոչուին։

—Նիկրօ — չափազանց թուխ։

—Ղուրմա — (տեղական բարբառով՝ պզտիկ չոր թուզ եւ ոչ թէ արմաւ)։ Կ'ըսուի, թէ մանկութեան օրերուն մայրը զինք «ղուրմիկս» կը կոչէր, կլորիկ մարմինին համար (աւելի քան հարիւր տարի առաջ...)։

—Զարխուտ — (տկարակազմ)։

—Սախալը — (մօրուսաւոր)։

—Ղապա կէօթ — (թրքերէն՝ կոշտ, այսինքն՝ ծանր յեռոյք) իբրեւ թէ իր ծանրութեան եւ դանդաղութեան համար։

—Պապանեկիտ — (քաջ) հուժկու եւ կտրիճ ըլլալուն համար։ Մահացած է, բայց իր տղաքը միշտ «պապանեկիտ» են։

—Ծրրթոյ — տեղական խմաստով՝ ականջները առջեւ ծռած։

—Քրքշման — (Կծկուած) կը պատմուի, թէ շատ կը պաղէր եւ միշտ վերարկու կը կրէր։

—Վզզէ — Բզզացող (՞)։

—Թախուէճիթ — (գեղեցիկ) թերեւս որովհետեւ վայելուչ կը հագուէր եւ ամէն օր կ'ածիլուէր։

—Ցիսուս — պատանութեան շրջանին զինք նմանցուցած են Ցիսուսի սրբանկարներուն, հաւանաբար խարտեաշ երկար մազերուն եւ կապոյտ աչքերուն համար։ Իրմէ տեղեկացած եմ, որ վերջերս անձնական հարցով մը ներկայացած էր իրեն համագիւղացի Գարեգին Բ. կաթողիկոսին։

digitised by A.R.A.R.@

—Ուրեմն դո՞ւն ես Յիսուսը, ես շատ լսած եմ քու մասիդ եւ լաւ վկայութիւններ ստացած,— կ'ըսէ կաթողիկոսը։

Մակդիրը այնքան ընդելուզուած էր իր էութեան հետ, որ առանց այլայլելու, Յիսուս (Մովսէս Մանճիկեան) կը պատասխանէ.

—Այո՛, Վեհափառ տէր, ես եմ Յիսուսը...

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԲՆՈՐՈՇՈՒՄ

Ամէնէն աւելի ա՛յս խումբի մակդիրներուն համար անհրաժեշտ է լաւ հասկնալ տեղական ճշգրիտ իմաստը, որովհետեւ նոր անուանակոչումը ո՛չ միայն կը բնութագրէ ենթակային նկարագիրը, այլեւ անուղղակիօրէն կը խծբծէ, կը հեգնէ, կը ծաղրէ, երբեմն նոյնիսկ կ'անարգէ, հազուադէպօրէն կը գովաբանէ, այլ խօսքով մէկ բառի մէջ կը խտացնէ արժէքային դատում։

Թուեմ՝

—Հովարտա — տեղական իմաստով՝ կատակաբան, զուարթ պատմութիւններ հրամցնող. կը կոչուէր նաեւ «Հովարտա Սարգիս»։

—Խիկար — ոմանց համար իմաստունի, իսկ ուրիշներու համար՝ իմաստակի համազօր։

—Գոմոն — թափառական անտէր եւ անպէտ չուն, իբրեւ թէ «աննկարագիր» ըլլալուն համար։

—Գրմբզը (կարմիր) սատանայ եւ կաղ սատանայ — երկու տարբեր անձեր։ Հոս սատանան փոխաբերական իմաստով կը նշանակէ ճարպիկկարող, սրամիտ, բայց ոչ համակրելի։

—Փեկլիվան — (լարախաղաց) շատ «սատանայ» ըլլալուն համար։

—Զէրի — (արաբերէն՝ խելացի) — մակդիրը ժառանգած է մեծ հօրմէն, որուն համար կ'ըսուի, թէ գրոց-բրոց էր։

—Ինկիլիզ — (անգլիացի) պզտիկուց իր ընկերները զինք այդպէս կոչած են, որովհետեւ «անգլիացիի» պէս՝ միշտ կը հրամայէր։

—Ազգային — «ազգին» գործերով շատ զբաղած ըլլալուն համար։

—Խուանի — ուսուցիչ, տեղական իմաստով՝ «գրոց-բրոց» (թերեւս արաբերէն խաւաճա բառին աղաւաղումը)։

—Այուբաթ — (փաստաբան) — արհեստով ներկարար եւ որմնադիր՝ ենթական շատ խօսելու բացառիկ կարողութիւն ունէր։ Փաստաբան կոչուած է պատրաստաբանի իմաստով։

—«Ուրախ լեր» — հեզ, խնդումերես, ուրախ մարդ մը։

—Զլփազ — մեծ հօրմէ ժառանգուած այս մակդիրը կը նշանակէ գործը արագ վերջացնող, անուշադիր, անհոգ, անճիգ, տեղացիները կ'ըսեն՝ «հայալաճի»։ Ճի՛շդ հակապատկերը՝ չորս Զլփազ եղբայրները այսօր կանոնաւոր աշխատող եւ ճշդապահ տուն շինող վարպետներ են։

—Քէշիշ — (քահանայ) — ճանչցուած է իբրեւ խելացի եւ ամենագէտ (քահանայի պէս)։ Անունը Միսաք էր։ Իր տղան ծնած է հօրը մահէն ետք եւ ժառանգած անոր անունը։ Մարդահամարի ժամանակ ընտանիքը արձանագրուած է Քէշիշեան, փոխան Պօղոսեանի։ Եւ, այսպէս, մակդիրը դարձած է պաշտօնական ազգանուն։

—Շիշ պէօրէք եւ Մաքարոնի եղբայրներուն այդ տարօրինակ մակդիրները հնարողները ենթադրած են, որ անոնց դաւանափոխութիւնը կա-

digitised by A.R.A.R.@

տարուած է տնտեսական առաւելութիւններ ձեռք ձգելու նպատակով։ Ա-լիւրը, ժողովրդային հասկացողութեամբ՝ դաւանափոխութեան վարձատ-րութիւնն է եւ կամ անոր խորհրդանիշը։ Ատկէ ալ ալիւրով չինուած մա-քարոնին եւ չիշ պէօրկը (տեսակ մը կերակուր - քաշուած միս, խմորի մէջ փաթթուած)։

ԶԱՆԱԶԱՆ

Քեսապի մէջ կը հանդիպինք նախորդ դասակարգումին մէջ չմտնող բազմաթիւ մակդիրներու, որոնք կարելի է, իրենց կարգին՝ հինգ մասերու բաժնել.

ՄԱԿԱՆՈՒՆԻ ԿՐՃԱՏՈՒՄ

—Կարպուշ — կարպուշեան։
—Սարմազ — (դեղին կաղնի) Սարմազեան։
—Աղպաշ — (ճերմակ գլուխ) Աղպաշեան։
—Շէյխօ — Շէյխուկեան (մակդիրը ժառանգուած է մեծ հօրմէն)։

ԿՆՈՋԱԿԱՆ ՄԱԿԴԻՐՆԵՐ

Յատկանշական է, որ Քեսապի մէջ շատ հազուադէպօրէն կիները մակդիրներու արժանացած են. զանազանութիւնը կը հաստատուի ընդ-հանրապէս յիշելով կնոջ հայրական ազգանունը (կամ մակդիրը)։

Իբրեւ կնոջական հանրածանօթ մակդիր կրնամ թուել միայն.

—Ալամաղ (գերմանացի), այդպէս կոչուած է իր ճերմակ մորթին եւ խարտեաշ մազերուն համար։

—Պնդէյը (ազաւաղուած արաբերէնով՝ աղջիկ, հակառակ անոր, որ բազմաթիւ զաւակներու մայր էր)։

—Սանթա Մարիա — (Աստուծոյ օրհնութեան արժանացած)։

ԱՆՈՒՆՆԵՐ՝ ԻԲՐԵԻ ՄԱԿԴԻՐ

Հանդիպեցանք արդէն Ադրիպասին, որուն անուանակոչութեան պատ-ճառը՝ անծանօթ է։ Սակայն, չեմ գիտեր, թէ ինչո՞ւ համար ուրիշներ կոչուած են

—Յոբ,
—Դովտ,
—Անասթաց,
—Ափսարոլ,

մինչդեռ ենթականերուն անունները սովորական են։

ՄԱԿԴԻՐՆԵՐ՝ որոնց իմաստը յայտնի է, սակայն ծննդեան պատ-ճառը՝ անծանօթ (կամ մոռցուած)։

Հակառակ կատարած փնտռտուքներուս, անկարելի եղաւ ճշդել, թէ ի՞նչ նկատումներով ստեղծուած են ստորեւ նշուած մակդիրները.

—Մանչ, Նապատակ, Տապրամ (թիւրիզն՝ բարեկամս), Կոլորն (խնձորի տեսակ մը), Վէլէսէյր (ոսկոյ), ՄՆՃԻԿԼՈՆ (ծառ մը), Ման, Ֆերուֆոս (փայ-

digitised by A.R.A.R.@

տոջիլ), Էօսբիզ (որբ), Զարգուր (ճպուռ), Պապի (մեծ հայր), Հաճը (ուխտաւոր), Արպաքաշ (Տասնչորս), Ճափոն, Տմպալամ (թաւթ), Պրիոշ (խմորեղէն մը), Եումուրթանի (հաւկիթ ծախող. սակայն ենթական ինքնաշարժի վարորդ էր), Սիլօ (պզտիկ հոսանք), Քէլակ (խակ սեխ), Ճշմարտախօս, Իպիշ (խեղկատակ), Բէսօ (հարաւամերիկեան դրամանիշ), Պրիյանթին (մապի քրեմ)...

Վերջապէս,

ՄԱԿԴԻՐՆԵՐ՝ *որոնց թէ՛ իմաստը եւ թէ ծննդեան պատճառները անծանօթ են (կամ մոռցուած):*

Այսպէս՝

Շէֆֆօ, Լէնկէր, Շնթէյր, Ակէշ, Խալաֆ *(եւ իր տղան՝* Խալաֆիկ), Քիմպօ, Պուրսալ, Նինոշ, Ֆշշենց, Ֆութիյ, Քրմթէ, Հաշֆէ, Բլըճ:

★ ★ ★

ԿԱՐԳ ՄԸ ՀԵՏԵՒՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1) Մակդիրները կազմուած են հայերէն, «քեսապերէն», թրքերէն կամ արաբերէն բառերով:

2) Այդ բառերը յստակ նշանակութիւններ ունին:

3) Մակդիրներուն իմաստը երբեմն բառարանային է, այսինքն՝ ուղղակի հասկնալի տեղացի թէ օտար հասարակութեան կողմէ (Վարպետ Մատաթ, Երկար Վահան...), եւ կամ թարգմանելի (Գասիր, Զէքի...):

4) Սակայն աւելի յաճախ մակդիրները փոխաբերական իմաստներ ունին (Կարմիր սատանայ, Ազգային, Խանչար...):

5) Որով անոնց իսկական իմաստը, արժէքն ու բնոյթը լաւ հասկնալու համար, անհրաժեշտ է տեղեկանալ ծագման պատճառներուն ու պայմաններուն:

6) Ծագման պարագաներուն պատմութիւնը շուտով կը մոռցուի, մա՛նաւանդ յաջորդ սերունդներուն կողմէ: Այդպէսով, մակդիրը հետզհետէ կը կորսնցնէ իր փոխաբերական իմաստը եւ կը վերածուի պարզ յատուկ անունի:

7) Գործածութեան ճամբով մակդիրը կը փոխարինէ թէ՛ անձնանունը եւ թէ ազգանունը, որոնք գրեթէ կը մոռցուին, մէջտեղ ելլելու համար միայն, երբ պետական կամ եկեղեցական օրէնքը այդ կը պարտադրէ (հարսնիք, պաշտօնական ձեւակերպութիւններ, դատարան, եւայլն):

8) Ժամանակի ընթացքին ենթական անտարբեր կը դառնայ մակդիրին փոխաբերական իմաստին հանդէպ, նոյնիսկ եթէ անիկա փաղաքշական չէ (մէկ բացառութիւն միայն գիտեմ, երբ հարցուցի, թէ ինչո՞ւ համար զինք «այդպէս» կը կոչեն, անձը բուռն կերպով բողոքեց, ըսելով, որ «թշնամիներուն կողմէ հնարուած մակդիրը անարգական է»):

digitised by A.R.A.R.@

9) Ոչ միշտ, սակայն յաճախ՝ մահէն յետոյ մակդիրը կը ժառանգուի զաւակներուն կամ հանգուցեալին եղբօրը կողմէ։ Նոյնիսկ մեծ հօրմէն ժառանգուած մակդիրները հազուագիւտ չեն։

10) Նախորդող բոլոր տուեալներուն կը հետեւի, թէ Քեսապի պարագային՝ «կախուած անունները ո՛չ կեղծանուն են, ոչ ալ փուտանուն, այլ՝ անհատները իրարմէ լաւապէս զանազանելու պաշտօնին կոչուած իսկական յատուկ անուններ։

Փոխադարձաբար՝ այդ օգտակարութիւնը պատճառ եղած է մակդիրներուն որդեգրման եւ երկարակեցութեան (գոնէ մասամբ)։

11) Անկասկած՝ մակդիրները ստեղծողներուն հիմնական դրդապատճառը կատակն է, երբեմն գովասանքը կամ ծաղրը։ Բնականաբար, անոնք գիտակցօրէն չեն մտադրած, չեն նախատեսած, չեն ծրագրած աւազանի անուններու անբաւարարութիւնը գարմանել։ Այդ մէկը եղած է իրենց կամքէն անկախ, իբրեւ հետեւանքը հաւաքական պահանջի մը։

12) Վերջին տարիներուն «անուն կախելու» քեսապեան սովորութիւնը իր նախկին թափը կորսնցուցած է, մա՛նաւանդ եթէ նկատի առնենք, որ այս գրութեան մէջ նշուած մակդիրաւորներուն կէսէն աւելին արդէն մահացած են։ Առաւելաբար՝ որովհետեւ շրջանի հայութիւնը առաջուան չափ չէ կղզիացած. յետոյ, անհրաժեշտ է հաստատել, որ այժմ «անուններու շուկան» շատ ճոխացաւ, ազգային, յեղափոխական եւ երբեմն օտար նոր անուններու որդեգրումով։

13) Բազմաթիւ ուսումնասիրողներ պաշտպանած են այն տեսութիւնը, որ ազգանուններուն մէկ մասը յառաջ կու գայ երբեմնի մակդիրներէն (Էթեմէզեան, Տիշէքէնեան, Պրունսուզեան, Տաղտեվիրեան, Պարմաքսզեան, Քէօսէեան, Գազանճեան, եւայլն)։ Քեսապի պարագային միայն մէկ մակդիր պաշտօնապէս ազգանունի վերածուած է։ Անշուշտ, արգելքը պետական ձեւակերպութիւններուն յարուցած դժուարութիւններէն կու գայ։ Իսկ անցեալին համար, կարելի է ենթադրել միայն, որ այդ հոլովոյթը աւելի յաճախակի էր, երբ Օսմանեան պետութիւնը ազգանունի գրութիւնը օրինապէս չէր հաստատած։

ՄԵԼԳՈՆ ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ՆՈՐ ԳԻՐՔԵՐ

Ց. ԿԱՐԱՊԵՆՑ

Արմանտի «Մատեան սիրոյ եւ խորհուրդի» գիրքը

Գիրքը կայ, գոյութիւն ունի եւ պարտադրում է իր ներկայութիւնը: Մեզանից առաւել՝ ինքն է խօսում իր մասին: Եւ այդպէս էլ պէտք է լինի: Ստեղծագործելուց յետոյ այլեւս հեղինակին չի պատկանում գիրքը: Նա բացակայ է: Արդէն երկը կամ քերթուածը ինքն իրեն է առեղծւում, երբեմն հոյնիկ օրգանական կապ չունենալով հեղինակի հետ: Այլ խօսքով՝ գործը աւելի կարեւոր է, քան հեղինակը:

«Մատեան սիրոյ եւ խորհուրդի» *գիրքը Արեւելքից է գալիս եւ Արեւելքի համ ու բոյր ունի: Փոխաբերական իմաստով, տակաւին անաղարտ է: Ո՛չ քարբոն դիոքսիդ է ծծել, ոչ էլ ենթակայ եղել մէկ միլիոն շչակների գեհենական տնքոցին: Օրը սկսել է արշալոյսով եւ վերջացել վերջալոյսով: Դրանց արանքում՝ սիրոյ ցաւեր ու հառաչանքներ, նուռ ու կոկոն, եւ մարդ լինելու օրհնութիւնն ու ողբերգութիւնը: Արեւմուտքում մարդիկ կան, որ ցերեկը գիշերից չեն զանազանում: Ժամանակ չունեն ո՛չ սիրելու, ո՛չ ապրելու, ոչ էլ մահանալու: Այդ իսկ պատճառով «Մատեան սիրոյ եւ խորհուրդի» գիրքը բալասան է մեր մրուտած ու մաշուած հոգիների համար.*

—Բացե՛ղ եմ ահա սփոռցը սրտիս
Ու դրել վրան գաւաթը հոգուս՝
Իր իսկ արիւնով ու հրով լեցուն,
Եւ սպասում եմ, որ գաս դու,
Շուտ գաս,
Կենացդ խմեմ ես այս իրիկուն,
Ու Քո ձեռքերի բարիքով լցնես
Իմ սեղանն այս:

Պարսկահայ գաղութը բաղդատաբար բարւոք կեանք է ունեցել: Ճիշտ է, որ մերթ ընդ մերթ ենթակայ է եղել պատերազմական արհաւիրքների ու տեղահանութեան, սակայն մեծ մասամբ կառչել է իր օճախին, իր ազգային աւանդութիւններին եւ հայոց լեզուին: Հայկական գաղութների մէջ ամէնից

digitised by A.R.A.R.@

հին է ու ամէնից տոկուն։ Պարսկահայութիւնը նոյնիսկ ոտիւոք չէ, ա՛յնքան՝ որ մօտ է Հայաստանին, շարունակութիւնը Հայաստանի։ Եւ որովհետեւ քիչ խորականութիւն է տեսել, ուստի եւ՝ գաղտնի կամ բացայայտ պայքարներ չի մղել յանուն իր գոյութեան ու ազգային յարատեւման։ Բողոքի ձայն չի բարձրացրել. հաւատարիմ է մնացել Իրանին ու կառավարութեանը։ Դարեր շարունակ այս հաւատարմութիւնն ու հլու հնազանդութիւնը դարձել են խառնուածք ու բնաւորութիւն։ Եւ եթէ դրա վրայ աւելացնելու լինենք նաեւ պարսից գրականութեան, իմաստասիրութեան ու աշխարհահայեցողութեան ազդեցութիւնը, ապա պարզ կը լինի, թէ ինչու իրանահայ գրականութեան մէջ ուժեղ կերպով ցցուած չեն ընկերային, հասարակական, քաղաքական ու յեղափոխական թեմանները։ Բոզոքի աղաղակ չկայ տիրող կարգերի դէմ։ Պայքար չկայ՝ ի տես մարդկային իրաւունքների խախտումների։ Անհատական կամ հաւաքական տագնապ չկայ։ Մարդ լինելու եւ ոչնչութեան դատապարտուած լինելու անդոհանք չկայ։ Կարծէք արդիւնաբերական դարն ու իր բերած ահռելի հակասութիւնները մի այլ մոլորակի են պատկանում։ Բնութիւնը տարաբնոյթ մնում է պարսկական գրականութեան ենթահողը, հետեւաբար եւ իրանահայ գրականութեան յուեթի այդին։ Ահա այս լոյսի տակ է, որ պիտի բացել «Մատեան սիրոյ եւ խորհուրդի» գրքի էջերը.

Գարնանը, կրկին
Երբ տեսայ մեր հին ծաղկած
Նոնենին,
Ցիշեցի ես Բո կրծերը կոկոն,
Որ անմահութեան խորհուրդն են
ինքնին,
Նաեւ Ցարութեան։

Ամրանը, կրկին
Երբ տեսայ մեր հին բերքոն
Նոնենին,
Ցիշեցի ես Բո արքունքը կարմիր,
Որ խորհուրդն է
Բերրի լիութեան,
Սիրոյ, միութեան։
Ու յիշեցի ես այն առիթը, որ
Դու ինձ տուիր՝
Քեզնից ամաչեմ ու ինձ ճանաչեմ...
Քանի՜ ամիս ու տարի են անցել,
Բայց դեռ մանուկ եմ
Քո վաղուց պայթած կոկոնների
դէմ,—
Դու մի նոնենի՝ հասուն մրգերով,
Իսկ ես, օ՜, ես՝ մի
Դողդոջ բալենի,
Դողդոջ բալենի...

Բանաստեղծութիւնը կայ, որովհետեւ ա՛յդ իր լինելութեան իրաւունքն է։ Ես յոգնել եմ մարքսեան վարդապետութեան խողովակներից անցած «ժողովրդական», «հումանիստական», «ազգօգուտ» կամ կիսարական այլ բնութագրումներից։ Արուեստը ինքնին գոյութիւն է։ Այն որեւէ նպատակի չի ծառայում, բացի լինելուց։ Իսկ եթէ կիսաճանապարհին ազնուացնում է հոգիները, ապա այդ իր հայեցողութիւնից դուրս է։ Ուզում եմ ասել, որ Արմանտի բանաստեղծութիւնը պէտք չէ որեւէ կաղապարի մէջ դնել։ Այն գոյութիւն ունի անգամ անկախ բանաստեղծից։ Կարող էք կարդալ կամ չկարդալ։ Այն գոյութիւն ունի, ինչպէս գոյութիւն ունեն ծառն ու ծաղիկը, աստղերն ու տիեզերքը։ Ես կարդում եմ, որովհետեւ հազորդում եմ այդ երգերի հետ։ Մի բան ես եմ տալիս բանաստեղծութեան, իր հերթին բանաստեղծութիւնն էլ մի բան է տալիս ինձ։ Միասին անցնում ենք մի նոր փորձառութեան բովից։ Արդէն անակնկալ այս արկածախնդրութիւ՛նն է արուեստի էութիւնն ու շարժառիթը։ Ահա թէ ինչպէս եմ բանաստեղծութեան միջոցով ընկալում գարնանամուտը.

Շնչում է հողը,
Արգանդի անդող պատերը խոնաւ
Զգում եմ դանդաղ ներծծուող ջերմը,

digitised by A.R.A.R.@

Ու բեղմնաւորման երկումբով
բռնուած՝
Մի դող է անցնում մարմնովը նրա.
Մայրանո՜ւմ է նա։

Պայմանական բնորոշումների երբեմն սխալ, յաճախ վտանգաւոր ծիրը մտնելու նախատեսութեամբ կարելի է ասել, որ Արմանոի այս երգերը մի իւրայատուկ խառնուրդ են քնարականի ու իրապաշտականի, թէկուզ որչափ էլ անհեթեթ հնչեն բնութագրումները։ Այն իմաստով, որ բնազանցականն ու նիւթականը յաճախ զուգորդուած են իրար՝ ստեղծելով ապրումների ու պատկերների անընդհատ հակադրութիւններ ու համադրութիւններ՝ երբեմն նոյն տողի մէջ նիւթական գոյականին յաջորդելով վերացական գոյականը եւ հակառակը։ Այս անակնկալ բախումից ստեղծւում է լարում, որը երբեմն յանգում է հրդեհի.

Փակում եմ աչքերս
Ու իմ մտքի մէջ
Մերկացնում եմ քեզ՝
Իմ հոգու նման...

Ու հրճուանքով խոր
Վերծանում եմ ես
Քո կոր ու կլոր
Գծերը մարմնի...

Փակում եմ աչքերս
Ու փորձում ի զո՜ւր,
Մերկացնել հոգիդ,
Եւ կորչո՜ւմ եմ ես
Ստուերներում խիտ...

Ո՜ւր էր, թէ մի օր
Մերկանա՜ր հոգիդ՝
Քո մարմնի նման,
Ու մերձենա՜ր ինձ,
Նոյնանա՜ր ինձ հետ...

Ամբողջովին զգայականութիւն է «Մատեան սիրոյ եւ խորհուրդի» գիրքը։ Բանաստեղծի զգայարանները այնպէս են սրուել, որ նա լսում է աստղերի շչունչը, զգում հեռաւոր հոգերի բոյրը եւ տեսնում գալիք արշալոյսների ցոլքը։ Բնապաշտ է Արմանը։ Նա գիտէ բնութեան գաղտնիքները։ Եւ յաճախ բնութեան մէջ նա արտացոլումն է տեսնում իր ներաշխարհի տարերքի, երբեմն մեզմ՝ ինչպէս զեփիւռ, երբեմն էլ թէժ՝ ինչպէս լաւա։ Եւ հէնց այդտեղից էլ իր բազում փոխարերութիւնները, ամէն մէկը առանձին մի գիւտ, միանգամայն ինքնուրոյն ու թարմ։

«Մատեան սիրոյ եւ խորհուրդի» *գիրքը Արեւելքն է իր պարզութեամբ, իր միստիկականութեամբ, իր գոյներով ու յոյզերով։ Արեւելեան են նաեւ սիմվոլ-խորհրդանիշներ — զարուն, նուռ, հոգի, սիրտ, երազ, կարօտ, տատրակ, ծառ եւ ծաղիկ ու եղնիկ։ Իրանահայ բանաստեղծութեան մէջ ընդհանրապէս ակնբախ է պարսկական գրականութեան ազդեցութիւնը, որը դրսեւորւում է առակներով, խրատներով, տոհմիկ իմաստասիրութեամբ, հարց ու պատասխանով եւ այն անսեթեւեթ զեղումներով եւ անմեղունակ պատկերներով, որոնց համադրումից գոյանում է արեւելեան խաղաղ համայնապատկերը։ Չկան խիստ բախումներ, աշխարհակործան յայտարարութիւններ կամ քանդիչ յեղաշրջումներ։ Արմանը առել է պարսկական ու հայկական բանաստեղծութեան լաւագոյն նեկտարը եւ իր անհատական պրիսմակի վրայ արտացոլել կեանքը։ Արդիւնքը միանգամայն ինքնատիպ մի արուեստ է՝ զերծ բռնազբօսիկ մարգանքներից ու արհեստական ճիգերից.*

Ես մթնել եմ, մթնել եմ,
Ինչպէս գիշերն այս գիշեր.
Լոյսը մթնովն է այս լոյս,—
Դարձիր արեւս այս գիշեր։

Վարդը փշովն է իր վարդ,—
Թող փուշ լինեմ այս գիշեր,

digitised by A.R.A.R.@

Ձպոկի բեզ ոչ մի մարդ
Հոգուս թափիցն այս գիշեր։

Սէրը մեղբովն է իր սէր,—
Թող մեղբ գործեմ այս գիշեր,
Որ շիկնեա դու վարդի պէս,
Ես գունատուեմ այս գիշեր։

Գունատուեմ ես ու հատնեմ
Քո վարդաբոյր շնչի տակ,
Ու հատնելով ես յառնեմ՝
Ինչպէս արեւ այս գիշեր։
Ու մա՜յր մտնեմ ես նորից,
Իրիկնաժամ քո գրկում,
Որ մեռամբսէ լոյսի պէս՝
Բացուե՜ս, բացուե՜ս այս գիշեր...

Մեծանո՜ւմ էք, մեծանո՜ւմ
Դուք իմ սրտի կածանում՝
Բարդու նման բարձրուղէշ,
Որ երազներ է մաղում.
Իսկ ես, տեսէք,՝ փոքրանում,
Մանկանում եմ, խոնարհւում,
Մօտենում եմ ես հողին,
Ու հաշտ սրտով, անվիատ,
Ցետ եմ տալիս տուողին
Ինչ որ ունեմ՝ լաւ ու վատ,
Որ իմ սիրտն է խարանում։
Ոտքը դրած իմ ուսին
Ու հնամաշ իմ Ես-ին՝
Հոգիս վե՜ր է սլանում,
Հոգիս վե՜ր է սլանում։

«Մատեան սիրոյ եւ խորհուրդի» գիրքը բաղկացած է հինգ մասերից — «Սիրային երգեր», «Մտերմական», «Պոեմներ», «Թող ես հաւատամ» եւ «Հայերգութիւն»։ Այն բաղկացած է նաեւ այնպիսի երգերից, որոնք չկան գրքում եւ որ սակայն ընկերակցում են ընթերցողին իր կեանքի քայլերում։ Կան նաեւ պահեր, երբ երգը այնքան անձնականացած է, որ ընթերցողը մնում է ապրումների շրջանակից դուրս, ծարաւ ու դիտողի դերում։

Սէրը Արմանտի բանաստեղծութեան էատարրն է, այն աւիշը, որից ծաղկում է նրա գրականութեան կանաչաւէտ դաշտը։ Երգեր ցաւի ու բերկրանքի, հասած ու չհասած սէրերի, ու յատկապէս, կարօտի ու անկատար յոյսերի։ Տրամութիւնը կապոյտ քողի պէս տարածւում է նրա բանաստեղծութիւնների երեկոյի վրայ։ Անյագուրդ կրքերի ու կարօտների մշտաբորբոք մի քուրայ է այս հատորում մէկտեղուած — նրա սիրային երգերը, քնարականի ու իրապաշտականի միջեւ երկարող այն կամուրջը, որի վրայ յաւիտենական պատանին աստղերի հետ իր ներաշխարհն է խառնում, առկայծում։ Այդ սէրերի մէջ մեծ բաժին կայ նուիրուած իր սիրասուն մօրն ու զաւակներին, որոնց կեանքը շարունակութի՛ւնն է իր կեանքի, նպատա՛կը իր կեանքի.

Բանաստեղծը ի բնէ է՛ նաեւ իմաստասէր։ Այն, ինչ փիլիսոփան մի ամբողջ հատորով է բացատրում, պոետը քանդակում է մի քանի խօսքով։ Եւ զարմանալի չէ, երբ քաղաքագէտներն ու գիտնականները, իմաստասէրներն ու պատմաբանները յաճախ բանաստեղծին են վկայակոչում՝ իրենց ընկալած ճշմարտութիւնը բանաձեւելու համար։ Նոյն է Արմանտի պարագային։ Իր ամէն մի տողի ենթախաւում նստած է ներհուն իմաստասէրը, որը դաշն է պահում զգացմունքի ու տրամաբանութեան միջեւ, երազի ու իրականութեան միջեւ։ Կեանքի փորձառութեան հետ բանաստեղծը օժտուած է նաեւ այսպէս ասած՝ բնազդական իմացականութեամբ, իրերի ու երեւոյթների խորքը թափանցելու կարողութեամբ, երբեմն նաեւ մարգարէական պայծառատեսութեամբ։ Արմանտի դէպքում զգացմունքը դառնում է պատկեր, վերափոխելով խոհի ու իմաստութեան։ Այս ճշմարտութիւնը յատկապէս ակնբախ է նրա «Համը կեանքի» խորագրով բանաստեղծութեան մէջ, ուր նա մահուան գաղափարը հակադրում է կեանքին՝ աւելի շեշտակի դարձնելով կեանքի բերկրանքը.

. . . . . .

Նա չունի բնաւ ժամ ու ժամանակ,
Անցնում, տանում է տեղի-անտեղի,

digitised by A.R.A.R.@

Խառնում է խիզդին
Նա արցունք լեդի
Լափում է անվերջ ու չի կշտանում.
Նի՞նջ է արդեօք նա,
Թէ՞ լոկ արքնացում,
Վե՞րջ է, թէ՞ սկիզբ
Նա մի նոր կեանքի,—
—Օ՜, մահ լինելով,
Նա համն է կեանքի:

Ցարատեւ բանաստեղծն է Արմանտը՝ կեանքում թէ գրականութեան մէջ: Իր մօտ անհրան են վերիվայրումները, տրամադրութեան փոփոխութիւնները կամ ներշնչումի թափը: Նա չարունակ բանաստեղծական մթնոլորտի մէջ է: Երբը յղկում է նախ իր հոգում, ապա թղթի վրայ: Այդ իսկ պատճառով էլ բիւրեղացած են իր տողերը, խորտուբորտութիւններ չկան, անդունդներ ու կատարներ չկան: Կայ յուզքի համատարած ծովը, որի հորիզոնները փոխուում են՝ ըստ բանաստեղծի ներաշխարհի ալեկոծումների: Հոգեկան այս տրամադրութիւնների արդիւնք են Արմանտի «Ասք վիատութեան եւ սիրոյ», «Մանուկ պիտ՝ լինել», եւ «Ասք լռութեան» պոեմները, ուր տիրող թեմաներն են սէրը, յուսախաբութիւնը, կեանքը, մահը, եւ աւելի լայն առումով՝ մարդկութեան ցաւը.

—Դու, ո՜վ Լռութիւն՝
Իմաստուն,
Անդէմ,
Որ արարողի շոյթերին դարձար
Խօսք ստեղծարար,
Որից ցայտեց լոյս
Խաւարի ընդդէմ—
Ճաղի՛ր հոգուս մէջ՝ մթնշաղի պէս,
Խորհուրդդ խորին,
Մահուան պէս հզօր ֆո զօրութիւնից
Քամի՛ր արեանս մէջ,
Որ չվախենամ այլեւս մահից,
Դառնամ ես խոնարհ,
Խոհուն աւելի,
Արդար ու բարի:

Արմանտի լեզուն նման է լերան լանջին հոսող կարկաչուն առուակին, որը գուլալ է ու ընտանի: Ոչ մի խրթին բառ, ոչ մի շառաչ, եւ ոչ մի ծանրաչունչ խօսք: Իր պարզութեան մէջ մի ինքնուրոյն մշակոյթ է Արմանտի լեզուն: Թւում է, թէ բառերը ըստեղծուել են բուսինքեան, անճիգ ու աներկունք, ա՛յնքան՝ որ հարազատ են նրանք: Արդէն բառը նպատակ չէ, այլ միջոց՝ մի կաթիլ արցունք կամ մի բուռ յոյզ պարզեւելու դիմացինին: Սակայն դուք մի խաբուէք իր շինչ խօսքերից: Խորհրդաւոր կախարդի պէս բանաստեղծը գիտէ իր բառերի գիւթանքը: Նա գիտէ ինչպէս խառնել խօսքն ու յոյզը, այն թաթախել աստղափոշու մէջ եւ ընթերցողին հրամցնել: Այնքան մշակուած է Արմանտի լեզուն, որ երբեմն ես զայթակղւում եմ մի քիչ խիճ ու մացառ խառնելու նրան: Պայման չէ բարդ բառերի զործածութիւնը բարդ մտքեր արտայայտելու համար: Անհրաժեշտ է ճիշտ բառը ճշմարտութիւնն ասելու համար: Ահա Արմանտի «Աղօթք»ը, ուր բանաստեղծութիւնը ճգնում է մտենալ աստուածութեան.

Այս օրերին անհրապոյր,
Մեզ յիշիր, Տէ՜ր:
Քո լոյսի տակ մաքրամաքուր,
Պահել եմ ես
Ծարաւ հոգուս սափորը թէժ,
Ո՜վ Տէր, լեցո՜ւր
Սէրդ անհուն,
Սէրդ մաքուր:

Զհաւատացինք
Լոյսիդ պայծառ,
Սիրուդ անճառ,
Եւ չարացանք,
Կասկածեցինք
Ու ընկանք վար...

Ձեռքդ այսօր,
Տո՜ւր մեզ, տո՜ւր, Տէ՜ր,
Ու բարձրացրու
Մեզ մեր Ես-ի ճահիճից վեր:
Սուտի, մութի այս օրերում՝

digitised by A.R.A.R.@

Ինչպէս հեղեղ,
Թող որ յորդի
Գութը, գութը Քո անարգել,
Եւ ողողի խոպան ու ծեռ
Սրտերը մեր:
Այսօր, այսօր
Մեզ յիշիր, Տէ՛ր:

Փաստօրէն, նուաճում է Արմանտի լեզուն: Այն ո՛չ միայն դասական հայերէնի շարունակութիւնն է, այլեւ՝ թարմացումը հին աւքերի ու խօսքերի, ուր փոչիների տակից դուրս են հանուել մեր բառային արմատներն ու հարբաստութիւնները եւ գործածուել որպէս խոփ ու գութան: Այս տեսակէտից նա չնորհակալ աշխատանք է տանում, Ինչպէս Աբրահամ Ալիքեանն ու Մարկ Նշանեանը:

Արմանտի կարեւորութիւնը կայանում է նաեւ նրանում, որ նա շազկապ է հանդիսանում հայ արդի դասական բանաստեղծութեան եւ ժամանակակից արդիապաշտ քերթողութեան միջեւ, միշտ հարազատ մնալով այն հանգանակին, ըստ որի, գրականութեան մէջ ոչ մի գործ չի կարող յարատեւել, եթէ այն հոգեկան հաճոյք չի պատճառում: Ներքին յարումը գլխաւոր ազդակն է գնահատելու գրական որեւէ գործ — լինի արձակ թէ չափածոյ:

«Մատեան սիրոյ եւ խորհուրդի» *գրքի վերջին մասը կրում է «Հայերգութիւն» խորագիրը: Այստեղ բանաստեղծի մտասեւեռումը հայրենիքն է ու հայութիւնը եւ նրանց միջեւ առկայ այն գործօնները, որոնց համադրութիւնը Հայ մշակոյթի բնութագրումն ենք տալիս: Իսկ այդ բոլորի մարմնացումը Մեսրոպ Մաշտոցն է.*

Երկունքից Քո սրբենի, ո՛վ
գիտարար անգիտ այր,
Ստեղծարար Քո հոգին դարձած
ալետանջ մի ծով,
Ցառեցիր դու երկնին մով,
հայեացքով հանճարափայլ,
Մինչ լուս, ցածում յածում էր Ոգու
եւ խօսքի մի սով:

. . . . . .

Դու վառեցիր սրբազան,
երկնաճաճանչ, անմար հուր
Սրտերի մէջ ու հոգում մեր ծարաւի
ու սոված,
Մրմնջացինք ջերմօրէն, գրելով Քո
ոսկեհուռ՝
ԱՂՕԹՔԸ ՄԵՐ ԱՌԱՋԻՆ՝
սրտագին ու սրտաբաց:

Մարտ 12, 1992 - Բոստոն

ՅԱԿՈԲ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

«ՇԻՐԱԿ ԵՐԳԱՐԱՆ 1992 ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱ»

1992ին, Պէյրութի մէջ, «Շիրակ» հրատարակչատունէն լոյս տեսաւ «Շիրակ» երգարաններու շարքին նորագոյն հաւաքածոն, որ ամբողջութեամբ նուիրուած է հանճարեղ աշուղ Սայաթ-Նովային։ Հայրենասիրական ու յեղափոխական, դասական ու օփերային, հոգեւոր ու ժողովրդական, օրորոցային ու աշխատանքային, աշուղական ու էպիքական բազմահազար երգերու բառերն ու երաժշտութիւնը հայ երաժշտագէտներուն ծանօթացուցած «Շիրակ» երգարաններու շարքին վերջինն է այս հրատարակութիւնը, որ ունի յատուկ գիմագիծ մը։

«Շիրակ» երգարաններու շարքին նորագոյնը «Սայաթ-Նովա — հայերէն խաղեր» գեղատիպ հատորն է, որ լոյս տեսաւ 1992ին, Պէյրութի մէջ, նախաձեռնութեամբ ու հրատարակութեամբ Կարապետ Հանէսեանի։

144 էջերէ բաղկացած այս երգարանը իր նախորդներէն կը զատորոշուի այն հանգամանքով, որ անիկա ամբողջութեամբ նուիրուած է հայ հանճարեղ բանաստեղծ եւ աշուղ Սայաթ-Նովային։ Մեծանուն աշուղին վեց տասնեակ աւելի հայերէն խաղերուն յիսունհոմը հատը մեսրոպեան ուղղագրութեամբ ընթերցողին ներկայացնելով՝ այս երգարանը լայն կը բանայ «կարօտի, տառապանքի ու անոնց գինովութեան ոսկեթելով ասեղնագործուած ոգեղէն բանուածքը» սիրերգակ աշուղին կախարդական խօսքին, երբ բնագիրին զուգահեռ՝ յաջորդ էջին վրայ տեղ կը յատկացնէ բնագիրներուն արեւմտահայերէն թարգմանութիւններուն։ Բանաստեղծ Աբրահամ Ալիքեանի թարգմանութիւնը գուրգուրանքով, «չափի ու տեղ-տեղ յանգական կարելի հարազատութեամբ» արեւմտահայերէնի կատարած վերածումները կը ծառայեն իրենց նպատակին։ Հատորին «Երկու խօսք» խորագրեալ յառաջաբանին մէջ, անդրադառնալով այս աշխատանքին, հրատարակչութիւնը կ'ընդգծէ այն մտածումը, որ բանաստեղծ Աբրահամ Ալիքեանի թարգմանութիւնը «պիտի անպայման նորովի բանայ բեզի համար սայաթ-նովայական անկրկնելի երեւոյթը եւ խաղերը երգելու, լսելու կամ կարդալու ատեն ոչ միայն իւրաքանչիւր բառի խմաստը պիտի երկարաձգէ հոգւոյդ մէջ, այլ նաեւ այդ ամբողջ երեւոյթի արիւնով ոգոզէ բեզ»։

«40 ԵՐԳ ԿԱՄ ԵՐԿՈՒ ՀԱՄԵՐԳ ՁԵԶ ՀԱՄԱՐ» (Հեղինակ՝ Վ. Թաթիկեան)

1991ին, Երեւանի մէջ, Վահրամ Թաթիկեան իր անձնական միջոցներով լոյս ընծայած է իր տեսակին մէջ հետաքրքրական հատոր մը՝ «40 երգ կամ երկու համերգ ձեզ համար» խորագրով։

digitised by A.R.A.R.@

Մեծադիր 70 էջերէ կազմուած «40 երգ կամ երկու համերգ ձեզ համար» *խորագրեալ այս հատընտիրին* «Կանչեր», «Հին երգեր», «Խոստովանանք», «Կրկնուող պատմութիւն» *եւ* «Քիս» *բաժիններով Վահրամ Թաթիկեան ընթերցողին կը հրամցնէ 1967էն սկսեալ իր յօրինած ու մեկնաբանած մօտ 6000 երգերէն 51 նմոյշ։ Վերջին երգին յաջորդող* «Ինքնակենսագրութիւն» *խորագրեալ վերջաբանին մէջ, սեւ հեգնանքով եւ թախիծով պարուրուած խիտ տողերով Վահրամ Թաթիկեան կը ներկայացնէ խորհրդային անշնչելի պայմաններու դէմ ըմբոստացած իր «երջանիկ սերունդին» կենսագրութիւնը՝ իր սեփական կենսագրութեան ընդմէջէն։ Խօսելով այդ մասին, Վ. Թաթիկեան կը յիշատակէ 1966ի Հոկտեմբերին Երեւանի մէջ տրուած Ժագ Պրելի ելոյթին անկիւնադարձային անդրադարձը իր ստեղծագործական կեանքին վրայ, եւ առ այդ կը գրէ.* «Երեւանում լսեցի Ժագ Բրելին, որ դարձաւ իմ հոգեւոր հայրն ու ուղեկիցը։ Համոզուեցի, որ երգով աւելի կարելի է ասել, քան մեր պայմաններում գրաքննութեան կողմից կերտուած արձակով եւ սկսեցի երգեր գրել։ Ցաւօք դա հասկացայ ո՛չ միայն ես, այլեւ՝ մեր առողջ արուեստի դեկավարները, եւ քանի-հինգ տարի յայտնուեցի հմտօրէն ստեղծուած վակուումի մէջ. ինչ ըստեղծում էի՝ մնում էր բարեկամներիս նեղ շրջանակում, դժուարութեամբ թափանցում ոչ պրոֆեսիոնալ քեմեր, հազուադէպ ձայնագրւում, մեծ մասամբ ձայնադարանների նկուղներում խոնաւանալու համար։ Որքան դիմադրութիւնը աճում էր, այնքան նոր երգեր էին ծնւում, ուստի շնորհակալ եմ դրանց ճամբան փակողներից»։

Իր երգերուն քանակը այս տուեալով բացատրող արուեստագէտը ապա կ'աւելցնէ, որ բացի երգի համար իր զրած բանաստեղծութիւններէն, նաեւ երգած է Զարենց ու Թէքէեան, Սիամանթօ ու Մեծարենց, Զարիֆեան ու Ռուբէն Սեւակ, Զահրատ ու Խրախունի, իսկ աւելի ուշ՝ իր երգերուն մէջ «անցեալի ու ապագայի կամուրջ» Պաղտասար Դպիր ու Թլկուրանցի, Աղթամարցի ու Քուչակ, Կ. Երզնկացի ու Կեչառեցի, Սիւնեցի ու Խսահակեան եւ ժամանակակից բանաստեղծներ։

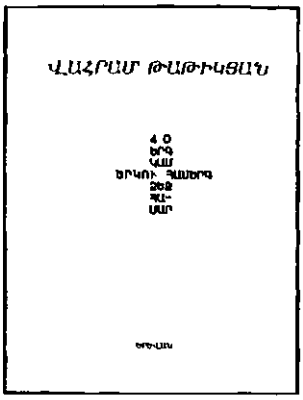

Հեղինակ-երգիչին իսկ վկայութեամբ՝ իր յօրինած երգերը կարելի է բաժնել երկու խումբի։ Առաջին՝ խորհրդային անշնչելի պայմաններու իբրեւ հակադրութիւն ծնած երգերը, «որոնք ինձ ու բարեկամներիս օգնել են ապրելու մեծ, ազատ զնդանում», *երկրորդ՝* «վաղ պատանեկութեան կիսատ մնացած յոյսերի շարունակութիւն»*ը հանդիսացող Ղարաբաղեան Շարժումի մթնոլորտէն ծնունդ առած յօրինումները, որոնք կ'արտայայտեն իր եւ իր սերունդին քաղաքական դիրքորոշումներն ու ապրումները։*

Կիթառի մը ընկերակցութեամբ մեկնաբանուող Վահրամ Թաթիկեանի յօրինած երգերը մաս կը կազմեն երաժշտական այն սեռին, որ կը ձգտի արտայայտել կենսափորձի մը վրայ հիմնուած քաղաքական, ընկերային, հոգեբանական կամ նոյնիսկ զգայական պոռթկում մը։ Նոյնիսկ հեղինակին աւելի քան քսանամեայ վաստակին առաջին հանգրուանը ներկայացնող «Կանչեր» *ու* «Հին երգեր» *ընդհանուր խորագիրը կրող շարքերը ունին կեանքային լուսակ բովանդակութիւն։* «Ամբողջ

digitised by A.R.A.R.@

կեանքում խաղում ենք մենք ակամայ, / Կեանքի խաղը, խաղը կեանքի մինչեւ մեր մահ» երգած Վահրամ Թաթիկեան կը մշակէ իմաստասիրական խոկումներով զարգացող քնարերգութիւն մը, որպէսզի ունկնդիրները խաղին վախճանէն առաջ անդրադառնան իրենց պարտագրուած ահաւոր կացութեան, թէ՝ «-Ու խաղը այս վերջանում է / Միայն, միայն գեթեզմանում, / Այնտեղ ենք լուրջ յանկարծ դառնում...», / որովհետեւ իրեն պարտագրուած կեանքին մէջ «Մարդ չունի ո՛չ մանկութիւն, ոչ էլ ծերութիւն առանձին»:

Այսպէս, քնարական հեգնանքով ու բանաստեղծական թախիծով «խորհրդային դրախտ»ին կեղծիքն ու «ճղճիմ առօրեան» մերկացնող Վահրամ Թաթիկեանի յօրինումները էսդրատային կամ «անմեղ երգեր»ու սպառած «դրոսրան»ին կը հակադրեն գեղարուեստական ընդդիմադիր խօսքը: Հայ ժողովուրդի ու Հայաստանի պարտադրուած խորհրդային զրկանքներն ու մղձաւանջները, կորուստներն ու պոռթկումները, հաւաքական տենչերն ու մարտնչումները անսպառ նիւթ են Վահրամ Թաթիկեանի թէ՛ զուտ անձնական եւ թէ հաւաքական ապրումները խօսքի եւ երաժշտութեան լեզուով թարգմանող յօրինումներուն համար: Պարզ խօսքով՝ գիմառնական սեռով գրուած թէ պատմողական զարգացումով կեցուածք մը եզրակացնող գրեթէ բոլոր երգերն ալ կը փոխանցեն պատգամ մը, որպէսզի «քաղաքականութիւն՝ ստոր թղթախաղ»ին մէջ «ողորմական խաղաթուղթի մը վերածուած ունկնդիրները «դուրս գան այս տմարդ, անազնիւ խաղից» եւ հայոց պատմութեան «ոգու մանանան» ճաշակելէ ետք, իրենց կարգին, երգեն բարձրաձայն՝

«Ցոյսերդ կառուցիր ուժերիդ չափով,
Խաբուած ՆԵՆՔ խաղում՝ հատուցիր միայն
Քո խորունկ մտքի, ոգու ճախրանքով,
Ժեռ կամքով յաղթիր, աշխարհին ուսայն»:

«ՏԻԿԻՆՍ ԸՍԱՒ ԹԷ...» (Հեղինակ՝ Գ. ՇԷՆԵԱՆ)

1991ին, Երեւանի «Անահիտ» հրատարակչութենէն լոյս տեսաւ Լոս Անճելըսի «Նոր կեանք» շաբաթաթերթի խմբագրապետ Գրիգոր Շէնեանի արձակ հատորը՝ «Տիկինս ըսաւ թէ...», որ կը բաղկանայ 212 էջերէ:

«Պատմուածքներ», «Ցուշեր» եւ «Խճանկարներ» ենթախորագիրներուն տակ ընթերցողին ներկայացող Գրիգոր Շէնեանի այս գրութիւնները գրուած են 1970-1990 տարիներուն եւ նախապէս լոյս տեսած են Պէյրութի «Սփիւռք» շաբաթաթերթին, «Ազդակ» օրաթերթին եւ Լոս Անճելըսի «Ասպարէզ» օրաթերթին եւ «Նոր կեանք» շաբաթաթերթին մէջ:

Մանկութեան օրերուն՝ թաղին, ուսանողութեան շրջանին՝ դասախօսներուն ու ընկերներուն, խմբագրատուներու մէջ՝ մտաւորական խաւին, իսկ գործի աշխարհին մէջ՝ պաշտօնակիցներուն ու յանախորդներուն մէջէն է, որ Շէնեան ընտրած է իր հերոսները ու ներկայացուցած է զանոնք այնպէս՝ ինչպէս ապրած են, առաքինաբար կամ անառաքինի վարքով: Ուրիշի մանրամասներով հերոսները առնուած են լիբանանեան ու լոս անճելըսեան գոյգ աշխարհներէն ու հայկական, արաբական եւ ամերիկեան երեք միջավայրերէն: Եւ այդ պատճառով օգտագործուած են յաճախ հայ, արաբ, անգլիացի եւ այլ պատկանելիութիւն ունեցող տիպարներուն լեզուին յատուկ տարրեր, բառեր ու արտայայտութեան յատուկ ձեւեր, մանաւանդ երկխօսութիւններու ընթացքին:

Շէնեանի հերոսներէն ոմանք կ'ապրին ու կը գործեն իրենց հաբաքատ միջավայրերուն մէջ, իսկ ուրիշներ արմատախիլ անձեր են, որոնք կը տառապին խորթ միջավայրերու հարուածներուն տակ:

Անհատներու թէ հաւաքականութիւններու մէջ երեւցող յոռի բարքերն ու նահանջական տրամադրութիւնները

digitised by A.R.A.R.@

ներկայացնող գիրք է Գրիգոր Եղենանի «Տիկինս ըսաւ թէ...»ն, որուն բաժին-ները կառուցուած են իրական անցու-դարձերով, տպաւորութիւններով ու խորհրդածութիւններով։

Նոյն ոճը կիրարկուած է նոյնիսկ երբ հեղինակը հիացական ու երախ-տագիտական զգացումներով կը ՝ևանայ տալ դիմանկարները իր ուսուցիչնե-րուն, որոնց մէջ կ'առանձնանան Գրիգ-որեվանքի մէջ սերունդներու հոգիին ու նկարագրին վրայ իր կնիքը դրած Բիւ-զանդ Եղիայեանը, «Վե՜ր, վե՜ր, միշտ վե՜ր... դէպի գեղեցիկը, դէպի վսեմը, դէպի բարին» պատգամած խոհալա-պաշտ Շահան Պէրպէրեանը եւ համա-լսարանական կրթութիւն չստացած, բայց «համալսարանի հայագիտութեան փրոֆեսէօրներուն» գրաբարի, հայերէ-նի, հայոց պատմութեան ու հայ գրա-կանութեան դասեր տալու չափ պատ-րաստուած Սիմոն Սիմոնեանը։ Դպրե-վանքին կապուած իր յուշերուն մէջ Եղենան մեծ համարումով ներկայացու-ցած է նաեւ «Գարեգին Յովսէփեանց մեծագործ կաթողիկոսը», եւ իրենց անշահախնդրութեամբ ու բարութեամբ ամէնուն սէրն ու յարգանքը նուաճած Զարեհ եւ Խորէն վեհափառները։

Գրիգոր Եղենանի բոլոր էջերուն մէջ, պատմուածքներ ըլլան անոնք, յուշեր, թէ խճանկարներ, զգալի է եր-գիծական շունչը եւ արդէն, «Առաջա-բանի փոխարէն» անուն իր կարճ գրութեան մէջ, հայրենի բանաստեղծ-ներէն Արտակ Ոսկանեան ներկայացնե-լէ ետք «Տիկինս ըսաւ թէ...» հատո-րին հեղինակը, իր կարճ խօսքը կ'եզ-րակացնէ հետեւեալ տողերով.

«Այդ պատկերը իր ընդհանրու-թեան մէջ պարոնեանական եւ օտ-եանական շեշտ ունի, ասել է, թէ Արտերկիր կոչուող հոգեւոր Հայաս-տանի արեւմտեան հատուածը դեռ կենսունակ է՝ ընթերցողի հետ հու-մորով խօսելու կարողութիւն ունի»։

«Տիկինս ըսաւ թէ...» հատորին մէջ օգտագործուած են նշանաւոր նկա-րիչ Յակոբ Յակոբեանի գործերէն երեք։

«Տիկինս ըսաւ թէ...» գիրքը հրա-տարակուած է հեղինակին ծախքով եւ ստացուող ամբողջ հասոյթը պիտի տրամադրուի Աղէտի զօտիին տուժած-ներուն։

«ՔԱՂՑՐ ՀՐԱՒԷՐԸ»
(Հեղինակ՝ Խ. Վրդ. Տողրամաճեան)

1992ին, Անթիլիասի տպարանէն, «Լոյս եւ աշխարհ» մատենաշարի իբրեւ նորագոյն հրատարակութիւն լոյս տե-սաւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկո-սութեան ուխտէն Խորէն վարդապետ Տողրամաճեանի «Քաղցր հրաւէրը» խո-րագրեալ հատորը, որ կը բաղկանայ 174 էջերու վրայ երկարած 33 քարոզ-ներէ։

*1984-1991 ժամանակահատուած-ին, Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցւոյ զանազան տօներուն խորհուր-դը լուսաբանելու, հաւատացեալ ունկնդիրներուն խորհրդածութեան պա-հեր ստեղծելու նպատակով արտասան-ուած «քաղցր հրաւէր»ներ են Խորէն վարդապետի վերոյիշեալ 33 քարոզ-

digitised by A.R.A.R.@

ՄԱՐԴԱՍԱՐԱՆՈՒՄ ՀՈԳԻ ԽՆԴՐՈՒՄ

ԴԷՊԻՊ ՅՈՂՈՎՈՐ

ՀԱՅԿԱԶՆ ԱՀՍԵՆ

ները, զորս կարելի է բաժնել հիմնական չորս խումբերու:

Առաջին՝ առօրեայ կեանքէն բխող երեւոյթներու, այժմէական հետաքրքրութիւններու եւ ներքին մարդը կազմաւորող տարրերու եւ յատկանիշներու, այսինքն՝ մեզի ու դառնութեան, տառապանքի ու կորուստի, բայց եւ այս տագնապներէն ծնունդ առած բխումներու՝ սիրոյ եւ գոհունակութեան, անձնուիրացութեան եւ երախտագիտութեան ոլորտներուն մէջ զարգացող «պարզ ու կուռ խորհրդածութիւններ, հարուստ մտածումներ», եւ հաւորը կազմած քարոզները, ինչպէս կ'ըսէ լոյս ընծայած հրատարակչականը՝ գիրքը ներկայացնող իր կարճ խօսքին մէջ:

Երկրորդ՝ յաւերժական ճշմարտութիւններու որոնման ու նուաճման հեռանկարով մարդկային միտքը տագնապեցնող իմացական մնայուն արժէքներ՝ հաւատքն ու ճշմարտութիւնը, կեանքի խորհուրդն ու յոյսը, աստուածատուր շնորհքն ու մեծ մարդ ըլլալու պայմանը, արքայութիւնն ու երանութիւնը եւ յարակից նիւթեր:

Երրորդ՝ մարդու հոգիին մնայուն ցանկութիւններուն ու երազներուն՝ մեծութեան ու յաջողութեան, հարստութեան ու յաղթանակին, խաղաղութեան ու ծառայութեան, անձնուիրութեան ու երջանկութեան ներքին լոյսով հաւատացեալ ունկնդիրին հոգին երջանիկ խաղաղութեամբ պայծառացնող տարազաւորումներ:

Եւ չորրորդ՝ Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցւոյ ազգային դիմագիծին, կարիքներուն, իտէալներուն եւ ձգտումներուն ենթահողին վրայ խարբսխուած ազգայնաշունչ քարոզներ, ինչպէս է պարագան «Վարդանանց ուղիով», «Առաքելութիւնը այսօր», «Առաքելական դաստիարակութիւն», «Լուսատու պահեր հայ եկեղեցւոյ եւ ազգի կեանքին մէջ», «Ոգեղէն ջուրին ծարաւը», «Ամբապիտի հաւատք՝ կեանքը նուաճելու համար» խորագրեալ հոգու եւ մտքի ազնիւ «հրաւէր»ներուն:

Աստուածաբանական, իմաստասիրական եւ ոգեկան ճշմարտութիւնները հասկնալի, պարզ եւ նուազագոյն բառերով ընդգծող այս քարոզները խորհրդածութիւններ են, որոնք իբրեւ ապացոյց եւ օրինակ կ'օգտագործեն մարդկային քաղաքակրթութեան, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ եւ հայոց պատմութեան ուսանելի աւանդները: Կրօնական եւ իմաստասիրական ենթահողի վրայ, «երկրաւոր այս ալեկոծ աշխարհէն գէպի երկնային ոլորտներ» առաջնորդելով իր խոհերը՝ Խորէն վարդապետ Տողրամաճեան կը ձգտի ունկնդիրին, նաեւ ընթերցողին միտքն ու հոգին հարստացնել մարդկային, ազգային եւ աստուածաբանական արժէքներով ու գանձերով:

ARMENIAN WISDOM
(Կազմող՝ Ա. Պալեոզեան)

The Armenian Reference book Co. հրատարակչութենէն (Մ. Նահանգներ-Քալիֆորնիա) 1992ին լոյս տեսաւ անգլիագիր գրագէտ ու թարգմանիչ Արա Պալեոզեանի Armenian Wisdom («Հայ-

digitised by A.R.A.R.@

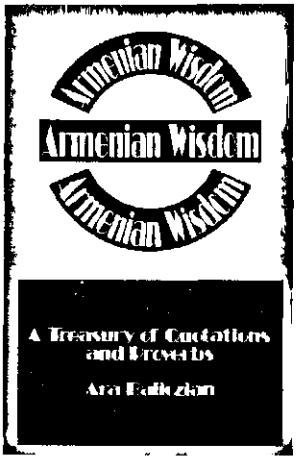

կական իմաստութիւն») խորագրեալ գրքոյկը, որ կը բաղկանայ 78 էջերէ։

Լորընս Թերզեանի կարճ նախաբանով այս հատորը հայ գրագէտներու եւ արուեստագէտներու գործերէն քաղուած մտածումներու, հայկական առակներու եւ ժողովրդական ասոյթներու հաւաքածոյ մըն է։ Իմաստալից խօսքերու բազմերանգ փունջ մը, որ օտար ընթերցողին կը ձգտի ներկայացնել 63 հայ գրագէտներու եւ արուեստագէտներու ուսանելի խոհերն ու մտածումները՝ երջանկութեան, ազատութեան, յաւերժական արժէքներու եւ յարակից խնդիրներու մասին։

Այսպէս, հատորիկին 78 էջերուն վրայ, հայ ստեղծագործ միտքը ընթերցողին կը ներկայանայ որոշ արեւմտահայ ու արեւելահայ թեւերով, այլեւ օտար մշակոյթներու մէջ նուաճումներ արձանագրած գէմքերով ու ժողովրդային իմաստութեամբ՝ առակներով եւ ասոյթներով։

Զարթօնքի սերունդէն մինչեւ նորագոյն ժամանակներ, այսինքն՝ Բաֆֆիէն մինչեւ Պարոյր Սեւակ, Յակոբ Պարոնեանէն մինչեւ Յակոբ Օշական ու Եարլ Ազնաւուրէն մինչեւ Հանրիք Վերնէօյ՝ իրենց մտածումներով եւ քնարոյ խօսքերով, որոշ ճաշակ մը կը փոխանցեն անգլերէն լեզուին հաղորդ ընթերցողին, նաեւ կը ստեղծեն խոկումի եւ խորհրդածութեան գեղեցիկ պահեր։

Անդրադառնալով այս հանգամանքին, նախաբանը ստորագրած Լորընս Թերզեան ի միջի այլոց կը գրէ.

«Իր այս հոյակապ քաղուածքներով՝ Արան յաջողեցաւ երկու մարզերու մէջ։ Նախ կը հաւաքէ մտածումներ հանրածանօթ գրողներու, բանաստեղծներու, արուեստագէտներու, գաստիարակներու եւ հռչակաւոր անձնաւորութիւններու արտայայտութիւններէն եւ մտածումներէն, ապա մեկնաբանութիւններ՝ իրենց ժամանակի խնդիրներու մասին, որոնք անհատական պարագաներու բերումը, կը բախին երեւակայութեան եւ ազատութեան։ Այս քաղուածները, բազմաթիւ նիւթերու մասին, կը խօսին յաճախ մեղմ հեգնանքով եւ արամտութեամբ։ Անոնք կը հակադրուին այդ միտքերուն, որ կը ներկայացնեն իրականութիւնը, բայց հաւասարապէս գրգռիչ ու ծաւալուն են։ Դէմ առ դէմ կու գան հայ մտայնութիւնը եւ անհաշտ ընթացքը, ճնշիչ ընկերութիւնը եւ բռնակալ կառավարութիւնը, զրոյը՝ քաղաքական կեանքի մէջ, եւ բախումը, ամէն մարդու որոնումը՝ «երջանկութիւնը» հասկնալու համար, աւելի ճիշդ՝ որոնում իմաստութեան եւ յաջողելու կամքին»։

Արա Պալեոզեան հատորին հեղինակները դասաւորած է անգլերէն այբենական կարգով, սկսելով Մանուկ Աբեղեանէն եւ աւարտելով Ստեփան Զօրեանով։

digitised by A.R.A.R.@

ԼՈՑՍ ՏԵՍԱՆ ԼՈՑՍ ՏԵՍԱՆ

Հրայր Մարուխեան

Մեր պատասխանը

Հ.Հ. ՆԱԽԱԳԱՀ
ԼԵՒՈՆ ՏԷՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆԻ
29 ՅՈՒՆԻՍ 1992Ի
ՀԵՌՈՒՍՏԱ-ԵԼՈՑԹԻՆ ԱՌԹԻՒ

(խորհրդածութիւններ - հաստատումներ)

Աթէնք, 1992, 88 էջ

Խոսրով Ասոյեան

(բանաստեղծութիւններ)

Լոս Անճելըս, 1992, 64 էջ

ՇՈՒՏՈՎ ԼՈՑՍ ԿԸ ՏԵՍՆԷ

Յարութիւն Պէրպէրեան

Անցման եղանակ

(բանաստեղծութիւններ)

digitised by A.R.A.R.@

ԼԻԲԱՆԱՆ

Հատավանառ (գոյգ թիւ)	5·000 Լ·Ո·
Տարեկան բաժնեգին	30·000 Լ·Ո·

ՍՈՒՐԻԱ

Հատավանառ (գոյգ թիւ)	100 Ս·Ո·

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

Տարեկան բաժնեգին	40 Ամերիկեան տոլար

باكين

مجلة شهرية ، ادبية فنية وعلمية

المدير المسؤول

السيد ارتين كارنيك قزانجيان

•

PAKINE

REVUE MENSUELLE
LITÉRAIRE & ARTISIQUE

Propriétaire

Dr. A. KAZANDJIAN

•

ԲԱԳԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Խմբագիր
ՊՕՂՈՍ ՍՆԱՊԵԱՆ

Խմբագրութեան անդամ
ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Հասցէ՝

Centre Culturel SHAGHZOYAN
Bourdj Hammoud — Liban

digitised by A.R.A.R.@

Բովանդակություն

Վ. ԹԵՔԵԱՆ
Վ. ՕՇԱԿԱՆ
Յ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ
Ս. Դ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
Ս. ԿՈՍԵԱՆ
Ն. ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ
Մ. ՆՈՒՐ ԷՏՏԻՆ
Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ
Դ. ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ
Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ
ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
Պ. Ս.

ԼԲ. ՏԱՐԻ, 1993, ԹԻՒ 3-4

digitised by A.R.A.R.@

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1.–Վ. ԹԵՌԵԱՆ ..... Ասի երկիւղի
23.–Վ. ՕՇԱԿԱՆ ..... Կռիւը
50.–Ց. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ..... Անցեալայայտ վայելչութեամբ
53.–Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ ..... Տենդեր
68.–Ս. Դ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ..... Ոգեկոչում
68.– » » ..... Դուռ
69.–★ ★ ★ ..... Նորայր Բաղդասարեան
69.–Ս. ԿՈՍԵԱՆ ..... » »
70.–Ն. ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ ..... Կենաց ջահեր
71.– » » ..... Ետեարուած
71.– » » ..... Տազնապ հայրենիքի
72.– » » ..... Տազնապ գաղափարի
73.–★ ★ ★ ..... «Թուրք ժողովուրդը ապուշ է»
(Ազիզ Նեսին)
74.–★ ★ ★ ..... Մուհամմէտ Նուր Էտտին
75.–Մ. ՆՈՒՐ ԷՏՏԻՆ ..... Հարցազրոյց Ազիզ Նեսինի հետ
79.– » » ..... Ազիզ Նեսին եւ
Սալման Ռուշտիի հարցը
83.– » » ..... Դէսեր
84.–Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ ..... Պ. Սնապեանի
«Ես այդ Շուն եմ»ը
93.–Դ. ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ ..... Մի գրքի եւ
դրա շուրջ համախմբուած
մարդկանց պատմութիւն
108.–Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ ..... Նախասիրութեան կարգով
131.–★ ★ ★ ..... Մեծարանքի հանդիսութիւն
131.–ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ..... Պր. Վահէ Սէքեան
134.–Պ. Ս. ..... Հարկս արժանաւորին
137.–★ ★ ★ ..... Լոյս տեսան
140.–★ ★ ★ ..... Գրական լուրեր

276-2001

digitised by A.R.A.R.@